

JURIS EUROPENSIS SCIENTIA

науковий журнал

Випуск 3/2022

Видавничий дім
«Гельветика»
2022

Журнал містить наукові статті з актуальних проблем теорії та історії держави і права, філософії права; конституційного та муніципального права; адміністративного, фінансового, податкового права; цивільного та господарського права і процесу; трудового права, права соціального забезпечення; аграрного, земельного, екологічного, природоресурсного права; кримінального права, кримінології, кримінально-виконавчого права; кримінального процесу, криміналістики, оперативно-розшукової діяльності; міжнародного права.

Для наукових та науково-педагогічних працівників, докторантів, аспірантів, здобувачів, практичних працівників, студентів, курсантів та всіх зацікавлених осіб.

Головний редактор:

Латковська Тамара Анатоліївна, доктор юридичних наук, професор, завідувачка кафедри конституційного, адміністративного та фінансового права Чернівецького юридичного інституту Національного університету «Одеська юридична академія», Чернівці, Україна, orcid.org/0000-0003-3159-5994

Редакційна колегія:

Біла-Тіунова Любов Романівна, доктор юридичних наук, професор, завідувачка кафедри адміністративного і фінансового права, Національний університет «Одеська юридична академія», Одеса, Україна, orcid.org/0000-0001-7886-793X

Гнатівська Альона Ільдусівна, кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри конституційного, адміністративного і фінансового права, Чернівецький юридичний інститут Національного університету «Одеська юридична академія», Чернівці, Україна, orcid.org/0000-0001-7171-3209

Дудченко Валентина Віталіївна, доктор юридичних наук, професор кафедри загальної теоретичної юриспруденції, Національний університет «Одеська юридична академія», Одеса, Україна, orcid.org/0000-0003-0915-6530

Давидова Ірина Віталіївна, доктор юридичних наук, доцент, професор кафедри цивільного права, Національний університет «Одеська юридична академія», Одеса, Україна, orcid.org/0000-0001-5622-671X; Researcher ID AAG-9051-2019.

Колодін Денис Олексійович, кандидат юридичних наук, доцент, декан факультету цивільної та господарської юстиції, Національний університет «Одеська юридична академія», Одеса, Україна, orcid.org/0000-0001-6368-0849.

Глиняна Катерина Михайлівна, кандидат юридичних наук, доцент кафедри цивільного права, Національний університет «Одеська юридична академія», Одеса, Україна, orcid.org/0000-0002-1778-1021; ResearcherID AАН-4546-2019.

Латковський Павло Павлович, кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри конституційного, адміністративного та фінансового права Чернівецького юридичного інституту Національного університету «Одеська юридична академія», Одеса, Україна, orcid.org/0000-0002-2406-766X

Манжосова Олена Вікторівна, кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри цивільного та господарського права, Чернівецький юридичний інститут Національного університету «Одеська юридична академія», Чернівці, Україна, orcid.org/0000-0002-8873-4783

Марущак Анна Валеріївна, кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри конституційного, адміністративного та фінансового права Чернівецького юридичного інституту Національного університету «Одеська юридична академія», Одеса, Україна, orcid.org/0000-0003-2337-0402 – відповідальний секретар

Сідак Микола Васильович, доктор юридичних наук, професор, Вища школа економіки та менеджменту публічної справи в м. Братислава (Словаччина), orcid.org/0000-0002-4895-8037

Чанишева Галія Інсафівна, доктор юридичних наук, професор, професор кафедри трудового права та права соціального забезпечення, Національний університет «Одеська юридична академія», Одеса, Україна, orcid.org/0000-0003-1852-8068

Mirica Stefania-Cristina, доктор філософії, Університет «Dunarea de Jos», м. Галац, Румунія, SCOPUS ID 56968006800

Рекомендовано до друку та поширення через мережу Internet вченою радою Національного університету «Одеська юридична академія» 09.11.2022 р. (протокол № 2)

Журнал включено до міжнародної наукометричної бази Index Copernicus International (Республіка Польща)
Офіційний сайт видання: www.jes.nuoua.od.ua

На підставі Наказу Міністерства освіти та науки України № 1188 від 24.09.2020 р. (додаток 4) журнал "Juris Europensis Scientia" включено до Переліку наукових фахових видань України категорії «Б» у галузі юридичних наук (081 «Право»). До 1 липня 2020 р. журнал виходив під назвою «Вісник Чернівецького факультету Національного університету «Одеська юридична академія».

Статті у виданні перевірені на наявність плагіату за допомогою програмного забезпечення StrikePlagiarism.com від польської компанії Plagiat.pl.

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА; ІСТОРІЯ ПОЛІТИЧНИХ І ПРАВОВИХ УЧЕНЬ

УДК 342.36:34.028.5:341.218.3:342.228.1
DOI <https://doi.org/10.32782/chern.v3.2022.1>

В. М. Мельник
кандидат політичних наук, юрист,
головний редактор журналу «Аннали юридичної історії»,
асистент кафедри політології філософського факультету
Київського національного університету імені Тараса Шевченка,
викладач кафедри філософії та суспільних наук
Вінницького національного медичного університету імені М. І. Пирогова,
член Американського товариства юридичної історії
orcid.org/0000-0001-5640-0351

ЕЛЕМЕНТИ РИМСЬКО-ВІЗАНТІЙСЬКОГО ЮРИДИЧНОГО СПАДКУ: ТИТУЛАТУРА, СТАТУС, ПРАВОСУБ'ЄКТНІСТЬ ПОНЯТЬ «ЦАРСТВО» І «КОРОЛІВСТВО»

Екскурс присвячено проблемі юридичного змісту політичних титулів верховних правителів у межах Християнського Світу доби пізньої античності та раннього середньовіччя. Особлива увага приділяється формулюванням титулатури, статусу, правовій суб'єктності відповідних звань і рангів. Основні акценти зосереджено на поняттях «rex» та «regnum», які мають два історіографічні тлумачення – 1) «царство», 2) «королівство». Пояснюється генеза означених понять, вказується етруське лексичне та давньоримське семантичне походження слів. Для прикладу, слов'янізований титул «цар» прямо пов'язаний із когноменом «Цезар», тоді як слов'янізований титул «король» є наслідком завойовницької політики франкського правителя Карла Великого. Автор послідовно відстоює тезу про магістратне (тобто чиновницьке) походження «королівської» влади. Артикулюється відсутність політичної незалежності та юридичного суверенітету в пізньоантичних і ранньосередньовічних «королівствах» Європи (зокрема, йдеться про так звані «варварські королівства»). Формування і становлення європейської королівської влади автор прямо пов'язує з правовим режимом *foedus*, вказуючи не тільки римське, але й федеративне походження «королівств». Крім того, «царі» та «королі» в умовах панування римського публічного права, *de jure* підкорялися верховній («вселенській») владі римських імператорів. У цьому контексті, лексична й юридична конотації понять «цар», «король» тісно взаємодіють з еволюцією ідеї *translatio imperii*, що протягом V–IX ст. н. е. допускала існування виключно однієї-єдиної «державності» в межах Християнського Світу. Римський (візантійський) імператор позиціювався верховним сувереном (коректніше – «сюзереном») усіх християн Світу, тоді як «царі», «королі», «князі» мусили коритися йому і отримували владні повноваження з його дозволу.

Ключові слова: міжнародна правосуб'єктність, *translatio imperii*, *lex foedus*, *rex*, *regnum*.

Melnyk V. M. ELEMENTS OF THE ROMAN-BYZANTINE LEGAL HERITAGE: TITLES, STATUS, LEGAL PERSONALITY OF THE “TSARSTVO” AND “KINGDOM” CONCEPTS

This excursion is devoted to the problem of the legal content of the political titles of the supreme rulers in the late antiquity and early Middle Ages Christian world (*Pax Christiana*). Special attention paid to the wording of titles, status, and legal subjectivity of the titles and ranks. The main emphasis is on the concepts of “rex” and “regnum”, which have two historiographical interpretations – 1) “Tsarstvo”, 2) “Kingdom”. The genesis of the defined concepts was explained, the Etruscan lexical and ancient Roman semantic origin of the words indicated. For example, the Slavicized title “Tsar” related to the ancient roman cognomen “Caesar”, while the Slavicized title “Korol (King)” is a consequence of the conquest policy of the Frankish ruler Charlemagne. The author consistently defends the thesis about the magisterial (that is, official) origin of “regnum (royal)” power. The lack of political independence and legal sovereignty in the late antiquity and early medieval “kingdoms” of Europe is articulated (in particular, we are talking about the so-called “barbarian kingdoms”). The author directly connects the formation and establishment of European royal (“regnum”) power with the *foedus* legal regime, speaking not only about the Roman, but also about the Federal origin of “kingdoms”. In addition, under the rule of Roman public law “tsars” and “kings” *de jure* obeyed the supreme (“universal”) authority of the Roman emperors. In this context, the lexical and legal connotations of the terms “tsar”, “king” closely interact with the evolution of *translatio imperii idea* during the 5th-9th centuries AD. The Roman (Byzantine) emperor was positioned as the supreme sovereign (more correctly, the “suzerain”) of all the Christians of the World, while the “tsars”, “kings”, “princes”, “duces” were obeyed him and were received power with his permission.

Key words: international legal personality, *translatio imperii*, *lex foedus*, *rex*, *regnum*.

Постановка проблеми і мета дослідження. Аби сформулювати основні положення теорії та практики «державної» правосуб'єктності Римської імперії, Східної Римської імперії (Візантії) та різноманітних західноєвропейських варіацій римсько-імперського спадку (*translatio imperii*), мусимо заглибитися в походження основних термінів, понять, концептів, методологічних прийомів юриспруденції [1, с. 68-80]. Окрім проблематики формальної назви Римської імперії в 27 р. до н. е. – 1453 р. н. е.¹, дуже важливим вважаємо питання назв і змісту посад, службових рангів. Оскільки на вершині титулатури завжди знаходилася сакралізована особа імператора, слід з'ясувати важливу деталь – наскільки титули «царів», «королів» та інших політичних урядовців співвідносилися з семантикою «імператорства»? При цьому, факт незаперечний – *imperator* в Християнському Світі (*Pax Christiana*) позиціонувався вище будь-якого «царя» чи «короля» [2, с. 32].

Виклад основного матеріалу. Термінологічний юридичний дискурс, що має виключне значення для медієвістики, веде нас углиб часів – до архаїчного етапу античності [3, pp. 5-17]. Протягом 754-509 pp. до н. е. Давній Рим підпорядковувався системі організації влади під назвою *Regnum* [4, с. 105-107; 5, р. 33]. Наразі вчені називають цей період «Римським царством» [6, с. 26-37; 7, с. 12-80; 8, с. 167], що, однак, має багато зауважень, як із погляду мовознавства, так і з погляду юриспруденції. По-перше, не можна перекладати титулатуру *Regnum* лексею «царство» [зразки традиційного некоректного перекладу: 9, с. 745; 10, с. 827]. По-друге, Давній Рим, від самого початку не був схожий на елліністичні «монархії» [11, с. 92, 155-167]². Персональну владу *rex* [12, р. 17]³ ділив із Сенатом [4, с. 109] та іншими посадовцями («магістратами») [13, с. 831].

З іншого боку, історіографічно та побутово усталений слов'янський термін «царство» (сучасна латинізована транскрипція: «*tsarstvo*») походить від когномена «*Caesar*» [9, с. 128; 10, с. 827; 14, с. 1983; 15, с. 913], поширеного винятковою популярністю полководця і політика Гая Юлія Цезаря (роки життя: 100-44 pp. до н. е., роки диктатури: 49-44 pp. до н. е.) [8, с. 174]. Пізніше, окремі римські імператори будуть додавати когномен «*Цезар*» до власних імен [16, с. 16], присвою-

вати титул «*Цезар*» дітям і співправителям [17], використовувати найменування «*Цезар*» у релігійно-містичних цілях [11, с. 421-422]. «Цезаріанство» отримає стійку історичну асоціацію з бажанням встановлення диктатури [14, с. 1983]. Подальша середньовічна конотація поняття «цезаріанство» («цезаризм») близька «бонапартизму» XIX ст. Зрештою, до моменту захоплення влади у Франції Наполеоном Бонапартом (роки життя: 1769–1821) в 1799 р., «цезаріанство» розумілося політичними теоретиками в тому ж сенсі, що і конотація слова «бонапартизм» після проголошення корсиканця «імператором французів» (*Empereur des Français*) 18 травня 1804 р. [18, pp. 339-358; 19, с. 13-18].

За середньовіччя та ренесансного періоду, «цезаризм» усвідомлювався синонімом «диктатури». Юридично, «Цезар» перетворився із когномена в чиновницький (магістратний) титул, належний варіаціям ідеї *translatio imperii* [20; 21; 22].

Зрештою, після ісламського удару по Східній Римській імперії та по всьому *Pax Christiana* (632–717 pp.) [23, с. 29-31], римські імператори Нового Риму⁴, почали надавати титул «каїсар=кесарь=кайсар=цьсарь=царь» [10, с. 827] тюркським і слов'янським підлеглим-васалам [24, с. 65], в обмін на визнання своєї вищої імператорської влади та допомогу у протистоянні мусульманським завойовникам. Саме так з'явилося поняття «царство», використовуване слов'янськими народами задля позначення монархічної «форми державного правління».

Характерно: у публічному праві Римської імперії та її продовжувачів (такими можуть вважатися конструкції Східної Римської імперії, імперії Заходу Каролінгів, Священної Римської імперії германської нації, Османської імперії, частково т. зв. «Всеросійської імперії»), термін «царство» («*regnum*») розглядався як нижчий по відношенню до «імперії» (*imperium*) – влади верховної, вселенської, всевітньої, навіть Божественної [23, с. 19-20, 120] (сакральної в дохристиянський період, божественно-теократичної після легалізації християнства Міланським едиктом 313 р. та зобов'язальних норм Фессалонікійського едикту 380-381 pp.).

Від публічно-правового визначення влади «*regnum*» походить давньоримська магістратура «*rex*» [9, с. 759], котру антикознавці некоректно перекладають як «цар» [7, с. 62-64; 25, с. 543], а медієвісти вважають аналогом поняття «король» [26, с. 26-31]⁵. Важливо, що *rex*

¹ Для офіційного позначення т. зв. «римської державності» вживалися рівноцінні синонімічні юридичні назви: *Urbs Roma*, *Res Publica Populi Romani*, *Imperium Romanum*.

² Латинське слово «*monarchia*» походить від давньогрецького відповідника «*μοναρχία*», дослівний переклад якого – «влада одного» чи «одновладдя».

³ Невдалий, але традиційний переклад поняття «*rex*» звучить слов'янськими мовами як «цар» (стосовно давньоримської історії) або «король» (стосовно європейської середньовічної чи ренесансної історії). В цій статті ми намагаємось розвінчати усталений стереотип.

⁴ Новий Рим – Константинополь на Босфорі.

⁵ Існує значна внутрішня суперечливість, так як традиційна історіографія чітко розрізняє титулатуру «царів» і «королів». На відміну від історіографічних традицій, латинська мова вживає на позначення обох цих умовних «титулів» одну лексему – «*rex*».

Romanus у 754-509 рр. до н. е. здійснював верховну владу на території Граду Рим (Urbs Roma) [12, pp. 27-26]. Однак, його політичну сферу аж ніяк не можна ототожнювати з повноваженнями давньоєгипетських *фараонів* ХХХ–VI ст. до н. е. [27, с. 827-828], давньогрецьких *базилевсів* ХХХ–VII ст. до н. е. [13, с. 829; 28, с. 63-66], ранньосередньовічних франкських *королів* V–XI ст. н. е. [29, pp. 228-244]. Влада «рекса Граду Рим» мала етрусське походження [4, с. 107; 7, с. 59], базувалася на виборності та системі розподілу повноважень [13, с. 831-832], не зводилася до реалізації особистої волі рекса або його персональної сакралізації [7, с. 67]. *Rex Romanus* – це обраний громадою *вождь Urbs* [7, с. 67-68]. У своїй діяльності він мусив керуватися інтересами міської громади та займатися *насамперед* налагодженням поставок харчування та військовою/цивільною безпекою підлеглих. Його повноваження цілком могли поділятися між магістратами (повноважними представниками), що мали право голосу і політичної участі.

У свою чергу, слов'янський термін «король» з'явився в словниковому запасі європейців не раніше IX ст. (за часів франкської династії Каролінгів, яка протягом 800-843 рр. тимчасово відродила Західну частину Римської імперії [30, с. 67]). Як і в поняття «Цезар, Цар» є безпосередній засновник, так і термін «Король» має персонального творця. Франкський гех-король (з 768 р.) Карл, що отримав прізвисько «Великий», 24 грудня 800 р. змусив Папу Римського Лева III (роки понтифікату: 795–816) коронувати себе «імператором римлян» [23, с. 31-33].

Політика Карла Великого (*Carolus Magnus*), що правив «Заходом» до самої смерті (814 р.), продиктувала подальшу германістичну доктрину *Drang nach Osten*: Карл Великий підкорив Саксонію, Баварію, Паннонію, впритул наблизився до слов'янських племінних союзів [8, с. 313-322]. *Ось чому ім'я Carolus, як і когномен Caesar, у політичній культурі слов'ян набуло владно-розпорядчої конотації* [8, с. 322; 30, с. 67-68; 31, с. 147]. Цікаво, що *східні/південні слов'яни*, перебуваючи під культурним і геополітичним впливом Східної Римської імперії (Візантії), згодом частіше використовували для позначення правителів поняття «цар», тоді як *західні слов'яни*, котрі перебували в орбіті впливу спадкоємців т. зв. «Західної імперії Каролінгів» (тобто германців), частіше послуговувалися терміном «король».

З часів Галльських війн Юлія Цезаря 58–51 рр. до н. е., титул «гех», застосований раніше щодо римських або італійських повноважних осіб, почали впроваджувати для позначення «вождів» кельтських і германських племен [4, с. 329]. Завойовані племінні союзи отримували від Риму *режим федеративності (lex foedus)*. Статус федеративних рибив такі племена *асоційованими учасни-*

ками Граду Рим (Urbs Roma), тісно інтегрував у римську військово-адміністративну машину. Федерати не набували громадянства Граду, але мали формалізовану подобу права підданства (швидше зобов'язально-імперативну, ніж диспозитивну). Разом із тим, в обмін на юридичне підпорядкування Риму, колишні варвари, що стали римськими федератами, користувалися широкою свободою общинного самоврядування. Їхні внутрішні звичаєві (правові та релігійні) установи не порушувалися, зберігався інститут локального вождя, котрого римські пропретори чи проконсули зобов'язували стежити за виконанням федератами повинностей на користь *Populus Romanus* («Римського Народу»). Федерати не ставали частиною римського народу, але вважалися підвладними і, отже, зобов'язаними Риму⁶. Вожді таких федеративних племен титулувалися переважно лексею «гех», а територіально-общинна сфера здійснення їхніх повноважень називалася «*regnum*». Таким чином, «рекс» – це безпосередній *правитель*, а «регнум» – його персональне *правління*⁷. Аж до публікації Едикту імператора Каракалі (роки правління: 211–217) [32], більшість народів Римської імперії мали своїх власних «рексів» та власні звичаєво-адміністративні «регнуми». Однак, Едикт 212 р. дарував право римського міського громадянства (*Status Civitas*) всім вільним жителям провінцій, включно з т. зв. «варварами». З того моменту римські провінціали, як і жителі Граду Рим, вважалися де-юре однаковими «*громадянами Міста*» (*Civitas Romana Urbs*) [33].

Публічно-правове поняття *Civitas Romana Urbs* звертає увагу на важливий юридичний прецедент: двічі поняття «місто» в одній публічно-правовій формулі не застосовувалось [34]. Стверджуємо: слово «Civitas», вжите поряд із «Urbs», означає не «місто», а «організацію» (чи «общину»). Отже, під словосполученням «*Status Civitas*» необхідно розуміти «*організоване / повноцінне / упорядковане становище / положення*». Оскільки «Civitas» у звичайному приватно-правовому значенні – будь-яке місто, що живе в межах цивілізації, тобто організоване і кероване магістратами (повноважними чиновниками), то і «*Status Civitas*», наданий Каракалою всім вільним жителям Римської імперії, необхідно дефініціювати як «*організований статус*». Життя людей у римській юрисдикції уніфіковувалося, система управління провінцій трансформувалася на міський лад Urbs Roma. «*Всі* ставали «*одноково/упорядковано*» *керованими*.

⁶ Зобов'язаними бути вдячними, щонайменше, «за захист кордонів».

⁷ Втім, вважаємо найкращими варіантами перекладу на українську наступні відповідники: гех – вождь, regnum – «вождество» (вождівство).

Відтак, римське слово «civilis», зазвичай перекладене як «громадянськість, громадянський, громадянське», необхідно переосмислити, маючи на увазі родове поняття «civitas» («Впорядкованість», «Організованість», «Статичність»). В контексті таких чітких уявлень про організованість, не могло бути жодних непорозумінь з титулатурою чи статусом чиновництва (магістратурами) [35, с. 15-51]. «Рекси» завжди класифікувалися в якості імператорських підлеглих [31, с. 147].

З III ст. н. е. статус «rex» надавався римськими імператорами переважно «новонаверненим» вождям федератів (племен германців, слов'ян, іранських і тюркських кочівників) [36]. Зі зменшенням рекрутації суто римських громадян до армії Імператорського Риму та закономірного збільшення набору федератів-мігрантів, значення древнього правового режиму *lex foedus* кардинально зросло [2, с. 28-29]. Військово-політична й економічна криза III ст. н. е., позначивши контури Великого переселення народів III-VII ст. н. е., створила додатково дефіцит грамотних військових кадрів, зменшила прагнення римлян продовжувати безперервні бойові дії, змінила соціально-економічне положення населення Риму і провінцій.

Імператор Феодосій Великий (роки правління: 379–395) прославився виданням двох едиктів: Фессалонікійського Едикту 380 р. та адміністративного Едикту 395 р. Акт 380 р. оголошував *нікейську католицьку ортодоксію*⁸ головним релігійним культом «Римського Народу» (*Populus Romanus*). Передсмертний документ 395 р. ділив усі *provinciae Populus Romanus* («провінції Римського Народу») на східну і західну частини (*Pars Oriens et Pars Occidens*) [16, с. 17].

Обидва едикти мали важливе адміністративно-територіальне завдання – трансформувати імператорську юрисдикцію так, аби римська армія змогла регулярно поповнюватися новоприбулими варварськими племенами, в той час як державна ідеологія (християнство) мусила перетворювати цих варварів-федератів у слухняний інструмент римської внутрішньої / зовнішньої політики [35, с. 45]. Після формального обрання (395 року) синів Феодосія Великого (Гонорія в *Pars Occidens* та Аркадія в *Pars Oriens*) імператорами де-юре єдиної Римської імперії, остання остаточно й назавжди самоототожнилася з «Християнським Світом» (*Pax Christiana*). Розподіл сфер контролю *де-юре єдиної імперії* між двома повновладними імператорами мав активізувати християнізацію «варварських» народностей, дозволивши імператорам приділити більше

уваги рекрутації й утриманню великих територіальних армійських угруповань («*comitatenses*», т. зв. «польових армій»).

З 395 р., і східні, і західні імператори де-юре єдиної Римської імперії роздавали титул «rex» багатьом вождям і правителям прикордонних федератських племен [36, с. 35-39, 269-273].

Східна частина Римської імперії (Візантія, Imperium Romanum Pars Orientale) досягла успіху в «федератизації» народів і племен Нубії, Ефіопії, Аравії, Месопотамії, Вірменії, Атропатени (сьогодні – Азербайджан), Лазики (сьогодні – Абхазія та Грузія), Аланії (сьогодні – Північний Кавказ), Причорноморської Сарматії (йдеться не тільки про степовиків-сарматів, а ще про остготів-гевтунгів, гунів і їхніх спадкоємців – оногурів, кутригурів, утригурів) [1, с. 68-69; 38, с. 71].

Система злагоджено працювала від 395 по 628 рр., дозволивши східним римлянам не лише успішно стримувати перську військову загрозу амбїтної ктесифонської династії Сасанідів [35, с. 234], а й максимально поширити християнство у різні етнокультурні та географічні зони [37, с. 46-57]. Підконтрольні східним римлянам правителі племен-федератів переважно називалися титулом «rex», а їхні володіння, відповідно, називалися «*regnum*» [приклад: 36, с. 36]. Втім, уже за часів імператора Юстиніана Великого (роки правління: 527-565) активно використовувалося слово *ἄρχων* (*архонт*), що позиціонувалося грецьким синонімом латинського терміну «rex» [30, с. 67]. Отже, *політичні утворення федератів* і залежних вождів, що безпосередньо не входили в територіальні межі римських провінцій, юридичною візантійською номенклатурою дефініціювалися як «*регнуми*» або «*архонтства*». Для прикладу, під час великої ірано-візантійської війни 572-591 рр. [38, с. 80-82], правителі християнських арабських племен, що боролися проти персів на боці Нового Риму (Константинополя), отримували від тамтешніх імператорів підтвердження статусу та повноважень «*regnum*» / «rex» [38, с. 102].

Після ісламських завоювань 632–655 рр. і подальшої арабо-візантійської війни (активно тривала до 717 р.) [39], східноримські імператори вимушено закріпилися в грекомовних регіонах, через що еллінські юридичні формулювання «одержали верх» в нормативних документах, актових записках і хроніках [23, с. 31]. З кінця VII ст. ахейське поняття «*ἄρχων*» («архонт») переважно заміняло латинський термін «rex», використовуючись набагато частіше [24, с. 85-86; 40, с. 218-222, 225, 232, 234, 241]. Для прикладу, київський князь Володимир Святославович (роки правління: 978-1015), після «хрещення» 988 р. офіційно позиціонувався архонтом Східної Рим-

⁸ Християнство було політично єдиною системою, вважалося одночасно «кафоличним» («католицьким») і «ортодоксальним» («православним»).

ської імперії, влада котрого вважалася санкціонованою східноримським (візантійським) імператором Василем II Болгаробійцею (роки правління: 976-1025) [40, с. 180-184]⁹.

Паралельно, в IX-X ст. проходила серйозна юридична дискусія навколо титулатури іншого залежного від Нового Риму правителя – болгарського вождя («хана») [24]. З 864 р. болгарські хани, що від 679 р. прирівнювалися Візантією до «рексів» або «архонтів», повністю відмовилися від стародавнього кочівницького ханського титулу і визнали себе «архонтами» [40, с. 250-268].

У 893 р. архонтом болгар, під владою Східної Римської імперії, став Симеон I Великий (роки правління: 893-927) [24, с. 4-8]. В 913 р. він навіть намагався заручитися підтримкою Константинопольського патріархату і проголосити себе «цезарем болгар» [38, с. 159; 40, с. 268]. В ході збройного протистояння, протягом 913-927 рр., Симеон декілька разів проголошував себе «імператором римлян і болгар», а його війська підступали до стін Константинополя. Після смерті Симеона, мирний договір імператора Романа I Лакапіна (роки правління: 920-944) та Петра Симеонovichа (роки правління: 927-968) визнав болгарського архонта «цезарем» (латиною) або «царем» (слов'янською мовою) племен і провінцій Фракії, Дакії, Мезії [24, с. 65-66].

«Цезарі Болгарії» («царі») декларувалися «в Християнському Світі» де-юре другими за значенням після східноримських імператорів [24, с. 66-67; 40, с. 199-200]. Офіційними «цезарями=царями болгар» імператори Роман I Лакапін (роки правління: 920-944) та Константин VII Багрянородний (роки правління: 913-959) визнавали Петра Симеонovichа (роки правління: 927-968) та Бориса Петровича (роки правління: 968-972). Позаяк, зростання болгарського сепаратизму викликало чергову смуту, східноримські імператори Никифор Фока (роки правління: 963-969) та Іоанн Цимісхій (роки правління: 969-976) запросили на допомогу київських федератів (слов'ян та вікінгів), керованих архонтом Святославом Ігоревичем (роки правління: 960-972) [38, с. 160]. До речі, Ольга, мати князя Святослава, ще в 957 р. прибула до Константинополя, прийнявши хрещення та визнавши верховну владу імператора. Важливо: сам Константин VII Багрянородний, відповідно до угоди 957 р., титулував княгиню Ольгу «Εὐλας τῆς ἀρχοντίσσης Ῥωσίας» («Хельга, архонтиса росів») [41, с. 69].

⁹ Зазначена формальність, суттєво поглиблена фактами договірних відносин із Константинополем (літописним «Царгородом») князя Аскольда (роки правління: 858-882), княгині Ольги (роки правління: 945-960/969), князя Ярополка (роки правління: 972-978), дозволяють поставити питання про візантійську теорію походження Великого Князівства Київського, а, отже, і всієї вітчизняної політико-правової культури.

Вочевидь, Константинополь активно допомагав [38, с. 161] київським дружинам перемогти Хозарський каганат протягом 957-965 рр. Натомість «архонтиса росів Хельга» спрямувала сина Святослава на допомогу візантійцям задля замирення болгарського бунту.

Хоча князь Святослав спробував закріпитися в Болгарії і навіть стати там місцевим «каганом» чи «архонтом», його тотальний розгром візантійцями в 971-972 рр. [42, с. 133, 136] спричинив падіння уламків «царства болгар». З того часу офіційний Константинополь не визнавав «цезарський/царський титул» болгарських архонтів (на слов'янський лад «князів») [40, с. 277-281].

Так як низка болгарських ханів, архонтів і царів плекали амбіції із захоплення Константинополя, вони неодноразово вступали в дипломатичні зносини з Римським патріархатом («Римським Папством»), намагаючись вийти з-під канонічної юрисдикції Константинопольського патріархату і перейти під духовний сюзеренітет Римських понтифіків [23, с. 75]. Актами Римського Папства такі «цезарі/царі» чи «архонти/князі» болгар титулувалися терміном «рекс» («rex»).

Активізація прямих слов'яно-константинопольських відносин відбулася після розгрому імператором Іраклієм (роки правління: 610-641) Аварського каганату [40, с. 97]¹⁰. До того слов'янські племена сприймалися виключно як асоційовані учасники кочівницьких орд Північного Причорномор'я¹¹. Слов'янські вожді, що входили до федератських об'єднань, традиційно здобували титули «архонтів» [43, с. 125-126]. Однак, у випадках Київського князівства, Моравії чи Паннонії IX-XI ст., тамтешніми політичними елітами частіше використовувалося поняття «князь», а не офіційний східноримський відповідник «архонт» [43, с. 140-143].

Старослов'янське слово «kъnędzъ» походить від готського «könig», що перекочувало в сучасну німецьку мову [30, с. 66]. «König» – «rex» по-німецьки [31, с. 147]. У давньокиївській традиції спершу використовувалося норманське (скандинавське) слово «конунг», позначаючи, як і «könig», військово-політичного вождя громади, племені [42, с. 106]. Для публічного права Східної Римської імперії, будь-який «könig» позиціонувався як «rex», або «ἄρχων». Вище за ієрархією розташовувався титул «цезар», який східнорим-

¹⁰ Аварський каганат – політія візантійських федератів, згодом перських союзників. Авари служили східним римлянам протягом 558-580 рр., але зрадили Константинополь внаслідок надання імператором Юстином II (роки правління: 565-578) статусу федератів їхнім кровним ворогам – західнотюркській орді.

¹¹ Ідеться про орди гунів, оногурів, кутригурів, болгар, авар, можливо західних тюрків.

ські імператори мали право «жалувати» спадкоємцям престолу, своїм дітям, приєднувати до власних імен. Як уже зазначалося, протягом 927–972 рр., «цезарями/царями» Константинополь додатково титулував болгарських правителів, що, однак, не робило болгарських зверхників рівними імператорам [40, с. 199–200]. Всі перелічені титули («хан», «архонт», «рекс», «кьоніг», «конунг», «цезар», «цар»), за статусом вважалися нижчими імператорського, їхні носії не могли навіть номінально претендувати на подобу імператорської влади [23, с. 19-20, 120]. Ось чому болгарський архонт Симеон (роки правління: 893–927) не задовільнився претензійним титулом «цар болгар» [24, с. 5-9]. До своєї смерті 927-го року, Симеон невпинно зазіхав на жадане «імператорство», невдало намагаючись захопити Константинополь.

Отож, призуючи римсько-візантійського публічного права, всі племена і території федератів, керовані «царями», «архонтами» («князями»), «рексами» («королями», «конунгами»), розглядалися в якості «архонтств» або «regnum». Як було підкреслено, дослівно «regnum» відтворює поняття «правління» / «вождество», може набувати конотацію «область правління». Для прикладу, словосполучення «*Regnum Francorum*», що традиційно перекладається «Королівство франків» (період 457–800 рр.), коректніше перекладати іншим замінником – «Область франкського правління» чи навіть просто «Правління франків». Претензій на владу, рівну за формою чи змістом східноримським імператорам, франкські «рекси» не мали до 25 грудня 800 р. [30, с. 67]. Оскільки аналогічної франкським зверхникам позиції дотримувалися всі «рекси» інших «варварських королівств», то обрана нами теоретико-методологічна схема дослідження юридичної титулатури дозволяє відкрито стверджувати: щонайменше з 480 по 800 рр. весь Християнський Світ (*Pax Christiana*) ототожнював себе з однією-єдиною «римською державністю», персоніфікованою статусом римського імператора – «світського єпископа», «захисника Церкви і всіх християн світу» [23, с. 18-19, 25].

Західна частина Римської імперії (*Imperium Romanum Pars Occidentale*) теж досягла значних успіхів у «федератизації» народів Західної Європи та Північно-Західної Африки, але її хронологічні рамки не були настільки масштабними, як візантійські [23, с. 35-39]. Після адміністративного Едикту 395 р. пройшло заледве більше десяти років і 31 грудня 406 р. варварські племена форсували рейнський *limes* [8, с. 248]. Алани, вандали, бургунди, свеви, частково франки, перетнули р. Рейн, мігруючи в Галлію й Іспанію. Зі сходу підійшли вестготи, котрі 24-27 серпня 410 р. захопили й пограбували Рим [26, с. 22-31].

З 409 по 418 рр. в Іспанії розгорнулася нищівна війна між варварськими племенами [26, с. 26]. Вандали, алани та свеви воювали поміж собою, а також проти місцевих римлян доки західноримський імператор Гонорій (роки правління: 395–423) не надав вестготам режим *lex foedus* на м. Тулузу й область Аквітанію [36, с. 54]. Натомість, вестготи зобов'язувались розгромити алано-вандалів і навести лад в Іспанії.

Отже, 418-го року вестготи отримали *lex foedus* на власне *Regnum Visigothorum* (т. зв. «Тулузьке королівство вестготів»). Після тривалих переговорів, федерати-свеви теж здобули право на «regnum» у Лузитанії [36, с. 76-77]. Під тиском федератів (вестготів і свевів), що примирилися з імператорами, розрізнені залишки вандалів і аланів політично об'єдналися, організовано переселилися до Північної Африки (429 р.), створили піратський флот і, врешті-решт, встановили повний контроль над шляхами морського сполучення західної частини Середземномор'я [36, с. 72-75]. В 455 р. вандало-алани цілих 14 днів грабували Рим, використовуючи добре укріплені бази Сицилії та Сардинії. Внаслідок остаточної морської поразки західних римлян (468 р.), надія на відновлення нормальної комунікації між західними провінціями втрачалась. *Запевняємо: саме вандало-аланське regnum знищило політичну єдність Західної частини Римської імперії* [26, с. 42-44].

У вказаному контексті, особливо цікаво, що вандало-алани, як і більш компліментарні Риму вестготи, свеви чи франки, так само неодноразово отримували *lex foedus* із рук західноримських імператорів [36, с. 73]. Геополітичні й гео економічні збитки, заподіяні т. зв. «Карфагенським королівством вандалів і аланів», на наш погляд, набагато перевершують руйнації, яких Західна Римська імперія зазнала від вторгнення Гунської конфедерації племен Аттілі (451–452 рр.) [8, с. 249-250].

Протягом 418–476 рр. статус *regnum* здобули федератські племена вестготів, остготів, бургундів, свевів, вандало-аланів, франків, скірів, герулів, ругів, тюрингів, алеманів. Врешті-решт, влада над Італією протягом 476–493 рр. належала воєначальнику Одоакру – «рексу» скірів [36, с. 38-39]. Після смерті останнього західноримського імператора Юлія Непота (роки правління: 474–475, 476–480) [44, с. 606-608], *rex Odoacer* отримав із Константинополя визнання свого права на *regnum*¹² в межах усїєї Італії [8, с. 257; 38, с. 53]. Отож, 480 рік, на нашу думку, найважливіша дата в юридичній історії пізньоантичної Римської імперії – вона остаточно конституювалася як федерація варварських *regnum*ів і римських провінцій із єдиною столицею в Константинополі.

¹² Право на «правління».

В перипетіях громадянських конфліктів і переворотів 476–480 рр. Римська імперія не впала, не занепадала і не зникла з політичної мапи світу. Навпаки, вперше після адміністративного Едикту Феодосія 395 р., імперія поверталась до зверхності єдиного імператора [23, с. 32]. Імператори Східної частини Римської імперії визнавалися єдино легітимними та легальними римськими імператорами посольствами всіх федератських «рексів», «регнуми» котрих влаштувалися в провінціях Західної частини Римської імперії [приклади: 23, с. 127-128, пос. 56]. Отже, номінальна юрисдикція не змінилася (*Імперія з центром у Константинополі-Новому Римі залишалася*). Змінився тільки адміністративно-територіальний поділ, коли стародавні *provinciae* перетворилися в низку варварсько-федератських *regnum*. Слов'яни назвали ці *regnum* «*королівствами*» [43, с. 239], тоді як германські мови говорять про «*Barbarisches Königreich*» [26, с. 31-47].

Саме варварський федератський «*rex*» почав пізніше асоціюватися з «*королівською*» владою. Однак, влада федератських «*рексів*» була скоріше губернаторською (управлінською) магістратурою, здійснюваною лідером/вождем племені («*архонтом*» або «*етнархом*» по-грецьки), згідно *санкції* римських імператорів. Відповідно, всі варварські «*Barbarisches Königreich*» («*regnum*=*королівства*»), конститувані в кордонах провінцій Західної частини Римської імперії, після подій 476–480 рр., не мали юридичного суверенітету і достатньої політичної незалежності, формально продовжували входити до складу Римської імперії (з центром у Константинополі), номінально визнавали владу східноримського (візантійського) імператора [23, с. 32]. Спроби окремих варварських рексів «унезалежитися», вийти з-під політико-правового контролю Константинополя, стимулювали серію військових втручань часів Юстиніана Великого (роки правління: 527–565), коли *вандало-аланське regnum* Північної Африки (533–534 рр.) [38, с. 76-77], *остготське regnum* Італії (535–552 рр.) [38, с. 77-78], частина *вестготського regnum* Іспанії (554 р.) [36, с. 57-58] тимчасово поновили традиційну форму імперських провінцій.

В спеціальних випадках, західноєвропейські рекси федератських *regnum* додатково отримували особливий *титул намісників* Східної Римської імперії для декількох провінцій¹³ [36, с. 314] або ж навіть проголошувалися *титулярними консулами* Східної Римської імперії [23, с. 128]. Для прикладу, статусу «намісника Галлії» удостоївся король франків Хлодвіг (роки правління: 481–511), а «намісником Західних провінцій»

в Константинополі проголосили остготського короля Теодоріха Амала Великого (роки правління в Італії: 493–526).

Описаний стан речей, із *беззаперечним політико-юридичним пріоритетом офіційного Константинополя в кордонах західних римських провінцій*, зберігався до 751 р., коли Папа Захарій (роки понтифікату: 741–752) самостійно¹⁴ надав титул *Rex Francorum* («король франків») [8, с. 302] першому представнику франкської династії Каролінгів – Піпіну III Короткому (роки правління: 751–768), батькові згаданого вище автора поняття «король» Карла Великого (роки правління: 768–814).

Після прецеденту 751–754 рр., відчуваючи слабкість Візантії, знесиленої атаками мусульман, Римські Патріархи (Папи) і, пізніше, каролінгські «імператори Заходу» поступово відібрали в офіційного Константинополя владний авторитет у межах колишніх західних провінцій Римської імперії [23, с. 29-31]. З моменту 751 р. і, тим паче, після коронації Карла Великого «імператором» 25 грудня 800 р., титул «рекса» на Заході Європи можна було одержати з рук Римського Папи чи т. зв. «імператора Заходу», не питаючись дозволу далекого й ослаблого константинопольського правителя [16, с. 18-20]. Такою стала реальна політична практика. Однак, між 751–812 рр., і навіть після 843 р. (*Верденського договору про поділ каролінгської «Імперії Заходу» на окремі «регнуми»*) [26, с. 77-78], імператори Східної Римської імперії продовжували наполягати на власному винятковому праві присвоювати королівські титули і, відповідно, на праві позбавляти титулів. У цьому контексті, публічно-правова доктрина Візантії розглядала титул «*rex*» («король», «цар»), швидше як *посаду намісника федератів*, аніж як особливе *феодално-територіальне звання вищого володаря* [приклади: 40, с. 220-222]. Почалося відчуження східних і західних уявлень про статус *regnum*, остаточно усталене вже після захоплення Константинополя турками-Османями 29 травня 1453 р.

Висновки. З будь-якої точки зору, розвиток титулатур «*rex*» і «*regnum*» в Імператорському Римі чи спадкоємиці-Візантії свідчить про їхній магістратний (чиновницький, посадовий) зміст. Понад тисячолітня практика присвоєння імператорами «королівських» титулів підтверджує відсутність компоненти «верховної влади» у політико-правовій структурі середньовічних «королівств». Таким чином, носій титулу «*rex*», будучи намісником-управителем підпорядкованого імператору «*regnum*», ніяк не міг вважатися повноцінним і повноправним зверхником терито-

¹³ Такими намісниками могли вважатися посадовці в рангах «*magister militum per provincia*» або «*dux*».

¹⁴ Ця акція, здійснена в 751 р. та повторена 754 р., виявилася першим проявом політико-правової амбіційності Римських Пап, які проголосили курс на вихід з-під контролю імператора Східної Римської імперії (Візантії).

рії. Пізньоантичні й середньовічні «королівства» Європи не повинні вважатися самостійними «державами» в сучасному значенні цього слова. «Царська» чи «королівська» влада в мінливих кордонах *Pax Christiana* обмежувалася імператорами. Призначення та пожалування таких титулів імператорами слугувало безумовним джерелом «царських» / «королівських» повноважень. Джерелом влади в пізньоантичних і ранньосередньовічних «королівствах» Європи був римський (візантійський) імператор.

Література

1. Мельник В. М. Политико-правовой статус императора Восточной Римской империи в VI веке: титул, юрисдикция и субъектность. *Юридичний вісник. Юридический вестник. Law Herald*. Одеса : Національний університет «Одеська юридична академія», 2020. № 3. С. 68-80.
2. Уколова В. И. Империя как «смысл» исторического пространства: попытка политологического анализа, обращенная к прошлому. Власть, общество, индивид в средневековой Европе. Отв. ред. Н. А. Хачатурян. М.: Наука, 2008. С. 20-33.
3. Narari Maurizio. Imagining the Etruscans: Modern European Perceptions of an Ancient Italian Civilization. *Etruscan Studies*. 2021. Vol. 24. Issue 1-2. Pp. 5-17.
4. Машкин Н. А. История Древнего Рима. М. : Госполитиздат, 1950. 736 с.
5. Mirković Miroslava. Rea Silvia and Seven Roman Kings: Kinship and Power in Early Rome. Beograd : Kompromis dizajn, 2014. 168 pp.
6. Вільєтті Крістіано. Період царів. Історія європейської цивілізації. Рим / За ред. Умберто Еко. Пер. з італ. Л. Д. Ципоренко, Г. В. Рудницької, О. С. Гавенко та ін. Х. : Фоліо, 2017. С. 26-37.
7. Негушил И. В. Очерк римских государственных древностей. В 2 т. Т. 1. Государственное устройство Рима до Августа : монография. Х. : ХНУ им. В. Н. Каразина, 2014. 704 с.
8. Дейвіс Норман. Європа: історія. К. : Основи, 2018. 1464 с.
9. Латинско-русский словарь. Составили И. Х. Дворецкий и проф. Д. Н. Корольков / Под общ. ред. С. И. Соболевского. М., 1949. 952 с.
10. К. Н. Царь. Энциклопедический словарь. Издатель: Ф. А. Брокгауз, И. А. Ефрон. Том XXXVIIa. СПб: Брокгауз-Ефрон, 1903. С. 827.
11. Ханиогис Ангелос. Эпоха завоеваний: Греческий мир от Александра до Адриана (336 г. до н. э. – 138 г. н. э.). М. : Альпина нон фикшн, 2020. 680 с.
12. Glinister Fay. Chapter 2: Kingship and tyranny in archaic Rome. Ancient Tyranny. Sian Lewis (Ed.). Edinburgh: Edinburgh University Press, 2022. Pp. 17-32.
13. Ростовцев М. Царь в Греции и Риме. Энциклопедический словарь. Издатель: Ф. А. Брокгауз, И. А. Ефрон. Том XXXVIIa. СПб : Брокгауз-Ефрон, 1903. С. 829-835.
14. Малый энциклопедический словарь. Том II. Вып. 4. СПб: Брокгауз-Ефрон, 1909. С. 1058-2215.
15. Словник іншомовних слів. За ред. акад. АН УРСР О. С. Мельничука. К.: УРЕ, 1985. 968 с.
16. Норкус Зенонас. Непроголошена імперія: Велике князівство Литовське з погляду порівняльно-історичної соціології імперій. К. : Критика, 2016. 440 с.
17. Транквилл Гай Светоний. Жизнь двенадцати Цезарей / Издание подготовили М. Л. Гаспаров и Е. М. Штаерман. Отв. ред. С. Л. Утченко. М.: Наука, 1964. 376 с.
18. Dwyer P. G. Napoleon and the Foundation of the Empire. *The Historical Journal*. 2010. Vol. 53. Issue 2. Pp. 339-358.
19. Осадчук І. Бонапартизм як тип політичного режиму у Франції (1799-1814/15). *Гуманітарні візії*. 2017. Вип. 3. № 2. С. 13-18.
20. Sawiński Paweł. The Succession of Imperial Power under the Julio-Claudian Dynasty (30 BC – AD 68). Berlin: Peter Lang, 2018, 298 pp.
21. Walters Brian. The Deaths of the Republic: Image of the Body Politic in Ciceronian Rome. Oxford and New York : Oxford University Press, 2020. XIV+158 pp.
22. Cooley Alison E. From the Augustan Principate to the Invention of the Age of Augustus. *Journal of Roman Studies*. 2019. Vol. 109. Pp. 71-87.
23. Конгар Ив. Девять веков спустя. Заметки о Восточной схизме. К. : Дух і літера, 2011. 168 с.
24. Дринов М. С. Южные славяне и Византия в X веке. Чтения в Императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете. М. : Университетская типография, 1875. 154 с.
25. Цыпин В. Дохристианская Европа. М. : Издательство Сретенского монастыря, 2017. 1040 с.
26. Illustrierte Weltgeschichte. Unter redaction von Prof. Dr. Edv. Lehmann und Prof. Dr. Peter Petersen. Zweiter Band: Das Mittelalter. Berlin-Kopenhagen-Malmo-Amstardam: Gefion-Verlag, 1930. 366 s.
27. Тураев Б. Царь на древнем Востоке. Энциклопедический словарь / Издатель: Ф. А. Брокгауз, И. А. Ефрон. Том XXXVIIa. СПб : Брокгауз-Ефрон, 1903. С. 827-829.
28. Блаватская Т. В. Глава 2: Ахейские государства. История Древней Греции / Под ред. В. И. Авдиева, А. Г. Бокшанина и Н. Н. Пикуса. М. : Высшая школа, 1972. С. 53-68.
29. Melnyk V. M. Political Byzantinism in the Legal History of Franks. *Vestnik of Saint Petersburg University. History*. 2020. Vol. 65, Issue 1. Pp. 228-244.
30. Терещенко Ю. Монархічно-династичний принцип в українській державній традиції. Терещенко Ю. Скарби історичних традицій. К. : Темпора, 2011. С. 66-84.
31. Малый энциклопедический словарь. Том II. Вып. 3. СПб : Брокгауз-Ефрон, 1909. 1055 с.
32. Blanco-Pérez Aitor. Salvo iure gentium: Roman Citizenship and Civic Life before and after the Constitutio Antoniniana. Al-Masaq : *Journal of the Medieval Mediterranean*. 2020. Vol. 32. Issue 1. Pp. 4-17.
33. Sasse C. Die Constitutio Antoniniana. Eine Untersuchung über den Umfang der Bürgerrechtsverleihung auf Grund des Papyrus Giss. 40 I. Wiesbaden, Harrassowitz, 1958. 143 s.
34. Institutions and Ideology in Republican Rome: Speech, Audience and Decision. Henriette Van Der Blom, Christa Gray and Catherine Steel (Eds.). Cambridge : Cambridge University Press, 2018. XIV+356 pp.
35. Курбатов Г. Л. Ранневизантийские портреты: К истории общественно-политической мысли. Л. : Издательство Ленинградского университета, 1991. 272 с.
36. Мюссе Люсьен. Варварские нашествия на Европу: германский натиск / пер. с фр. А. П. Саниной. СПб : Евразия, 2008. 400 с.
37. Гумилев Л. Н. В поисках вымышленного царства. СПб : Азбука, 2014. 480 с.
38. Статакопулос Дионисий. Краткая история: Византийская империя. М. : КоЛибри, Азбука-Аттикус, 2020. 320 с.

39. Viermann Nadine. Herakleios, der schwitzende Kaiser: Die oströmische Monarchie in der ausgehenden Spätantike. Berlin und Boston: De Gruyter, 2021. X+382 s.

40. Люттвак Э. Н. Стратегия Византийской империи. М., 2016. 664 с.

41. Назаренко Н. А. Когда же княгиня Ольга ездила в Константинополь? *Византийский временник*. 1989. Том 50. С. 66-83.

42. Брайчевський М. Ю. Вибране. Том 1: Суспільно-політичні рухи в Київській Русі. Історична дум-

ка в Київській Русі / Упор. Ю. Кухарчука. К. : Вид. ім. О. Теліги, 2009. 720 с.

43. Urbanczyk Przemyslaw. Wladza i polityka we wczesnym sredniowieczu. Wroclaw : Fundacja na rzecz nauki polskiej, 2000. 276 s.

44. Posavec Vladimir. Je li Dioklecijanova palača ikad uistinu služila kao carska rezidencija? *Radovi: Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu*. 2016. Vol. 47. No. 2. S. 581-617.

ЦИВІЛЬНЕ ПРАВО І ЦИВІЛЬНИЙ ПРОЦЕС; СІМЕЙНЕ ПРАВО; МІЖНАРОДНЕ ПРИВАТНЕ ПРАВО

УДК 347.4

DOI <https://doi.org/10.32782/chern.v3.2022.2>**П. Д. Гуйван**

*кандидат юридичних наук, заслужений юрист України,
докторант Інституту держави і права імені В. М. Корецького
Національної академії наук України
orcid.org/0000-0003-3058-4767*

ОКРЕМІ АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ НАЛЕЖНОГО ВИКОНАННЯ ДОГОВОРУ КУПІВЛІ-ПРОДАЖУ. ТЕМПОРАЛЬНІ АСПЕКТИ

Дана наукова стаття присвячена вивченню актуального питання про темпоральні виміри виконання договору купівлі-продажу у належний спосіб. В роботі увага приділена, в першу чергу, правовому регулюванню відносин щодо своєчасної оплати майна, що придбавається. Зокрема детально досліджені взаємини, які виникають при попередній оплаті товару. Встановлено, що коли договором встановлений обов'язок покупця здійснити оплату до передання речі продавцем (попередня оплата), покупець повинен здійснити оплату в строк, встановлений договором купівлі-продажу, а якщо такий строк не встановлений договором, – на першу вимогу кредитора. Отже у даному разі підставою виникнення грошового зобов'язання є правочин, укладений сторонами. При цьому пред'явлення подібної вимоги є кредиторським обов'язком продавця. Адже від цього моменту починає обчислюватися строк належного виконання. Відповідно і суб'єктивне цивільне право вірителя буде порушене лише після прострочення виконання обов'язку боржником, тобто із спливом семиденного строку. Також у статті вивчено інші аспекти, пов'язані із простроченням грошового зобов'язання. Це можливість продавця зупинити зустрічне виконання свого товарного обов'язку, або відмовитися від нього взагалі. В свою чергу, покупець, у разі невиконання обов'язку стосовно речі, вправі вимагати повернення сплачених коштів. Таке зобов'язання, позаяк воно не існувало під час укладення договору, почнеться із пред'явленням відповідної вимоги і в регулятивному стані триватиме 7 днів. В подальшому воно стає вже охоронним, трансформувавшись у позовну вимогу. В роботі наголошується, що зобов'язання щодо повернення чужих коштів особою, яка отримала попередню оплату, але своєчасно не виконала товарний обов'язок, грошовим. Відтак за його порушення має застосовуватися спеціальна відповідальність, передбачена у ст. 625 Цивільного кодексу України. Також окремо досліджена ситуація, коли у разі попередньої оплати товар за певних причин неможливо поставити. За таких обставин альтернативність дій (право вимоги товару або повернення грошей) виключається, позаяк товарне зобов'язання припинилося, а разом з ним – і право вимоги його виконання. Тож, обстоюється теза, що в такому разі право на повернення коштів виникає з моменту набуття ними статусу безпідставно набутого майна.

Ключові слова: своєчасне виконання грошового обов'язку, передплата.

Guyvan P. D. CERTAIN CURRENT ISSUES OF PROPER EXECUTION OF THE PURCHASE-SALE AGREEMENT. TEMPORAL ASPECTS

This scientific article is devoted to the study of the topical issue of the temporal dimensions of the execution of the contract of sale in the proper manner. In the work, attention is paid, first of all, to the legal regulation of relations regarding the timely payment of the acquired property. In particular, the relationships that arise when the product is paid for in advance have been studied in detail. It has been established that when the contract establishes the buyer's obligation to make payment before handing over the item to the seller (advance payment), the buyer must make payment within the term established by the sales contract, and if such a term is not established by the contract, at the first demand of the creditor. So, in this case, the basis for the emergence of a monetary obligation is the deed concluded by the parties. At the same time, presenting such a claim is the seller's creditor obligation. After all, the term of due performance starts to be calculated from this moment. Accordingly, the creditor's subjective civil right will be violated only after the debtor's default in fulfilling the obligation, i.e. after the expiration of the seven-day period. The article also examines other aspects related to the overdue payment. This is the opportunity of the seller to stop the counter-fulfillment of his goods obligation, or to refuse it altogether. In turn, the buyer, in case of non-fulfillment of the obligation regarding the thing, has the right to demand the return of the paid funds. Such an obligation, since it did not exist at the time of the conclusion of the contract, will begin with the presentation of a corresponding demand and in a regulatory state will last 7 days. In the future, it becomes protective, transforming into a claim. The work emphasizes that the obligation to return other people's funds by a person who received advance payment, but did not fulfill the goods obligation in a timely manner, is monetary. Therefore, for its violation, the special liability provided for in Art. 625 of the Civil Code of Ukraine. The situation when, in the case of prepayment, the goods cannot be delivered for certain reasons is also separately investigated. Under such circumstances, the alternative of actions (the right to demand the goods or the return of money) is excluded, since the commodity obligation has ceased, and with it the right to demand its performance. Therefore, the thesis is supported that in such a case the right to return funds arises from the moment they acquire the status of property acquired without grounds.

Key words: timely fulfillment of monetary obligations, prepayment.

Договір є одним з основних елементів правопорядку, що юридично забезпечує дійсність обмінних процесів з метою задоволення потреб суспільства в цілому, окремих громадян або їхніх об'єднань [1, с. 41]. Договір виступає засобом регулювання поведінки сторін у цивільних правовідносинах у всіх вимірах, у тому числі – у темпоральному. Однією з головних засад сучасного майнового обороту є принцип належного виконання зобов'язань [2, с. 7-8], сутність якого полягає в тому, що виконання має бути проведене учасниками взаємин належним чином відповідно до умов договору та вимог законодавства, а за відсутності таких умов та вимог – відповідно до звичаїв ділового обороту або інших вимог, що звичайно ставляться (ст. 526 ЦКУ, ч. 1 ст. 193 ГКУ). Саме в результаті належного виконання в найбільшій мірі задовольняються інтереси кредитора. Атрибутом виконання зобов'язання за договором є сторони, строк та місце виконання [3, с. 8].

Окремої уваги заслуговує юридична конструкція, яка часто має місце при укладенні та реалізації договорів щодо оплатної передачі товару. Мова йде про договір купівлі-продажу за умови попередньої оплати товару. Які зобов'язання тут виникають та коли вони починаються? На перший погляд, відповідь на ці питання можемо знайти у статті 693 Цивільного кодексу України. Зокрема, абзац перший частини 1 цієї норми зазначає: якщо договором встановлений обов'язок покупця частково або повністю оплатити товар до його передавання продавцем (попередня оплата), покупець повинен здійснити оплату в строк, встановлений договором купівлі-продажу, а якщо такий строк не встановлений договором, – у строк, визначений відповідно до статті 530 ЦКУ. Отже у даному разі підставою виникнення грошового зобов'язання є правочин, укладений сторонами. Що ж стосується його початкового моменту, то він на основі тієї ж домовленості чи в силу припису закону може визначатися по-різному.

Якщо в договорі вказана конкретна дата чи проміжок часу для вчинення попередньої оплати, то грошове зобов'язання має бути виконане саме в цей день¹ чи до закінчення строку. Якщо ж дане зобов'язання своєчасно не буде виконано, у кредитора з'являється матеріальне право на позов. Дещо інша ситуація, коли час здійснення попередньої оплати в договорі не встановлений. В цьому разі зобов'язання теж виникає з договору, але його тривалість визначається уже не сторонами, а законом. Зокрема, частина 2 ст. 530 ЦКУ вказує на семиденний період існування такого регулятивного обов'язку боржника. Позаяк сторони не визначили початковий термін даного строку, він

згідно з правилом вказаної норми почнеться від дня пред'явлення відповідної вимоги кредитором. Власне, якщо бути точним, семиденний строк має обчислюватися від моменту отримання боржником зазначеної вимоги. Це цілком логічно, адже зобов'язана особа має усвідомлювати свій обов'язок та його тривалість. Подібний підхід повинен обов'язково враховуватися при регулюванні господарських відносин, коли взаємини між учасниками досить заформалізовані.

Ситуації у майновому обігу, коли кредиторів треба здійснити певні дії, щоб у боржника за договором виник цивільно-правовий обов'язок, є досить поширеними. В доктрині такі дії управленої особи кваліфікуються як так звані кредиторські обов'язки [4, с. 25-31]. Наприклад, для отримання продукції за договором поставки покупець має надати складське приміщення, охорону тощо. До кредиторських обов'язків можемо також віднести необхідність вимоги вірителя про виконання боржником зобов'язання, строк виконання якого не визначений або визначений моментом вимоги. Поки віритель за таким зобов'язанням не викаже передбаченим законодавством способом вимогу у боржника не виникає обов'язку виконання зобов'язання. Отже, хоча кредитор вправі вимагати виконання у будь-який час після укладення договору, строк виконання все ж починає спливати після моменту зажадання. Відповідно і суб'єктивне цивільне право вірителя буде порушене лише після прострочення виконання обов'язку боржником, тобто із спливом семиденного строку. У будь-якому випадку: і за визначеності, і за невизначеності строку здійснення попередньої оплати, чинна правова конструкція дозволяє встановити момент початку та прострочення даного обов'язку. Порушення цього грошового зобов'язання – здійснити в установлений строк попередню оплату – тягне передбачену цивільним та господарським законодавством відповідальність.

Невиконання покупцем обов'язку щодо попередньої оплати товару має також й інші наслідки. Так, закон вказує, що дане порушення призводить до застосування положень статті 538 Цивільного кодексу (другий абзац ч. 1 ст. 693 ЦКУ). Інакше кажучи, продавець у цьому випадку отримує право зупинити зустрічне виконання свого товарного обов'язку, або відмовитися від нього взагалі. Зазначені вище положення, як правило, різнобачень у літературі та на практиці не викликають. Хіба що вони потребують певних технічних коригувань, пов'язаних з законотворчими похибками. Якщо порівняти правило ч. 1 ст. 693 із змістом статей 530 та 538 цього ж Цивільного кодексу, до яких воно нас відсилає, то побачимо, що виконання боржником обов'язку, якщо строк його не встановлений у договорі, регулюється лише у ч. 2 ст. 530 ЦКУ, а наслідки невиконання зустріч-

¹ З огляду на правило ст. 531 ЦКУ належним, як правило, буде також виконання, здійснене до цієї дати, тобто дострокове.

ного зобов'язання встановлюються виключно у ч. 3 ст. 538 ЦКУ. Тож коментовані посилання мають спрямовуватися тільки до цих норм, а не до статей 530, 538 ЦКУ в цілому.

Дещо інше сприйняття викликає правило про наслідки невиконання речового зобов'язання стороною за договором, яка отримала попередню оплату, викладене у ч. 2 ст. 693 Цивільного кодексу. Детальний аналіз даної норми показує, що вона виглядає менш вдалою, в першу чергу, з огляду на неоднозначність практичного застосування. Розглянемо її більш акцентовано.

У частині другій статті 693 Цивільного кодексу йдеться про набуття покупцем права вимагати передання йому попередньо оплаченого товару або повернення суми попередньої оплати, якщо продавець не передав товар у встановлений строк. Давайте з'ясуємо сутність такої ситуації. Скажімо, покупець передав кошти в рахунок майбутньої поставки товару (здійснив попередню оплату) 10 червня. Згідно з умовами договору товар має бути переданим 20 червня. Отже за змістом наведеного правила у разі прострочення передання товару покупець, вже починаючи з 21 червня, вправі реалізувати своє описане вище альтернативне повноваження. Втім, більш прискіпливе дослідження правової сутності цього повноваження показує, що воно не зовсім відповідає реальному змістові правовідношення. Зокрема, право вимагати передачі товару не може з'явитися після невиконання речового зобов'язання, позаяк воно вже входило до його складу. Зобов'язання щодо передачі товару виникло в момент укладення договору, а від часу здійснення попередньої оплати воно трансформувалося у право вимагати **передачі оплаченого товару**. До його змісту входили як обов'язок передати товар 20 червня, так і право вимагати передання цього товару саме в даний термін. Отже право покупця вимагати товар аж ніяк не є новим повноваженням.

Інша річ, право покупця щодо вимоги про повернення суми попередньої оплати. Таке повноваження у нього згідно з умовами договору до порушення було відсутнє, не було також і відповідного обов'язку продавця повернути кошти. Зобов'язання щодо повернення суми попередньої оплати виникне тоді, якщо покупець реалізує своє право щодо пред'явлення вимоги повернути гроші (ч.2 ст. 693 ЦКУ). Оскільки закон прямо вказує на невизначеність строку такого зобов'язання, воно згідно з правилом ч. 2 ст. 530 ЦКУ почнеться від моменту отримання цієї вимоги продавцем і триватиме сім днів.

У правозастосовній практиці має місце певна полеміка з приводу того, чи є розглядуване нами зобов'язання щодо повернення чужих коштів особою, яка отримала попередню оплату, але своєчасно не виконала товарний обов'язок, грошо-

вим. В одних судових рішеннях вказується, що таке зобов'язання не є грошовим, тоді як в інших обстоюється протилежна точка зору. Між тим, від правильної відповіді на це питання залежить обґрунтованість судових вимог, пов'язаних із порушенням такого зобов'язання. Зокрема, правові наслідки, передбачені у ч.2 ст.625 ЦКУ (стаття так і називається «Відповідальність за порушення грошового зобов'язання») повинні застосовуватися, якщо зобов'язання, що порушене, є грошовим, і, навпаки, коли воно не має грошового характеру.

Вважаємо спори на дану тему значною мірою штучними, позаяк чинне законодавство України у цьому питанні є досить чітким та послідовним. Визначення поняття грошового зобов'язання можемо знайти у статтях як Господарського, так і Цивільного кодексів. Так, згідно з правилом ч.1 ст.173 ГКУ господарським зобов'язанням є таке правовідношення між суб'єктами господарювання, в силу якого одна сторона зобов'язана вчинити на користь іншої певну дію господарського характеру, зокрема, *сплатити гроші*, а інший суб'єкт має право вимагати від зобов'язаної сторони виконання цього обов'язку. Подібне визначення поняття зобов'язання міститься і в ч. 1 ст. 509 ЦКУ. Отже, коли необхідна в межах зобов'язання дія боржника полягає у передачі грошей, просто дивно було б вважати даний обов'язок якимось іншим, ніж грошовим. Як би хто того не хотів, а іншого змісту у обов'язок передати вірителю гроші законодавець не заклав. Стосовно предмету нашого дослідження закон взагалі надає більш детальне визначення. Сутність такого грошового зобов'язання, як необхідність повернення чужих коштів, персонально розкривається у ч. 6 ст. 231 ГКУ. Саме у диспозиції даної норми яскраво проглядається нерозривний взаємозв'язок між поняттями «порушення грошового зобов'язання» і тривалістю такого порушення, яка визначається часом «користування чужими коштами». Таким чином, не викликає сумнівів, що продавець, який після отримання передоплати у встановлений строк не передав товар, має повернути гроші, якщо таку вимогу пред'явив покупець. І це зобов'язання є грошовим.

Український закон не диференціює грошові зобов'язання за якимись ознаками (наприклад, за підставами виникнення, характером зустрічного обов'язку, особливостями наслідків невиконання тощо). Відтак результат неповернення коштів продавцем на правомірну вимогу покупця буде таким же, як і в інших відносинах, де обов'язок боржника полягає в передачі грошей [5, с. 80-81]. Невиконання обов'язку тягне відповідальність за порушення саме грошового зобов'язання [6, с. 29]. Вона може бути договірною або імперативною. Для коментованих відносин остання встановлена, зокрема, у ч. 2 ст. 625 ЦКУ та ч. 6 ст. 231 ГКУ.

Якщо ж покупець не пред'явив вимоги про повернення передоплати, товарний обов'язок продавця навіть після його прострочення не трансформується у грошовий. Продовжується речове зобов'язання. За його порушення контрагентом може бути застосована відповідальність, передбачена у договорі чи нормативно (ст. 611 ЦКУ, ст. 230, 236 ГКУ). Але в цьому разі спеціальної відповідальності за невиконання грошового зобов'язання не настає. Тож, власне, виглядає цілком логічною позиція судів, відповідно до якої за відсутності передбаченої у законі вимоги покупця повернути попередню оплату, грошового зобов'язання не виникає, відтак не може бути і відповідальності за його невиконання. Мусимо лише зазначити, що подібна оцінка ситуації, коли виникнення грошового обов'язку, а відтак – і відповідальності за його невиконання настають тільки після вимоги покупця, є цілком справедливою для конкретної справи, але вона не вичерпує всіх можливих підходів при різноманітних моделях розвитку коментованої ситуації.

Дійсно, закон дозволяє продавцеві, який вчинивши попередню оплату, не отримав своєчасно товар, конструювати свою поведінку на альтернативних засадах. Або продовжувати вимагати виконання товарного обов'язку, хай і з запізненням (простроченням), або перетворити за власною вимогою дане зобов'язання у грошове. На перший погляд, все прозора та зрозуміло: допоки немає цієї вимоги, продовжує існувати речове зобов'язання, за яким продавець мусить передати товар. Але досить часто невиконання товарного зобов'язання відбувається не тому, що продавець його прострочує, а у зв'язку з тим, що у нього взагалі відсутня можливість виконання. Яскравим прикладом подібної ситуації є той, коли після здійснення передоплати договір розірвано чи в силу певних обставин сторони уклали додаткову угоду, в якій припинили дію товарного обов'язку, скажімо з огляду на відсутність у продавця обумовленого товару. В цьому випадку обидва контрагенти цілком усвідомлюють, що подальша передача товару вже не відбудеться за будь-яких умов.

Якого ж статусу від моменту припинення чинності набуває отримана продавцем передоплата, чи виникає грошове зобов'язання щодо її повернення, і якщо так, то на якій правовій підставі? Звісно сторони за таких обставин можуть додатково обумовити подальшу долю суми здійсненої попередньої оплати. Власне кажучи, це була б найбільш доцільна їхня поведінка. Тоді саме від погодженої при укладенні такої угоди дати почалося б грошове зобов'язання щодо повернення коштів, а її пропуск призводив би до настання відповідальності за невиконання грошового зобов'язання. Втім, досягти такої визначеності змісту взаємин при припиненні чинності товарного зобов'язан-

ня, на жаль, вдається не завжди. На наш погляд, проблему можна вирішити, зробивши додаткове дослідження діючих імперативних приписів. Частина 2 статті 693 ЦКУ веде мову про альтернативний характер поведінки покупця, якщо йому своєчасно не передадуть товар, попри здійснену ним попередню оплату. За наведених вище обставин альтернативність дій виключається, позаяк товарне зобов'язання припинилося, а разом з ним – і право вимоги його виконання. Якщо покупець пред'являє вимогу повернути гроші, все зрозуміло. А якщо він такої вимоги не пред'являє?

Відповідь на дане питання можемо знайти в господарському, і в цивільному законодавстві. Так, стаття 174 ГКУ в якості однієї з підстав виникнення господарського зобов'язання визначає набуття або збереження чужого майна без достатніх правових підстав. Більш детально зміст зобов'язання, котре з даної підстави виникає, можемо оцінити, зазирнувши до глави 83 ЦКУ. Як із неї слідує, особа, що набула або зберегла чуже майно у себе без належної правової підстави, мусить повернути потерпілому це майно. Особа зобов'язана повернути майно і тоді, коли підстава, на якій воно було набуто, згодом відпала (ч. 1 ст. 1212 ЦКУ). Даним правилом якраз і охоплюється досліджувана нами ситуація: підстава отримання попередньої оплати відпала у зв'язку з припиненням договору в частині передачі товару, утримання чужих грошей є безпідставним. Виникає ні що інше, як грошове зобов'язання. Продавець має повернути гроші, які тепер перебувають у нього безпідставно, а покупець вправі вимагати такого вчинку. Правильність даного підходу підтверджується його практичним застосуванням. Як бачимо, наразі грошове зобов'язання виникло не з договору, а із закону, що, повторимо, у якості способу встановлення господарсько-правових зв'язків між конкретними суб'єктами ринку на мікрорівні цілком правомірно [7, с. 43] (ст. 174 ГКУ). З урахуванням викладеного можемо дійти висновку, що грошове зобов'язання щодо повернення отриманої попередньої оплати при непоставці своєчасно товару може виникати:

А) тільки за вимогою покупця, якщо зобов'язання передати товар ще не припинилося;

Б) не залежно від наявності такої вимоги, якщо зобов'язання передати товар вже не існує. В цьому разі воно виникає з моменту набуття отриманими грошовими коштами статусу безпідставно набутого майна.

В обох наведених вище випадках зобов'язання стає грошовим, незалежно від підстави виникнення. Воно має регулятивний характер і, зокрема, містить обов'язок виконання у певний строк. За відсутності договірної врегулювання слід користуватися правилом про розумність даного періоду. Упродовж нього повернення коштів не

може кваліфікуватися як засіб цивільно-правової відповідальності, а за умовами виникнення та формою відшкодування являє собою виконання регулятивного обов'язку із набуття чи збереження майна без належної правової підстави [8, с. 132]. Отже, обов'язок сторони повернути кошти появляється якраз з огляду на те, що отримання зустрічного задоволення за договором є тією правовою підставою, яка з часом відпала, тим самим припинивши договірні зобов'язання в цілому [9, с. 120]. В такому разі вже не за договором, а відповідно до вимог закону кондикційний обов'язок зводиться до повернення кредиторів безпідставно збережених коштів, позаяк сторони отримали прямо протилежний, порівняно із очікуваним, результат – виникнення у одного суб'єкта майнової вигоди за рахунок іншого [10, с. 11; 11, с. 42-43].

Прострочення вказаного регулятивного зобов'язання – неповернення чужих коштів після встановлених для цього строків – є порушенням грошового обов'язку і тягне встановлену законом відповідальність. Наслідки порушення зобов'язання (у тому числі грошового) встановлені у главі 51 ЦКУ, главах 25-27 ГКУ. Санкції, що застосовуються до порушників можуть мати різний характер: компенсаційний (відшкодування збитків, шкоди), штрафний (неустойка тощо), оперативний (відмова від зобов'язання). Порядок та підстави їхнього застосування можуть відрізнятися. Так, відшкодування нанесених збитків відбувається, як правило, незалежно від обумовленості даної санкції у договорі і обґрунтовується виключно наявністю негативних матеріальних наслідків, відповідним чином обрахованих. Оперативні заходи впливу, навпаки, застосовуються тільки тоді, коли таке повноваження надане кредитору у договорі (ч. 2 ст. 235 ГКУ).

З викладеного можемо дійти певних висновків. Договір купівлі-продажу є одним з найбільш поширених у цивільному обороті серед правочинів, що опосередковують передання одним суб'єктом іншому права власності на певне майно. У договорі купівлі-продажу мають місце два основні зобов'язання, однаково істотні та важливі для його дійсності: щодо обов'язку продавця передати покупцеві товар та щодо обов'язку покупця сплатити за нього ціну. Дані обов'язки є зустрічними, еквівалентними та такими, що взаємо-

обумовлюють одне одного. Особливо важливими є темпоральні властивості суб'єктивних прав та юридичних обов'язків сторін зобов'язання. Без їхньої належної регламентації отримуємо низку проблем із визначенням моменту не лише переходу права власності на майно, який може бути як на час укладення договору купівлі-продажу, так і на дату передачі речі, а і взагалі стосовно часу пред'явлення вимог про виконання конкретних обов'язків. Наприклад, у часовому сенсі досить важливим є унормування грошових відносин, особливо – часу повернення чужих коштів у випадку, коли речовий обов'язок з тієї чи іншої причини не виконується. А ще ключовими є питання темпорального регулювання переходу ризиків, пов'язаних з майном, та відповідних обтяжень речі, що стала предметом продажу.

Література

1. Кузнецова Н.С. Подрядные договоры в инвестиционной деятельности в строительстве. Киев : Наукова думка, 1993. 135 с.
2. Beatson J, Burrows A., Cartwright J. Anson's Law of Contract / 27th ed. Oxford ; New York, 1998. 682 p.
3. Утєхін І.Б. Виконання договорів з передачі майна у власність : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2009. 20 с.
4. Риженков А.Я. Товарно-денежные отношения в советском гражданском праве : автореф. дисс. ... д. ю. н. 12.00.03. Свердловск, 1991. 35 с.
5. Гуйван П.Д. Часова та сутнісна характеристика зобов'язань щодо оплати за користування чужими коштами. *Вісник господарського судочинства*. 2014. № 1. С. 79-90.
6. Печеный О. К вопросу об основаниях ответственности за просрочку исполнения денежного обязательства. *Предпринимательство, хозяйство и право*. 2000. № 3. С. 28-31.
7. Мілаш В.С. Підприємницькі комерційні договори у господарській діяльності. Полтава : АСМУ, 2005. 450 с.
8. Міхно О. Припинення цивільно-правового договору через неможливість його виконання. *Підприємництво, господарство і право*. 2003. № 11. С. 92-95.
9. Методологічні засади охорони та захисту майнових прав осіб в Україні та ЄС : монографія / За заг. ред. О.Д. Крупчана. Тернопіль : Підручники і посібники, 2008. 160 с.
10. Ем В.С. Обязательства вследствие неосновательного обогащения. *Законодательство*. 1999. № 7. С. 7-23.
11. Уланова В. Про відповідальність за користування чужими коштами. *Підприємництво, господарство і право*. 2001. № 5. С. 41-44.

УДК 347.7
DOI <https://doi.org/10.32782/chern.v3.2022.3>

V. Karvatskyi
Expert in Energy
Think Tank ADAstra (Kyiv, Ukraine),
Non-Resident Expert in Energy
Eurasian Research Institute (Almaty, Kazakhstan)
orcid.org/0000-0002-1375-9871

THE NUCLEAR ENERGY IN UKRAINE: HOW TO STIMULATE ITS DEVELOPMENT BY LEGISLATIVE MEANS?

The article covers burning questions about the future of nuclear energy in Ukraine. The key aim of the paper is to propose tangible solutions to promote atomic energy, regarded by the author as one of the milestones of a decarbonized future for the Ukrainian power mix. The article examines nuclear energy law as a part of bigger legal, social, and economic context. Therefore, in the current article, we analyze the legislative base for decarbonized energy in general as well as the foundations of Ukrainian, European, and American energy policies. In the article, nuclear power plants are understood more in the sense of classic electricity producers rather than hazardous objects. The critical question is how to promote investments in Ukrainian atomic energy. Thus, the aspects related both to electricity markets and production costs are covered, whereas problems with nuclear safety regulations are not covered. The role of the State Nuclear Regulatory Inspectorate is examined more in the vein of its decision-making impact on energy policies, such as the development of SMRs. Even though there has been enough research on Ukrainian nuclear energy law, there were few papers proposing recommendations on how to holistically the situation. Rather than merely considering the status quo in Ukrainian atomic energy, the article suggests concrete ways to improve it. Even though the legislative means are at the core of the analysis, the article also partly includes economic, political, and technical aspects of the nuclear energy development in Ukraine. Such a decision was made to evaluate and understand more clearly a social-economic context in which proposed legal rules are to take place. Therefore, the research will be helpful for policymakers from governmental bodies in charge of energy policy.

Key words: Nuclear power plants, SMR (small modular reactors), electricity market, sustainable investments, electricity exports.

Карвацький В. АТОМНА ЕНЕРГЕТИКА В УКРАЇНІ: ЯК ЗАКОНОДАВЧИМИ ЗАСОБАМИ СТИМУЛЮВАТИ РОЗВИТОК?

У статті досліджуються ключові питання перспектив розвитку атомної енергетики в Україні. Основна мета статті – на основі аналізу нинішнього стану розвитку сформулювати конкретні пропозиції щодо розвитку атомної енергетики, яка розглядається як один із векторів декарбонізації майбутнього для української енергетики. У статті аналізується право атомної енергії як частина загального правового, соціального-економічного контексту. У статті аналізується законодавча основа декарбонізованої енергетики загалом, а також порівнюються засади української, європейської та американської енергетичної політики. Робиться висновок про те, що атомні електростанції визначаються швидше як класичні виробники електроенергії, аніж як небезпечні об'єкти. Ключове питання полягає у тому, якими засобами сприяти інвестиціям в українську атомну енергетику. Тобто, вивчаються аспекти, пов'язані як з ринками електроенергії, так і з витратами на виробництво, які не охоплюються правилами атомної безпеки. Роль Державної інспекції ядерного регулювання розглядається більшою мірою в контексті її впливу на прийняття рішень щодо енергетичної політики, такої як розробка SMR. Незважаючи на проведення досліджень українського законодавства у галузі атомної енергетики, є потреба у працях, які формулюють цілісне бачення проблем у цій сфері та пропонують конкретні шляхи для її удосконалення. Окрім аналізу законодавчих засобів, у статті також вивчаються окремі економічні, політичні та технічні аспекти розвитку атомної енергетики в Україні. Це обумовлюється потребою оцінити та чіткіше зрозуміти соціально-економічний контекст, у якому мають діяти запропоновані правові норми.

Ключові слова: атомні електростанції, SMR (малі модульні реактори), ринок електроенергії, стійкі інвестиції, експорт електроенергії.

Introduction. Ukraine, as well as all other world states, must inevitably complete a “green transition” to a decarbonized economic system, also involving the usage of a low-carbon (called “green”) energy. Our country has already reiterated numerous times its commitments to a low-carbon future, including signing the 2015 Paris Climate Agreement and producing documents such as the national 2017 Energy Strategy [6] and 2050 Low Emission Development Strategy [7].

On the global and European scale, there are numerous approaches to the question of which technologies should be prioritized while phasing out fos-

sil fuels (oil, gas, and coal). Whereas countries such as Germany are historically big opponents of nuclear energy, others, such as France, define it as the key pillar in the future of their energy mixes.

Nuclear energy is a pivotal and indispensable element of the Ukrainian power mix. Before the full-scale Russian aggression, it provided up to 52-55% of national electricity generation. Despite existing critics of the dangers of nuclear energy, it appears to be a much safe energy mix than coal (25-27% of the energy mix). Whereas nuclear energy for 0.03 deaths from accidents and air pollution per

1 TWh (annual consumption of 27 000 people in the EU), coal results in 24.6 deaths. Furthermore, it is also anything but easy to replace the capabilities of nuclear energy with solar or wind energy. The thing is that due to different capacity factors of various sources for electricity production, one needs three times more solar energy to make up for 1 GW of nuclear energy.

Nuclear energy also has a big chance to become vital for the Ukrainian economy and foreign exchange earnings. Whereas production costs at Ukrainian NPPs are small enough, "Energoatom" (Ukrainian state-owned operator of NPPs) may make enough profit via exporting electricity to the EU. As a rule, market prices for electricity in neighboring countries are three times higher than in Ukrainian ones. Nevertheless, Ukrainian nuclear energy has enough problems, including ones related to a soon-to-reach end of the operating lifecycle (30-40 years) of many national NPPs.

Main body

First, one must legally distinguish nuclear energy from renewable energy sources (RES) such as solar or wind. Even though both nuclear and traditional renewables are low carbon, they have far too different economic logic behind their functioning.

The governments worldwide, including in Ukraine, adopted initiatives aimed at incentivizing small-scale generation of RES. In 2009 Ukrainian parliament passed a Law on Ukraine "On the Amendments to the certain legislative acts concerning the instauration of the feed-in tariff" [2], introducing mark-up for enterprises, producing electricity out of RES. Their electricity was to be obligatory bought by a newly created "Guaranteed Buyer". Therefore, companies had all incentives to invest in RES, hoping to cover their capital

expenses in 4-5 years. The feed-in tariff has primarily helped the Ukrainian energy sector, increasing green energy's contribution to the power mix from below 1 to 12% in early 2022. Nevertheless, any similar measures are impossible to do in the case of atomic energy. Compared to thousands of small-scale decentralized green energy facilities, there are only 4 NPPs in Ukraine. The largest of it, Zaporizhzhia NPP, is currently under illegal Russian occupation, even though it still provides electricity to the national grid.

Those four NPPs are all state-owned, which additionally signals the value of nuclear energy to the Ukrainian state. It seems almost impossible to imagine the construction of the new big NPP to be owned by a private company – such a legislation change does not have much support among energy experts and policymakers.

Consequently, the National Nuclear Energy Generating Company of Ukraine "Energoatom" and other state agencies (Ministry of Energy or State Nuclear Regulatory Inspectorate) are critical decision-makers in shaping energy policy in the nuclear field. Namely, according to Articles 3 and 4 of the Cabinet of Minister's ruling on the State Nuclear Regulatory Inspectorate [5], the mentioned authority has the power to A) ensure the formation and realization of the state's nuclear safety energy policy; B) issue the documents permitting activities in the field of nuclear energy use; C) execute state supervision over compliance with legislation, conditions of permitting documents, nuclear and radiation safety norms and rules, physical protection requirements.

The most burning issue in sustaining Ukrainian nuclear energy growth is the approaching end of the lifetime of many nuclear reactors. Theoretically, there are two ways Kyiv may follow to solve the problem. Ukraine can extend reactors' lifespan by technically modifying them or building NPPs & new reactors. Compared to the 8-month construction time of solar power stations, nuclear ones become operational only in 5-7 years, starting from the original decision to start the construction. One should also understand that today's decisions in nuclear energy will be the ones shaping the power mix in the 2030s.

The critical technological and economic objective of the Ukrainian nuclear field is to gradually replace the old soviet WWER (water-water energetic reactor) with the newly presented American AP1000. The thing is that reactors AP1000, compared to WWERs, represent the third, more advanced generation of nuclear reactors. They have a higher level of thermal efficiency; are

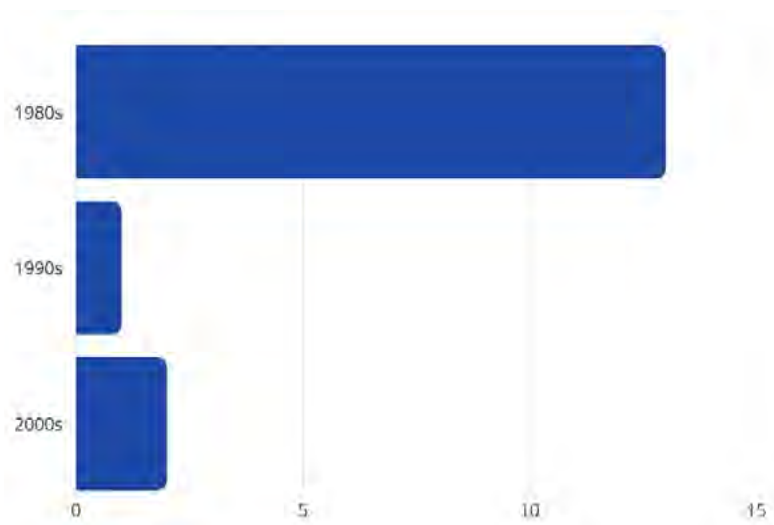

Figure 1. The chronological entry of Ukrainian nuclear power plants into operations

considered safer; their more standardized designs decrease their production & construction time and associated capital & maintenance costs.

So, what should the state namely do to promote nuclear energy? Simple solutions such as merely highlighting the need to invest more money from the Ukrainian budget in AP1000s will not work. The thing is that for the energy transition to happen, the state needs to invest in various technologies, including biomethane, energy storage, and hydrogen. Even if Ukraine makes nuclear energy a priority, the lack of finance in other parts of the power mix will merely cause problems related to electricity demand management.

Nevertheless, the need to secure more funding by legislative means is still evident. In light of this, we are confident that draft bill #4347 [4] should be reviewed and modified by the Ministry of Energy. This draft bill foresees the creation of a special budgetary "Climate and Energy" foundation to fund projects related to decarbonization. However, the primary income source proposed by the legislation will be 50% of the carbon dioxide tax.

In our opinion, there is no reason to limit a funding plan of such a foundation to simply carbon dioxide, given the modest price of carbon dioxide emissions (30 UAH), while leaving all other greenhouse gases aside. The cost of other climate-harming gases (HFC2, PFC2, and SFC6) is more than 200 times higher per ton. Given their even more significant negative impact on the environment, such a decision is also justified from the environmental perspective.

However, it is not a silver bullet, and one cannot rely merely on our national funding. In the realm of involving foreign players in constructing new big reactors, we see two main interdependent elements Ukraine should consider getting the needed funding from foreign governments and companies. The first element is to capitalize on existing legal-political paradigms of the relations between Ukraine and its partners. Whereas political cooperation is not the main subject of our article, we still need to take politics as a shaping legal power in the nuclear field. Nuclear energy is widely perceived not only as an economic topic but also as one having a direct influence on national security.

Thus, the newly passed by the American Parliament International Nuclear Energy Act of 2022 [10], apart from proposing ways how to develop their nuclear energy, is written to be coherent with American foreign interests. Namely, the Act introduces the "Nuclear Security Program," aimed to "reduce the reliance of the United States and ally or partner nations on nuclear fuels from the Russian Federation and the People's Republic of China".

If the American partner complies with technical and economic considerations, he can benefit from credit funding (6 billion USD Civil Credit Program),

introduced by the 2021 Infrastructure Investment Jobs Act [9]. In this realm, we recommend the government create a permanent intergovernmental commission on energy cooperation between Ukraine and the United States of America. Even though, after 2014, numerous bodies such as Ukraine-U.S. working groups at the Ministry of Energy were operating on an ad hoc basis, a unique communication center was never created. The fact that officials in charge of communication with foreign partners from numerous governmental bodies, including a state-owned oil & gas company "Naftogaz," do not have one coordination point harms the governmental initiative. We believe that an intergovernmental commission is the most needed format to use, as representatives of numerous bodies (Ministry of Energy, Energoatom, State Nuclear Regulatory Inspectorate, Ministry of Finance, Ukrainian Embassy in the U.S.) may coordinate their policies together.

Such an approach to develop the nuclear sector in partnership with the U.S. already showed its first results in August 2021. During Ukrainian President Volodymyr Zelensky's visit to the United States, Kyiv and Washington signed Joint Statement on the U.S.-Ukraine Strategic Partnership. Even though a joint statement did not mention nuclear cooperation, a vital memorandum was signed by Energoatom (state atomic power plants operator) and American private nuclear leader Westinghouse as a part of Zelensky's visit. The parties agreed on Westinghouse's participation in constructing a new AP1000 block in Khmelnytskyi NPP, with four others coming. To transform a memorandum into a contract, consistent political cooperation is needed.

The same ideas of nuclear energy cooperation should be voiced as a priority in the relations also between Ukraine and the European Union. The fact that atomic energy was added into the so-called "European Union Taxonomy" (a list of environmentally sustainable economic activities, created by the Regulation (EU) 2020/852 of the European Parliament and of the Council of 18 June 2020 on the establishment of a framework to facilitate sustainable investment, and amending Regulation (EU) 2019/2088) [11] opens additional communication opportunities for the Deputy Prime Minister's Office for European and Euro-Atlantic Integration.

Nevertheless, one should also remember that Ukraine is not the unique partner of the U.S. and the European Union. Despite the tangible benefits for European investors, such as a close location to the EU or the far lower price of electricity in Ukraine, compared to European EU markets, Kyiv still needs to make nuclear energy economics far more compatible on the global scale.

Therefore, our second element to getting more foreign funding for Ukrainian nuclear energy is to create a highly efficient market environment.

First, the Ukrainian electricity market [3] should finally get away from PSO (Public Service Obligations) mechanism to enable all its stakeholders to be guided by merely market logic. In 2017 Ukrainian parliament, fulfilling its commitments within Ukraine-EU Association Agreement, finally passed a law "On the electricity market." Before the law was passed, all electricity-generating enterprises were selling the electricity to a monopolistic state entity (SE Energorynok) by regulating prices on each generation plant type (coal, nuclear, etc.). The prices were fixed by an electricity markets regulator NEURC (National Energy and Utilities Regulatory Company) [1]. Then SE Energorynok was selling the electricity to regional electricity distribution companies, and then finally, end-consumers got their electricity from "Oblenergos."

However, not willing to drastically raise electricity prices for residential consumers, the government created a distorted market via PSOs to keep electricity prices fixed for Ukrainian citizens (1,44 UAH before 250 kWh per month; 1,68 UAH after 250 kWh per month). Within the PSO mechanism, two leading state-owned electricity market players (Energoatom and Ukrhydroenergo, hydro energy company) were selling their electricity at meager prices to the SE Guaranteed Buyer. At particular parts of the day, the electricity was sold even at prices lower than the production costs.

Given that this model had many weak points, in 2021, it was modified into a "financial PSO" paradigm. The main differences consist in the mechanism of which Energoatom and Ukrhydroenergo continue to cover the price differences between a market-based electricity price and a final price paid by the residential consumer. Instead of selling the electricity directly to the state at meager prices, Energoatom and Ukrhydroenergo became more interdependent players.

Now top SOEs may freely sell their electricity at the market prices. Such a possibility finally brings sense to the existence of "Energoatom Trading", a trading subsidiary of the national nuclear energy management company. Afterward, SOEs still need to support SE Guaranteed Buyer, however, by giving a significant part of their revenues, not directly by electricity.

Nevertheless, a "financial PSO" model still hinders Energoatom's financial results and possible governmental plans of transforming it into a publicly listed company. According to Energoatom, depending on the month, it must give 40-50% of its revenues to SE Guaranteed Buyer. Alternatively, these funds can be transferred either for research & development capabilities of Energoatom or co-investments in the NPPs' modernization. Thus, a government should continue the path toward creating a fully functional electricity market, where low-in-

come consumers get aid from the government in the form of targeted subsidies.

Secondly, suppose foreign companies decide to invest in Ukrainian nuclear energy assets. In that case, they should have clear possibilities to sell a part of the generated electricity on European markets at a much higher price to make up their investment costs. Following that, in March 2022, Ukraine finally became a member of ENTSO-E (European Network of Transmission System Operators), the state got the opportunity to export electricity to European countries freely. Before, the Ukrainian energy system was connected with Moldova, Belarus, and Russia, with only a tiny part of the country (Burstyn Energy Island) having the technical possibility to export electricity.

The critical governmental priority should be increasing cross-border interconnection capabilities to export more electricity. Because of drastic industrial production falls, Ukraine found itself in a surplus of electricity. The capacity (800 MW) should be expanded to at least 2-3 GW, particularly by modernizing the Khmelnytskyi NPP - Rzeszow powerline (750 KW) for export to Poland.

When compared to some foreign energy systems, the state's monopoly for the control over NPPs may be considered a bottleneck for developing a nuclear energy sector. Whereas not questioning such a state's approach to either existing or big future reactors (1 GW+), we propose to change it when it comes to Small Modular Reactors (SMR) with a lower capacity (300-500 MW). An SMR technology is still nascent, meaning that reactors' prototypes are only doing technological tests before their entry into operation. However, multiple Western states (U.S., Canada, United Kingdom) have been actively preparing for SMR's emergence in the years to come.

In 2021 U.S. President issued an executive order on promoting SMR [8]. The order defined an "SMR as an advanced nuclear reactor of electric generation capacity less than 300 megawatts electric. Because of the smaller size, small modular reactors can generally be designed for factory fabrication and modular construction to take advantage of economies of serial production and shorter construction times". Three years before, the Canadian government prepared a roadmap to develop SMRs to launch the first state-owned SMR in 2026 and the first commercially owned one in 2030. Whereas 2030 may seem a bit far in time now, as stressed before, the construction time of a regular NPP takes 5-7 years. So, if Ukraine takes essential decisions to renovate its nuclear fleet, it will still feel tangible results in the target years, similar to if it implements an SMR strategy.

Compared to standard 1 GW nuclear plants, SMRs have several advantages. As the U.S. President's order definition entails, because the details

to SMRs may be produced at home and a serial scope, their production time is shorter, and production cost is lower. Compared to standard plants, SMRs are more flexible and dispatchable, meaning it is easier for nuclear energy operators to lessen or put up their capabilities. This feature has pivotal importance in creating a stable decarbonized energy mix. The thing is that historically the peak hours demand was covered up by coal, as you can add up the coal in the power station manually when you want to do it. Neither nuclear nor solar/wind, which is very dependent on weather conditions, are not manually dispatchable. A cold start time of a 1 GW nuclear plant is 24 hours. This is not the case with the SMR; therefore, Energoatom will be capable of pulling up its capacities more freely in times of need.

Therefore, Ukraine undoubtedly needs to develop a small modular reactor development outlook. SMRs should also be allowed by the government to be privately owned. In that case, they may become one of the main topics of the investment discussions between Ukrainian energy authorities and companies with their foreign counterparties.

We propose to include the following steps in the Ukrainian SMR Strategy. Firstly, finance from the government funds the creation of the installment of the first SMR in Ukraine. It will act as a signal of strong governmental support for the development of SMRs. Secondly, create a flexible system of "green loans" with lower interest rates and higher repayment returns for Ukrainian companies. UkrGasBank [12], one of the four state-owned banks, already has a solid portfolio in financing sustainable development assets. Therefore, we propose to name in future this bank responsible also for more flexible finance for SMRs.

When it comes to dealing with foreign companies, we recommend engaging them to invest in future Ukrainian SMR assets, proposing the mechanism of PPAs (Power Purchase Agreement). Via PPAs, an European electricity generation or even industrial company will get control of a guaranteed amount of electricity, one corresponding to its property shares in the SMR. Afterward, a company may either use the electricity for its own needs (e.g., when one thinks about a big industrial producer located in a nearby country) or, after having purchased an SMR's electricity at break-even costs, the electricity to the European consumers at higher prices.

Finally, in cooperation with the UkrEnergo and the Ministry of Energy should create a map for suitable technically and non-dangerous connection places for SMRs. To fully realize SMR's potential in providing flexibility to the power mix, they should be placed accordingly to manage customers' electricity demand more effectively.

Conclusions. Nuclear energy must play a pivotal role in the decarbonized future of the Ukrainian energy mix. Even though NPPs can help the state now, without concrete legislative actions, a national nuclear fleet will lose many capabilities in future decades. The issue of construction of new modern nuclear reactors as well as new advanced atomic plants such as SMR is pivotal. Whereas the government should understand nuclear energy development, the key aim is to make the field more investments-friendly on a global scale. Domestically, creating a national Energy and Climate Fund may serve as an additional investment income source. Equally, the reforms on the electricity markets, including the role of Energoatom, will make a nuclear monopolist more financially stable and increase its attractiveness as a possible cooperation partner for the European Union States.

The idea of increasing interconnection capacities of the electricity network is equally of extreme importance to attracting foreign investors. Only with stable access to generated electricity, the companies will be willing to invest in national nuclear energy assets. It is pointed out that a model of PPA (Power Purchase Agreements) is the one to implement, as it may at the same time allow engaging both companies willing to import electricity for their consumption (e.g., big industrial plants in neighboring countries) or for future resell (big European electricity traders or generation companies).

The government shall comprehend the SMR technology as an essential element for the energy transition. Therefore, an SMR development strategy should be created to prepare the power mix for their addition to the energy system in the 2020s. Whereas it is advisable to fund a first national SMR, a set of market mechanisms such as flexible "green loans" should be implemented.

Bibliography

1. Про Національну комісію, що здійснює державне регулювання у сферах енергетики та комунальних послуг. Закон України від 22 вересня 2016 року. *Відомості Верховної Ради*. 2016. № 51. Ст. 833. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1540-19#Text>.
2. Про внесення змін до деяких законів України щодо встановлення «зеленого» тарифу № 13, ст. 155. Закон України від 25 вересня 2008 року. Із змінами, внесеними згідно із Законом N 2019-VIII від 13.04.2017. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. 2017. № 27-28, ст. 312}. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/601-17>.
3. Про ринок електричної енергії. Закон України від 13 квітня 2017 року. *Відомості Верховної Ради*. 2017. № 27-28, URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2019-19#Text>.
4. Проект Закону про внесення змін до Бюджетного кодексу України щодо запровадження державного фонду декарбонізації 4347 від 09.11.2020. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/4612>.

5. Постанова Кабінету Міністрів України від 20 серпня 2014 р. № 363. Про затвердження Положення про Державну інспекцію ядерного регулювання України (Із змінами, внесеними згідно з Постановами КМ № 847 від 29.07.2022). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/363-2014-п#Text>

6. Енергетична стратегія України на період до 2035 року. 2017. URL: http://mpe.kmu.gov.ua/minugol/control/uk/publish/article?art_id=245239564&cat_id=245239555.

7. Стратегія низьковуглецевого розвитку України до 2050 року. Київ, 2017. URL: <https://mepr.gov.ua/files/docs/Проект%20Стратегії%20низьковуглецевого%20розвитку%20України%20.pdf>.

8. Executive Order of the U.S. President on Promoting Small Modular Reactors for National Defense and Space Exploration. 2021. URL: [https://trumpwhitehouse.archives.gov/presidential-actions/executive-or-](https://trumpwhitehouse.archives.gov/presidential-actions/executive-or-der-promoting-small-modular-reactors-national-defense-space-exploration)

[der-promoting-small-modular-reactors-national-defense-space-exploration](https://trumpwhitehouse.archives.gov/presidential-actions/executive-or-der-promoting-small-modular-reactors-national-defense-space-exploration).

9. Infrastructure Investment Jobs Act. 2021. URL: <https://www.govinfo.gov/content/pkg/PLAW117publ58/pdf/PLAW-117publ58.pdf>.

10. International Nuclear Energy Act of United States. 2022. URL: <https://www.congress.gov/bill/117th-congress/senate-bill/4064?s=1&r=9>.

11. Regulation (EU) 2020/852 of the European Parliament and of the Council of 18 June 2020 on the establishment of a framework to facilitate sustainable investment, and amending Regulation (EU) 2019/2088. 2020. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legalcontent/EN/TXT/?uri=celex:32020R0852>.

12. Ukgazbank. Sustainable Development Report. 2020. URL: https://ukrgasbank.com/upload/file/ugb_report_2020_004_en.pdf.

ТРУДОВЕ ПРАВО; ПРАВО СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

УДК 35.08 (477)

DOI <https://doi.org/10.32782/chern.v3.2022.4>

А. Ю. Бабій
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри юриспруденції
Чернівецького інституту
Міжнародного гуманітарного університету
orcid.org/0000-0002-9304-922X

ПРАВОВИЙ СТАТУС ДЕРЖАВНОГО СЛУЖБОВЦЯ В УМОВАХ ПЕРЕЗАВАНТАЖЕННЯ СИСТЕМИ УПРАВЛІННЯ ДЕРЖАВНОЮ СЛУЖБОЮ

Для детальнішого вивчення основних характеристик правового статусу держслужбовця були проаналізовані нормативно-правові акти щодо визначення самого поняття «державний службовець» та наукові позиції щодо його ознак. Встановлено, що правовий статус державного службовця має дуалістичний характер, з одного боку він охоплює елементи адміністративно-правового статусу службовця, з іншого – елементи правового статусу найманого працівника. Зауважено, що такий інтегруючий підхід до інтерпретації даного поняття раніше не використовувався, а тому він становить науковий інтерес, адже може приховувати в собі перспективи удосконалення правового регулювання системи управління державною службою в умовах сьогодення.

Досліджуючи поняття держслужбовця як суб'єкта трудових правовідносин визначено, що він набуває статусу суб'єкта трудових правовідносин з моменту укладення трудового договору. Розкрито ознаки спеціального характеру правового статусу держслужбовця як найманого працівника через особливі вимоги щодо віку вступу на державну службу та наявності спеціального законодавчого акту для регулювання зазначених суспільних відносин. Сформоване авторське визначення правового статусу державного службовця як комплексного та інтегруючого явища. Наголошено увагу на тому, що для ефективного перезавантаження державної влади та удосконалення системи управління державною службою в Україні необхідно враховувати те, що бажання підвищити гнучкість трудового законодавства в сфері державної служби шляхом підвищення відповідальності службовців, обмеження прав у припиненні державної служби порушує принцип стабільності правового статусу державного службовця в Україні.

Ключові слова: державний службовець, державна служба, трудові правовідносини, адміністративні правовідносини, державний орган.

Babii A. Yu. LEGAL STATUS OF A CIVIL SERVANT IN THE CONDITIONS OF RESTARTING A PUBLIC SERVICE MANAGEMENT SYSTEM

The legislative regulations were analyzed to identify the concept of "civil servant" and scientific positions were also learned to identify its signs for a more detailed study of the main characteristics of the legal status of the civil servant. It is established that the legal status of a civil servant has a dualistic character, on the one hand, it covers elements of the administrative and legal status of an employee, on the other – the elements of the legal status of a hired employee. It is noted that such an integrative approach to interpretation of this concept was not previously used, and, therefore, it is a scientific interest since it may conceal the prospects for improving the legal regulation of the system of management of the civil service in present conditions.

Investigating the concept of a civil servant as a subject of labor relations it is determined that he owns the status of a subject of labor relations since the conclusion of an employment contract. The signs of a special nature of the legal status of a civil servant as a hired employee due to special requirements regarding the age of accession to the civil service and the availability of a special legislative act to regulate these social relations are also detected. The author's determination of the legal status of a civil servant as a complex and integrative phenomenon is formed. The attention is emphasized to the fact that for effective restart of state service and improving the public service management system in Ukraine it is necessary to take into account the fact that desire to increase the flexibility of labor legislation within civil service by raising the responsibility of employees, the restriction of rights to terminate civil service violates the principle of stability of the legal status of the state employee in Ukraine.

Key words: civil servant, state service, labour relations, administrative legal relations, state body, legal regulation.

Вступ. Проголошення України Конституцією правовою, соціальною та демократичною державою свідчить про те, що всі сфери сучасної державної політики мають охоплюватись людиноцентристським вектором розвитку «державна заради

гідного життя кожної особистості». Постулат про те, що найвищою соціальною цінністю в державі визнана людина зайвий раз переконує в тому, що інтереси держави та людини мають досягати такого балансу, за якого ефективно державне управління,

економічне зростання, розвиток соціально-культурної сфери будуть реалізовуватись не на шкоду прав та інтересів та свобод громадян України.

Нове законодавство України в сфері державної служби проголосило необхідність перезавантаження системи управління державною службою, а саме, визначення нових цілей, завдань та принципів функціонування інституту державної служби, забезпечення ефективної роботи всіх державних органів відповідно до їх компетенції. Однак, в процесі досягнення зазначеної мети потрібно також забезпечити всіх необхідних заходів для того, щоб уникнути порушення усталених загальнолюдських цінностей, в першу чергу прав та свобод тих, хто стоятиме за таким перезавантаженням – державних службовців. Ефективне виконання сучасних державних завдань не можливе без забезпечення стабільності правового статусу державних службовців, без забезпечення засобів для його практичної реалізації або ж без постійного удосконалення, приведення у відповідність до мінливих реалій.

Аналіз наукового дослідження. Дослідженню правового статусу державних службовців приділяли увагу у своїх працях такі відомі вчені, як В. Авер'янов, Ю. Битяк, О. Бандурка, А. Білинська, В. Венедиктов, Н. Гончарук, І. Гриценко, М. Іншин, Ю. Оболенський, Л. Пашко, В. Прокопенко, А. Радчинський, С. Серьогін, В. Чмига та ін. Проте, до теперішнього часу науковці розглядали правовий статус державних службовців як управління та як працівників окремо, нерідко протиставляючи ці поняття один одному, тому розкриття цього комплексного поняття у єдності надасть змогу краще зрозуміти його сутність, сформулювати його поняття, а отже й удосконалити правове регулювання системи державного управління в цілому.

Виклад основного матеріалу. Правовий статус суб'єкта правовідносин є загальною правовою категорією. Так, для позначення юридичних властивостей суб'єкта конституційно-правових відносин застосовується категорія «правовий статус суб'єкта конституційних правовідносин». Правовий статус суб'єкта конституційних правовідносин має свою внутрішню побудову або ж «юридичну конструкцію». Теоретики права, зокрема, І. Окунев, виділяє такі структурні елементи цього статусу:

- 1) правосуб'єктність;
- 2) систему прав, обов'язків і законних інтересів;
- 3) систему гарантій прав та обов'язків суб'єктів права;
- 4) їхню юридичну відповідальність [1, с. 9].

Для більш детальної характеристики елементів правового статусу працівників, перш за все, варто проаналізувати сутність поняття «державний службовець» в аспектах правової доктрини

та нормативного закріплення «державний службовець». Також необхідно виокремити основні ознаки даного поняття та його зміст.

Державні службовці – це особливий вид суб'єктів суспільно-правових відносин, який виконує функції адміністративно-правового зв'язку держави та населення. Серед вітчизняних науковців неодноразово виникали ідеї про те, що держслужбовець – це «суб'єкт реалізації державної влади» [2, с. 300], «остання ланка державного управління, через яку реалізується виконавча влада» [3, с. 146], «виконавець» адміністративної діяльності, виходячи з публічних інтересів [4, с. 273]. Схожі наукові ідеї висловлюють й зарубіжні вчені. Так, деякі з них вважають, що «державні службовці є «зберігачами» та слугами Конституції» [5, с. 507], «особи, уповноважені на державне управління, основною метою якого, як правило, є служіння громадськості» [6, с. 374]. Що ж стосується законодавчого визначення поняття «державний службовець», то воно закріплене в частині 2 статті 1 Закону України «Про державну службу»: «державний службовець – це громадянин України, який займає посаду державної служби в органі державної влади, іншому державному органі, його апараті (секретаріаті), одержує заробітну плату за рахунок коштів державного бюджету та здійснює встановлені для цієї посади повноваження, безпосередньо пов'язані з виконанням завдань і функцій такого державного органу, а також дотримується принципів державної служби» [7].

Виходячи з ознак, викладених у Законі України «Про державну службу», можна узагальнити, що держслужбовець – це фізична особа, яка:

- 1) має громадянство України;
- 2) виконує обов'язки, обумовлені посадою;
- 3) обіймає посаду в державному органі;
- 4) отримує за виконання своїх посадових повноважень заробітну плату.

Окрім ознак, закріплених у Законі України «Про державну службу», В. Волков наводить додаткові та деталізує попередні. Науковець стверджує, що держслужбовець – це фізична особа, яка є громадянином України, не молодша за 18 років, володіє державною мовою та має професійну освіту; повинен відповідати вимогам законодавства України про державну службу; держслужбовець обіймає оплачувану державну посаду державної служби у порядку, встановленому законом; державному службовцю присвоюється у встановленому законом порядку кваліфікаційний розряд (ранг, чин тощо); діяльність держслужбовця спрямована на виконання державних функцій та вирішення державних завдань в економічно-соціальній та адміністративно-політичній сферах; діяльність держслужбовців має, як правило,

невиробничий характер; державний службовець приймає присягу на вірність Українському народові та державі [8, с. 284].

Зазначені характеристики законодавчого закріплення та наукових поглядів свідчать про комплексний характер правового статусу державного службовця, адже правовий статус державного службовця як суб'єкта адміністративного права та адміністративно-правових відносин доповнюється ознаками правового статусу працівника, а саме, обіймання посади державного службовця, отримання заробітної плати, виконання обов'язків згідно з посадою, яку він обіймає. Це означає, що як суб'єкт адміністративних правовідносин – державний службовець – уповноважений на здійснення державного управління, а як суб'єкт трудових правовідносин – працівник – стає одиницею трудового колективу та штатного розпису, підпорядковується правилам внутрішнього трудового розпорядку, отримує заробітну плату, зобов'язується дотримуватись вимог трудової дисципліни та виконувати обов'язки, передбачені посадовою інструкцією, має право на соціальний захист, передбачений для працівників, відпустку, професійне навчання, членство у професійних спілках, оскарження рішень, які на його думку порушують його трудові права тощо.

На думку В.В. Жернакова, Г.С. Гончарової, суб'єкти трудового права наділені законодавством відповідним правовим статусом, що включає трудову правосуб'єктність, права і обов'язки, гарантії їхнього здійснення [9, с. 85]. Крім того, нормами чинного КЗпП України визначається правовий статус працівника та елементи його змісту. У статті 3 Кодексу закріплюється загальне положення про те, що законодавство про працю регулює трудові відносини працівників усіх підприємств, установ, організацій незалежно від форм власності, виду діяльності і галузевої належності, а також осіб, які працюють за трудовим договором з фізичними особами [1].

Аналізуючи дане положення, варто зробити висновок, що будь-яка фізична особа, яка має статус працівника, підпадає під дію норм законодавства про працю. Частиною 2 статті 3 КЗпП України передбачаються деякі винятки із загального правила для членів кооперативів та їх об'єднань, колективних сільськогосподарських підприємств, фермерських господарств, працівників підприємств з іноземними інвестиціями, особливості праці яких визначаються законодавством та їх статутами 10. Крім того сам Закон України «Про державну службу» закріплює подвійний характер правового статусу державного службовця, стаття 5 закріплює положення про те, що права, обов'язки, гарантії та відповідальність державних службовців регулюються як нормами адміністративного так і трудового права [7].

Виходячи з цього, припускаємо, що правовий статус держслужбовця як працівника відрізняється від правового статусу звичайного працівника або робітника, регулювання якого відбувається лише загальними нормами КЗпП України, інших законодавчих а підзаконних актів. У науці трудового права пропонується поділ галузевого статусу на загальний, спеціальний і локальний. Загальний статус – це статус працівника, закріплений у КЗпП України. Спеціальні правові статуси окремих категорій працівників виділяються за об'єктивними критеріями, зумовленими диференціацією правового регулювання праці працівників певних професій, галузей, а також статтю, віком і іншими критеріями [11]. Такі критерії дозволяють нам припустити, що правовий статус держслужбовців у сфері трудових правовідносин є спеціальним.

Загальновідомо, що основною умовою набуття правового статусу працівника є віковий ценз. За загальним правилом, для настання загальної трудової правосуб'єктності особа має бути віком не молодше 16 років (стаття 188 КЗпП України). Для того, щоб стати державним службовцем необхідно досягнути 18-ти років, в цьому теж проявляються спеціальний характер статусу та його комплексність.

Адміністративно-правовий статус державного службовця – це система компетенцій службовця, який досяг 18-ти річного віку, у сфері виконавчо-розпорядчої діяльності, направленої на прийняття управлінських рішень, організаційних, контрольних і стимулюючих дії з регулювання поведінки і діяльності людей, результатом яких і є нормальне функціонування тієї сфери суспільного життя, яка входить до компетенції державного органу [12, с.113].

Адміністративно-правовий статус відображає тісні зв'язки держслужбовця з органами державної влади та управління. Внаслідок цього адміністративно-правовий статус таких осіб, з одного боку, являє собою базу для становлення і реалізації інших конституційних прав та обов'язків, а з іншого – безпосередньо входить у будь-який інший правовий статус, як його найважливіша складова частина [13, с. 47]. Можна сказати, що частково адміністративно-правовий статус в сфері прав та обов'язків держслужбовця управлінського характеру, відповідальності, тісно переплітається з трудово-правовим статусом – посадовими обов'язками, правами та відповідальністю. Так, в підтвердження цієї позиції висловив свою думку науковець О. Куракін. Розмежовуючи управлінські та трудові відносини він зазначає, що останні начебто і знаходяться поза сферою трудових правовідносин і не регулюються нормами трудового права. Але в поняття трудового процесу державного службовця входять обов'язки, наприклад, по

підготовці та прийняттю управлінських рішень (постанов, наказів, розпоряджень), і, зрозуміло, що виконання таких обов'язків не може регламентуватись нормами трудового права. З іншого боку, така управлінська діяльність здійснюється в рамках робочого дня, що впливає з трудового законодавства [14, с. 39].

В умовах перебалансування системи управління державною службою правовий статус державного службовця зазнав змін саме в частині трудових прав, гарантій, обов'язків та відповідальності, проте має враховувати такі принципи як: соціальна справедливість, рівний захист трудових та адміністративних прав та стабільність трудового договору.

Закон України «Про внесення змін до деяких законів України щодо перебалансування влади» від 19.09.2019 № 117-IX став точкою відліку процесу, головною ціллю якого стало підвищення відповідальності державних службовців, а також спрощення порядку їх прийняття на роботу та звільнення. Так, зазначеним Законом введено положення, яке закріплює додаткову підставу розірвання трудових відносин з державними службовцями категорії «А» з ініціативи роботодавця за умови зміни керівника: «суб'єкт призначення може прийняти рішення про звільнення державного службовця з посади державної служби категорії А з власної ініціативи, за поданням прем'єр-міністра України або відповідного міністра чи керівника центрального органу виконавчої влади (керівника державного органу) протягом чотирьох місяців із дня призначення прем'єр-міністра України або відповідного міністра чи керівника центрального органу виконавчої влади (керівника державного органу) з одночасним зарахуванням такого державного службовця за штат відповідного державного органу» [15]. Дане положення в рамках удосконалення системи управління державною службою спрямоване на підвищення гнучкості трудових відносин в сфері державної служби, але з іншого боку порушує принцип стабільності трудових відносин, а отже і стабільність правового статусу службовця. Крім того, обґрунтування підстави звільнення державного службовця зміною керівника державного органу, а не вчиненням дисциплінарного правопорушення, яке передбачає звільнення, отриманням негативної оцінки за результатами оцінювання або ж встановленням службової невідповідності, порушує не лише стабільність правового статусу державного службовця стабільність трудового договору, а й перетворює державну службу на політично упереджене державне утворення. Однак, найголовніше – це звуження прав службовців в процесі реформування та удосконалення державної служби, тоді як за таких умов має відбуватись протилежне. Соціальна орієнтація системи управління державної служби покликана сприяти захищено-

сті головних реалізаторів реформування – працівників на службі у державі. Тому права щодо вступу на державну службу та її припинення; свобода волевиявлення сторін при укладенні трудового договору чи контракту, законодавчі гарантії при виплаті заробітної плати, реалізації прав на об'єднання у профспілки та порядок вирішення колективних конфліктів, забезпечення охорони праці та соціального захисту державних службовців не можуть бути звужені під приводом модернізації та актуалізації державної служби.

Висновок. Підсумовуючи, варто зазначити, що правовий статус державного службовця – це комплексна система, яка інтегрує в собі компетенції службовця у сфері прийняття управлінських рішень, реалізації владних, організаційно-розпорядчих, контролюючих і примусових заходів щодо регулювання поведінки і діяльності людей з метою нормального функціонування тієї сфери суспільного життя, яка входить до компетенції державного органу, та елементи спеціального правового статусу найманого працівника – трудову правосуб'єктність, систему прав та обов'язків, юридичні гарантії трудових прав та обов'язків та відповідальність за порушення трудових обов'язків.

Сприйняття правового статусу державного службовця як комплексного поняття, яке інтегрує елементи правового статусу працівника та державного управлінця дасть змогу краще зрозуміти напрямки реформування та удосконалення системи управління державною службою, її шляхи перебалансування у правовому руслі. Усвідомлення того, що службовець – не тільки суб'єкт реалізації адміністративно-владних повноважень, а й працівник, який потребує трудо-правового та соціально-економічного захисту, прискорить процес гуманізації публічної служби та інтеграції у європейське співтовариство, досягнення загальноприйнятих соціальних стандартів світової спільноти.

Література

1. Окунев І.С. Загальнотеоретичні засади правового статусу суб'єкта права: автореф. дис. на здоб. наук. ступеня канд. юрид. наук. К., 2010. 19 с.
2. Агапова А. Адміністративне право України: підручник для студентів. Луганськ: Ліга Закон, 2013. 401 с.
3. Скоріков В. Види відповідальності державних службовців. *Державне управління та місцеве самоврядування*. 2017. Вип. 1(32), С. 145-151.
4. Рунова. Н. Публічна служба в Україні: проблеми дефініції. *Публічне право*. 2012. № 3. С. 269-274.
5. Camelia-Olivia Straia Ilies. Contemporary career civil servant myths: the Romanian case. *Procedia Economics and Finance*. 2014. № 15. P. 506-513.
6. Andika Putra Pratamaa, Achmad Ghazalib, Nur Arief R. Putrantoc, Ken Ratri Iswardi, Anggara Wisesa, Hary Febriansyahf. Civil Servants' Competence in Indonesia: Suggestions for Future Research in the Context

of Business. Procedia – Social and Behavioral Sciences. 2015. № 169. P. 371–377.

7. Про державну службу: Закон України від 10.12.2015 № 889-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/889-19> (дата звернення: 24.12.2021).

8. Волков В. Державна служба : навчальний посібник. Львів: Інтермедія. 2017. 303 с.

9. Трудовое право Украины в вопросах и ответах: Учебно-справочное пособие. Издание пятое, переработанное и дополненное / Под ред. В.В. Жернакова. Х. : «Одиссей», 2007. 624 с.

10. Кодекс Законів про працю України від 10.12.1971 р. № 322-VIII. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/322-08>. (дата звернення 12.05.2021).

11. Правовий статус працівника як суб'єкта індивідуальних трудових правовідносин. URL: <https://pravo.studio/pravo-ukrajini-trudove/pravoviy-status-pratsivnika-yak-subekta-90714.html>

[pratsivnika-yak-subekta-90714.html](https://pravo.studio/pravo-ukrajini-trudove/pravoviy-status-pratsivnika-yak-subekta-90714.html)

12. Дрозд О. Узгодження норм адміністративного та трудового права у сфері правового регулювання проходження державної служби в Україні. *Адміністративне право і процес*. 2016. №11. С. 110-114.

13. Сіцінський А. Дисциплінарна та адміністративна відповідальність у сфері державної служби. *Актуальні проблеми права*. Одеса, 2016. № 3. С. 42-49.

14. Куракін О. Трудові правовідносини в сфері державної служби: теоретико-правова характеристика. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2016. 4(13), С. 36-40.

15. Про внесення змін до деяких законів України щодо перезавантаження влади : Закон України від 19.09.2019 № 117-IX. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show> (дата звернення: 22.05.2021).

UDC 349.2
DOI <https://doi.org/10.32782/chern.v3.2022.5>

I. V. Lagutina
*Doctor of Legal Sciences, Professor,
Professor at the Department of Labour Law and Social Security Law
National University "Odesa Law Academy"
orcid.org/0000-0002-1284-7298*

«RIGHT TO DISCONNECT» AS ONE OF THE EMPLOYEE'S DIGITAL LABOUR RIGHT

Governments around the world have been working on new legislation and policies that would ensure employees have the right to disconnect. This would mean that employees can: not perform work or work-related activities after or outside of normal working time; employers should respect their workers' right to disconnect; in special cases, employees are entitled to receive compensation over time.

In brief, the right to disconnect has three main elements: 1) the right of an employee to not routinely perform work outside normal working hours; 2) the right to not be penalised for refusing to attend to work matters outside of normal working hours; 3) the duty to respect another person's right to disconnect (e.g., by not routinely emailing or calling outside normal working hours).

The "right to disconnect" goes beyond recognising that employees should not be contacted whatever the time. The "right to disconnect" not only removes the need for immediate response, but also protects employees against any detriment for being unreachable. Instead of management simply not expecting a response from workers outside normal working hours, workers are actively encouraged not to respond outside their regular hours.

The "right to disconnect" can benefit both individual employees and organisations as a whole. Establishing an effective work-life balance for employees is likely to reduce staff burn-out and overload, leading to a more productive workforce during working hours. The reduced pressure may have further benefits such as higher staff retention rates and increased employee morale, as well as a feeling from employees that their mental health is recognised and supported by their employer.

Employers should take care not to become too prescriptive in any new rules or policies which establish a "right to disconnect" in their workplace. In limiting employees' hours or the times during which employees are contactable, employers run the risk of curtailing the flexibility provided by remote working. This could have as negative an impact on employees as the impact of "burn-out" and failing to disconnect. Employers should approach calls for rapid, unilateral changes with care.

Key words: labour law, employee, right to disconnect, telework, working time.

Лягутіна І. В. «ПРАВО НА ВІДКЛЮЧЕННЯ» ЯК ОДНЕ З ЦИФРОВИХ ТРУДОВИХ ПРАВ ПРАЦІВНИКА

Уряди в усьому світі працюють над новим законодавством і визначають політику, які забезпечать працівникам право на відключення. Це означатиме, що працівники можуть: не виконувати роботу або пов'язану з роботою діяльність після або поза межами нормальної тривалості робочого часу; роботодавці повинні поважати право своїх працівників на відключення; в особливих випадках працівники мають право на отримання компенсації залучення до роботи понаднормово.

Отже, право на відключення складається з трьох основних елементів: 1) право працівника не виконувати звичайно роботу поза нормальним робочим часом; 2) право не піддаватися стягненню за відмову відвідувати роботу поза нормальним робочим часом; 3) обов'язок поважати право іншої особи на від'єднання (наприклад, не надсилаючи регулярні електронні листи чи телефонуючи в неробочий час).

У статті підкреслюється, що нові форми роботи і зміни робочого середовища породжують нову небезпеку. Тривалість робочого часу веде до зростання соціальної напруженості і конфронтації.

Право на відключення виходить за рамки визнання того, що з працівниками не можна зв'язуватися в будь-який час. Право на відключення не тільки усуває необхідність негайної реакції, але й захищає працівників від будь-якої шкоди через те, що вони недоступні. Право на відключення може принести користь як окремим працівникам, так і організації в цілому. Встановлення ефективного балансу між роботою та особистим життям для працівників, ймовірно, зменшить вигоряння та перевантаження персоналу, що призведе до підвищення продуктивності робочої сили в робочий час. Зменшення тиску може мати додаткові переваги, такі як вищі показники утримання персоналу та підвищення морального духу працівників, а також відчуття у працівників, що їх психічне здоров'я визнається та підтримується роботодавцем.

Ключові слова: трудове право, працівник, право на відключення, дистанційна робота, робочий час.

Problem setting. Advances in Information and Communication Technologies have significantly changed the world of work. The always-on culture has become widespread in many companies and industries – and as the latest research shows, remote working has made drawing the line between work and home more complicated.

Information and communication technologies are what made the blurring of the space and time

boundaries between work and private life possible in the first place, and today's Internet and mobile devices support constant reachability. This makes actual working time difficult to define and measure, especially when work emails are read and answered from home [1, p. 90].

Analysis of recent research and publications. Topical issues of legal regulation of such a kind of digital labour right as right to discon-

nect is the subject of study of such scientists, as: D. Ahrendt, M. Avogaro, S. Gr. Carmichael, B. Dennehy, E. Dunn, C. Froger-Michon, D. Jordan, M. Gibson, O. Llave, M. Mascherini, J. Messenger, O. Picquerey, J. Ramsay, K. Renaud, C. Toumieux, S. Nivakoski, P. M. Secunda, J. Vasagar, V. Viale, V. Walt, T. Weber, etc.

The purpose of this article is to research issues of ensuring the right to disconnect, its impact on work-life balance.

Article's main body. There is no doubt that psychosocial risks and work-related stress are among the most challenging issues in occupational safety and health. They impact significantly on the health of individuals, organisations and national economies.

It should be noted that in February 2022, the World Health Organization and the International Labour Organisation published a joint technical brief on healthy and safe teleworking which said that enterprises and governments should place clear limits on invasive workplace surveillance and support employees' "right to disconnect" to reduce the negative physical and mental health impacts of digitally enabled remote working practices.

Although the briefing did not explicitly call for governments to implement a right to disconnect, it said: "It is important to organise telework to meet the needs of both workers and the organisation. This requires a focus on outputs or outcomes, rather than process." It stressed that employers should actively avoid contacting workers outside scheduled work hours [2].

A common misconception is that longer work means more output. The result of long working hours is clear: working significantly longer decreases productivity. In fact, an increasing body of evidence underlines that the effects of a reduction of regular long working hours include positive impacts on employees' physical and mental health, improved workplace safety and increased labour productivity due to reduced fatigue and stress, higher levels of employee job satisfaction and motivation and lower rates of absenteeism. Appropriate government policies to limit excessively long working hours are an important feature of any legal framework on working time and these also exist in most European countries at both the country level and at the supranational level in the form of the EU Working Time Directive [3, p. 301].

Burnout among tech and IT security staff has also become more acute, placing employers in a difficult situation as they attempt to plug skills gaps, stem staff churn, and face down a growing cybersecurity threat [4].

Furthermore, the right to disconnect is related to attaining a better work-life balance, an objective that has been at the core of recent European initiatives – for example, Principle 9 ("Work-life balance") and Principle 10 ("Healthy, safe

and well-adapted work environment and data protection") of the European Pillar of Social Rights, as well as the Work-Life Balance Directive – although they do not refer specifically to the right to disconnect.

On 21 January 2021, the European Parliament passed a resolution in favour of the right to disconnect, calling on the Commission to prepare a directive "that enables those who work digitally to disconnect outside their working hours". This directive "should also establish minimum requirements for remote working and clarify working conditions, hours and rest periods". MEPs believe that right to disconnect is vital to protecting their physical and mental health and well-being and to protecting them from psychological risks [5].

Thus, the European Parliament claims that the right-to-disconnect should be a fundamental right of the European Union. At the national level, this right is included in article 88 of Organic Law 3/2018 on Data Protection and Guarantee of Digital Rights, in article 20 bis of the Workers' Statute, and also in article 18 of Royal Decree-Law 28/2020 on remote work.

It is worth remembering that remote employees have the same rights as on-site employees, and that the businesses' working hours and flexibility may depend on what is established in collective bargaining, although this regulation is designed so that we are not obliged to respond to work-related emails, calls or instant messaging during our rest time or holiday period. On the other hand, businesses have the obligation to keep a record of worked hours, regardless of their size, and to guarantee the exercise of this right through an internal policy and protocols that establish the guidelines to be followed by the entire workforce [6].

Across the world, countries have been trying to figure out how to enact effective right-to-disconnect legislation for years. These laws and regulations manifest in different ways – some putting a cap on the workday or workweek, some limiting communication after hours.

The first legislation related to the right to disconnect appeared in France in 2016, then Italy in 2017 and Spain in 2018. Although different in detail, all of these fairly light-touch rules protect a employee's right not to respond to communications from work outside the business's core hours, and not to be penalised for this (for example, by being denied a promotion if you refuse to work weekends). Over the past two decades, Germany has also made moves to protect employees' ability to log off, though not through the law; instead, negotiations were held among company stakeholders. Several German multinationals took a tougher stance, putting company agreements in place that secure employees' right to disconnect, including Volkswagen, Daimler and Siemens, often using technology to underpin policies [7].

Belgium has followed a trend set in Europe by Volkswagen in Germany, which decided in 2012 to ban certain employees from accessing emails after hours in order to avoid burnout.

In France, the sense that a different work-life balance needed to be struck was turned into action in 2017, when organisations with more than 50 employees were required to start negotiations to define the rights of employees to ignore their company smartphones and laptops.

Portugal went further last year by approving legislation under which employers with more than 10 staff can be liable to fines if they text message, phone or email workers who are off the clock. Companies must help pay for expenses incurred by remote working. However, the Portuguese parliament rejected a proposal to include a legal right to switch off work-related messages and devices outside office hours [8].

On June 3, 2022, Ontario's right to disconnect law went into effect. In Canada, Ontario was first to enact legislation that provides employees with the right to disconnect. The law requires employers who employ 25 employees or more, to have a written policy on disconnecting from work for all employees. There are no explicit requirements for what this policy must contain, and the next few months will show us how well it is socialized into the Ontario workplace [9].

There are multiple ways to implement and enforce a right to disconnect. In some cases, disconnection is encouraged but not monitored by the employer, in others it is monitored through regular status checks and employee questionnaires, and in yet others employers have opted for technical solutions to prevent employees from connecting to work after hours, including shutting down the company email servers at the end of the formal working day.

When embarking on a process to introduce a right to disconnect in a workplace, it is important to establish a common understanding of what the right to disconnect entails. In short, it has three main elements. The first two, the right of an employee to not perform work outside normal working hours and the right to not suffer any negative consequences for doing so, are normally observed. However, the third element, the duty for others to respect the right to disconnect (e.g. by not sending emails after hours) is easily overlooked but essential in securing the right to disconnect and ensuring that not all responsibility is put on the individual to enforce her right. Finally, it is worth reiterating that the right to disconnect does not imply an automatic obligation to disconnect from work; employees should still be able to use digital tools after hours in exceptional circumstances, as long as such circumstances have been previously defined.

It is similarly important to discuss why a right to disconnect is to be implemented, and what the risks are if this right is not introduced [10]. As previous-

ly noted, a constant connection to work and ensuing lack of rest can have important implications for the employees' health and overall performance in the company. Clearly defining the purpose of the right is important for its implementation. Conversely, merely referring to a legal obligation is likely to cause employees to view the right to disconnect as only having a formal purpose without any substantive objective.

The "right to disconnect" can benefit both individual employees and organisations as a whole. Establishing an effective work-life balance for employees is likely to reduce staff burn-out and overload, leading to a more productive workforce during working hours. The reduced pressure may have further benefits such as higher staff retention rates and increased employee morale, as well as a feeling from employees that their mental health is recognised and supported by their employer.

Employers should take care not to become too prescriptive in any new rules or policies which establish a "right to disconnect" in their workplace. In limiting employees' hours or the times during which employees are contactable, employers run the risk of curtailing the flexibility provided by remote working. This could have as negative an impact on employees as the impact of "burn-out" and failing to disconnect. Employers should approach calls for rapid, unilateral changes with care [11].

Thus, the right to disconnect legislation varies in each country. One country has chosen to focus on legislation for public employees, others have focused on employee numbers. Other countries such as Portugal have introduced fines while others have not. Since the explosion of working from home during the pandemic, governments in European countries have focused on bringing in new policies to reflect the new world of work. Other EU member states are still in discussion about national legislation. While the EU parliament itself has also had some discussion surrounding legal framework of right to disconnect, nothing further has been introduced [12].

Role of the social partners - the social partners must play a central role in defining the modalities (practical details) of a right to disconnect and its related policies at the workplace, and national laws should necessarily prescribe a role for them in further negotiating the right to disconnect. Currently, the connection between teleworkers and employees' representatives is very weak and no real social dialogue regarding their specific rights can really take place. Apart from reshaping the modalities of electing employees' representatives, including setting up trade unions organisations, their mode of function and modalities, in order to adapt them to the digital era, a mechanism must be identified to involve social partners in identifying and defining rules on technical and organisational measures necessary to ensure

employees' right to disconnect, on practical details relating to the implementation and observance of this right based on the specificity of the industry, company and, respectively, workplace, working conditions, job roles and related attributions [13].

The role of the social partners in identifying and defining the said rules may follow the mechanism already provided for in the Labour Code in other cases. The law may stipulate that such concrete rules are to be negotiated through the collective agreement at the level of the employer or, in lieu of this, are to be laid down in internal rules.

At the start of March 2022, the Trades Union Congress (TUC) also warned that the intrusive and increasing use of surveillance technology in the workplace was "spiralling out of control" and could lead to widespread discrimination, work intensification and unfair treatment without stronger regulation to protect employees.

Employees are to be protected against discrimination based on the employee's availability, less favourable treatment, dismissal or other adverse treatment in retaliation for exercising or wishing to exercise their right to disconnect. So, not only will employees have the right to disconnect, but also, and this may be even more important in practice, they will be protected from sanctions for their lack of availability. On the other hand, the employer will also not be able to reward or promote subordinates for staying in constant contact with the enterprise. In view of the genuine difficulty of proving that an employee was subjected to unfavourable treatment in the exercise or enjoyment of his or her rights, the directive would shift the burden to the employer to prove that the difference in treatment of the employee was based on other grounds, as in the case of discrimination based on criteria other than the employee's availability.

The states are to provide for effective, proportionate and deterrent sanctions for violations of employers' obligations relating to the employee's right to disconnect.

It can be assumed that the Polish parliament may regulate such sanctions in two ways. The violation of obligations relating to implementation and observance of the right to disconnect may be treated in the same way as other violations of working time regulations (threatened with a fine up to PLN 30,000). The employee's availability (or exercise of his or her right) may also be considered a discriminatory criterion; in the event of discrimination on this basis, the employee would be entitled to compensation in an amount not less than the applicable minimum monthly wage (PLN 2,800 in 2021) [14].

In 2017, France introduced regulations that set tighter boundaries around when a remote worker's obligations begin and end. In 2018, pest control firm Rentokil was ordered to pay 60,000 euros (\$71,000)

for violating those rules. It was the first case of its kind after the introduction of the right to disconnect into the French legal system.

Earlier this year, Ireland introduced a code of conduct on the right to disconnect for all workers, where complaints can be brought to a workplace dispute board [15].

Even in those European countries that have enacted the right to disconnect legislation, this right first came about through employer policies and collective agreements.

In France, the right to disconnect first came to prominence in collective agreements in 2012, with the French insurance company AXA and French renewable energy company Areva.¹⁹ The right was further championed in 2014 by the General Union of Engineers, Manager and Technicians (UGICT) on behalf of engineers, executives and technicians. The UGICT sought to prevent employers from using communication technology to overcome limits imposed by law or collective bargaining to daily and weekly working time limits, and sought to prevent "disconnection" from becoming only an obligation on the part of the worker [16, p. 117].

Employer policies with respect to the right to disconnect have taken a number of forms. Perhaps the most common form is an employer policy setting a time after which employees cannot send or receive emails.

Some employers have taken this even further, and installed software programs which prevent email servers from sending emails to mobile phones during certain hours. Volkswagen has taken this tack, turning off the company email server for all smart phones half an hour after work ends for the day and only switching it back on half an hour before work starts the next day [17].

Other employers have installed software that sends an automatic email letting employees know the email is "out of schedule" and can wait until the next workday begins [18].

BMW has taken a more flexible approach, whereby employees may agree with their supervisor on the fixed hours during which they will be available, and mobile activities carried out during off work time will be credited to their working hours account. However, employees are allowed to insist on their right to inaccessibility during holidays, the weekend and after the end of work [19].

Conclusions. Consequently, collective bargaining at enterprise level is the main way of determining the terms and conditions for implementing the right to disconnect. Finally it is important to mention that the Ukrainian social partners should be able to promote a healthy working life and to build a preventive culture is a shared responsibility of governments, employers and employees, health professionals and societies as a whole.

Bibliography

1. Ahlers E. Flexible and remote work in the context of digitization and occupational health. *International Journal of Labour Research*. 2016. Vol. 8. Issue 1-2. P. 85-101.
2. Majority of UK adults support legal right to disconnect. URL: <https://www.computerweekly.com/news/252514515/Majority-of-UK-adults-support-legal-right-to-disconnect>
3. Messenger Jon C. Working time trends and developments in Europe. *Cambridge Journal of Economics*. 2010. P. 295-316.
4. Hughes O. The big switch-off: Workers want a legal right to ignore out of hours emails. URL: <https://www.zdnet.com/article/right-to-disconnect-workers-want-a-legal-right-to-ignore-emails-from-their-boss/>
5. Right to disconnect. URL: <https://www.eurofound.europa.eu/observatories/eurwork/industrial-relations-dictionary/right-to-disconnect>
6. What is the right to disconnect? URL: <https://www.11onze.cat/en/magazine/right-to-disconnect-what-is/>
7. Can the “right to disconnect” exist in a remote-work world? URL: <https://www.bbc.com/worklife/article/20210517-can-the-right-to-disconnect-exist-in-a-remote-work-world>
8. Boffey D. Belgian civil servants given legal right to disconnect from work. URL: <https://amp.theguardian.com/world/2022/jan/31/belgian-civil-servants-given-legal-right-to-disconnect-from-work>
9. Right to disconnect. URL: <https://engagedhr.com/right-to-disconnect/>
10. The Right to Disconnect: Best Practices. URL: <http://www.thefutureworldofwork.org/media/35639/right-to-disconnect-en.pdf>
11. The “right to disconnect” – what is it, why is it important and how can you support your employees with their right to disconnect? URL: <https://www.dentons.com/en/insights/articles/2021/august/19/the-right-to-disconnect>
12. Right to Disconnect Legislation in Europe. URL: <https://www.capital-ges.com/right-to-disconnect-legislation-in-europe/>
13. Legislating a Right to Disconnect. URL: <https://library.fes.de/pdf-files/bueros/bukarest/17025.pdf>
14. The Right to Disconnect: Real relief for employees or just additional obligations for employers? URL: <https://codozasady.pl/upload/2021/06/the-right-to-disconnect.pdf>
15. The legal right to disconnect could become the norm in Europe. URL: <https://www.cnn.com/2021/06/22/right-to-disconnect-could-become-the-norm-in-europe.html>
16. Avogaro M. Right to Disconnect: French and Italian Proposals for a Global Issue. P. 110-129.
17. Froger-Michon C., D. Jordan. Switching on to switching off: Disconnecting Employees in Europe? URL: <https://www.lexology.com/library/detail.aspx?g=2f2f48c4-9e5b-4a1f-b166-a2b0fec80ce5>
18. Walt V. France’s “Right to Disconnect” Law Isn’t all It’s Cracked Up to Be. Time. URL: <http://time.com/4622095/france-right-to-disconnect-email-work/>
19. Froger-Michon C., Jordan D. Switching on to switching off: Disconnecting Employees in Europe? URL: <https://1juibf12bq82313a7515u1i5-wpengine.netdna-ssl.com/wp-content/uploads/2020/04/TheRighttoDisconnect>

УДК 349.3
DOI <https://doi.org/10.32782/chern.v3.2022.6>

Г. І. Чанишева
*доктор юридичних наук, професор,
член-кореспондент Національної академії Правових наук України,
в.о. завідувача кафедри трудового права
та права соціального забезпечення
Національного університету «Одеська юридична академія»
orcid.org/0000-0003-1852-8068*

УКЛАДАННЯ ТА ДІЯ КОЛЕКТИВНОГО ДОГОВОРУ В УМОВАХ ВОЄННОГО ЧАСУ

У статті підкреслюється роль і значення колективних угод та колективних договорів у сучасний період. Колективні угоди і колективні угоди як акти соціального діалогу набувають особливого значення в умовах воєнного стану, оскільки є одним із видів колективного захисту трудових, соціальних і економічних прав та інтересів працівників як форми захисту їх прав та інтересів.

У статті визначаються особливості укладання та дії колективного договору в умовах воєнного стану. Встановлено, що однією із особливостей його дії є законодавче закріплення можливості роботодавця за своєю ініціативою зупинити дію окремих положень на період дії воєнного стану.

Проаналізовані зміни у чинному законодавстві України в частині укладання та дії колективного договору, спрямовані на посилення захисту трудових прав та інтересів працівників.

Підтримано позицію законодавця щодо обов'язкового укладання колективного договору на підприємствах, в установах, організаціях та з фізичною особою, яка використовує найману працю.

Обґрунтовано доцільність встановлення мінімальної кількості працівників, які працюють за трудовим договором у фізичної особи, яка використовує найману працю, для укладання колективного договору.

Доведено необхідність законодавчого визначення поняття колективного договору у ст. 10 Кодексу законів про працю України та ст. 1 Закону України «Про колективні договори і угоди». Запропоновано у ст. 10 «Колективний договір» глави II «Колективний договір» КЗпП України закріпити поняття як локального нормативно-правового акту, який укладається у формі письмової угоди на основі законодавства, прийнятих сторонами зобов'язань за результатами колективних переговорів на локальному рівні соціального діалогу з метою регулювання трудових, соціальних, економічних відносин на підприємстві, в установі, організації, а також у фізичної особи, яка використовує найману працю».

Ключові слова: соціальний діалог, колективні договори, укладання колективного договору, дія колективного договору, законодавство України, воєнний стан.

Chanysheva G. I. CONCLUSION AND EFFECT OF A COLLECTIVE AGREEMENT UNDER CONDITIONS OF MARITIME

The article emphasizes the role and importance of collective agreements and collective contracts in the modern period. Collective agreements and collective contracts as acts of social dialogue acquire special significance in martial law, as they are one of the types of collective protection of labour, social and economic rights and interests of employees as a form of protection of their rights and interests.

The article defines the features of the conclusion and operation of a collective contract under martial law. It is established that one of the features of its action is the legislative consolidation of the ability of the employer on its own initiative to suspend certain provisions for the period of martial law.

The changes in the current legislation of Ukraine in terms of concluding and operating a collective contract aimed at strengthening the protection of labour rights and interests of employees are analyzed.

The position of the legislator on the mandatory conclusion of a collective contract at enterprises, institutions, organizations and with an individual who uses hired labour is supported.

The expediency of establishing the minimum number of employees working under an employment contract for a natural person who uses hired labor to conclude a collective contract is substantiated.

The necessity of legislative definition of the concept of the collective contract in Art. 10 of the Labour Code of Ukraine and Art. 1 of the Law of Ukraine «On Collective Agreements and Contracts» is proved. It is proposed to enshrine the concept in Art. 10 «Collective Contract» of Chapter II of the Labour Code of Ukraine as «a local legal act, which is concluded in the form of a written agreement on the basis of the legislation accepted by the parties as a result of collective bargaining at the local level of social dialogue in order to regulate labour, social, economic relations at the enterprise, institution, organization, as well as an individual who uses hired labour».

Key words: social dialogue, collective contracts, conclusion of a collective contract, effect of a collective contract, legislation of Ukraine, martial law.

Постановка проблеми. Реформування трудового законодавства України в умовах воєнного стану відбувається за двома основними напрямками – встановлення певних обмежень та особливостей організації трудових відносин із додержанням мінімальних трудових гарантій, з одного боку,

та посилення захисту трудових прав працівників – з іншого. У першому випадку йдеться про норми Закону України «Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану» від 15 березня 2022 року [1], в другому – норми Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів

України щодо посилення захисту трудових прав працівників» від 12 травня 2022 року № 2253-IX [2]. Окремо також щодо другого напрямку варто виокремити посилення гарантій у сфері зайнятості та загальнообов'язкового державного соціального страхування, що тісно пов'язані зі сферою праці, передбачених Законом України «Про внесення змін до деяких законів України щодо функціонування сфер зайнятості та загальнообов'язкового державного соціального страхування на випадок безробіття під час дії воєнного стану» від 21 квітня 2022 року [3].

Внесені останнім часом зміни до чинного законодавства України пов'язані, в тому числі, з посиленням захисту трудових прав та інтересів працівників такими актами соціального діалогу, як колективні угоди і колективні договори, встановленням особливостей їх укладання та дії, що потребують ґрунтовного дослідження.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. У сучасній науці трудового права України теоретичні та практичні проблеми колективно-договірного регулювання є предметом дослідження у працях Н.Б. Болотіної, О.М. Ярошенка, С.М. Прилипка, Н.М. Клименчук та ін. Зазначені проблеми продовжують залишатися в центрі уваги як науковців, так і законодавця. Особливо гостро це відчувається в умовах воєнного стану, введення якого зумовило необхідність внесення змін до чинного трудового законодавства, в тому числі в частині укладання та дії колективного договору. Водночас ці питання ще не були предметом окремого дослідження в спеціальній літературі.

Мета статті. Метою статті є визначення особливостей укладання та дії колективного договору як правового акту соціального діалогу в умовах воєнного стану, внесення теоретично обґрунтованих пропозицій про вдосконалення чинного законодавства України в цій сфері.

Виклад основного матеріалу дослідження. Організація трудових відносин в умовах воєнного стану пов'язана з призупиненням певних положень укладених колективних договорів. Так, згідно з частиною другою ст. 14 Закону України від 15 березня 2022 року № 2136-IX на період дії воєнного стану призупиняється дія статті 44 Закону України "Про професійні спілки, їх права та гарантії діяльності" та відповідних норм колективних договорів, якими передбачено обов'язок роботодавців відраховувати кошти первинним профспілковим організаціям на культурно-масову, фізкультурну і оздоровчу роботу в розмірах, передбачених колективним договором та угодами, але не менше ніж 0,3 відсотка фонду оплати праці з віднесенням цих сум на валові витрати, а у бюджетній сфері – за рахунок виділення додаткових бюджетних асигнувань. Призупинення фінансування фактично означає призупинення

відповідних видів роботи первинних профспілкових організацій в умовах дії воєнного стану.

Нормою, закріпленою у ст. 11 Закону України «Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану» від 15 березня 2022 року № 2136-IX, передбачена можливість зупинення дії окремих положень колективного договору за ініціативою роботодавця на період воєнного стану. Як видається, в цьому випадку доречним було б використання терміну «призупинення», а не «зупинення» з огляду на доцільність застосування єдиного понятійно-категоріального апарату.

Водночас норма про зупинення роботодавцем окремих положень колективного договору є диспозитивною, отже, «можливість зупинення», встановлена цим Законом і не реалізована роботодавцем, не перешкоджає дії укладеного колективного договору в повному обсязі.

Посилення колективної форми захисту трудових, соціальних і економічних прав та інтересів працівників за допомогою колективних угод і колективних договорів проявляється у змінах, внесених Законом України від 12 травня 2022 року «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо посилення захисту трудових прав працівників» № 2253-IX до Кодексу законів про працю України (далі – КЗпП України) [4], Закону України «Про колективні договори і угоди» [5].

Законом України від 12 травня 2022 року №2253-IX викладено нової редакції ст. 10 «Колективний договір» КЗпП України. У змісті зазначеної статті акцент зроблено на двох аспектах: 1) підставах укладання колективного договору (це – законодавство, прийняті сторонами зобов'язання); 2) меті укладання колективного договору (це – регулювання виробничих, трудових і соціально-економічних відносин та узгодження інтересів працівників та роботодавців).

Стаття 1 Закону України «Про колективні договори і угоди» іменується «Колективний договір і угода», на відміну від ст. 10 КЗпП України, і за своїм змістом є майже ідентичною останній, за виключенням зазначення в ній (ст. 1 Закону) про угоди.

Доцільним і логічним видається закріплення в ст. 10 КЗпП України, ст. 1 Закону України «Про колективні договори і угоди» визначення відповідно поняття колективного договору і понять колективного договору та угоди. Цю законодавчу прогалину складно розуміти, враховуючи наявність у Кодексі глави III «Трудовий договір» і окремої ст. 21 «Трудовий договір», в частині першій якої визначено поняття трудового договору.

Тому цілком доречним було б закріплення в ст. 10 «Колективний договір» глави II «Колективний договір» КЗпП України також і поняття колективного договору за аналогією з визначенням поняття трудового договору у зазначених

вище главі та статті Кодексу. Колективний договір видається можливим визначити як локальний нормативно-правовий акт, який укладається у формі письмової угоди на основі законодавства, прийнятих сторонами зобов'язань за результатами колективних переговорів на локальному рівні соціального діалогу з метою регулювання трудових, соціальних, економічних відносин на підприємстві, в установі, організації, у фізичної особи, яка використовує найману працю.

Крім того, зауваження слід висловити і щодо змісту статей 10 КЗпП України і 1 Закону України «Про колективні договори і угоди». Законом України від 12 травня 2022 року № 2253-IX зміст цих статей не було приведено у відповідність з положеннями Закону України «Про соціальний діалог в Україні» від 23 грудня 2010 року № [6]. У нормах Закону йдеться про регулювання «трудових, соціальних, економічних відносин», а не «виробничих, трудових і соціально-економічних відносин», як це передбачено ст. 10 КЗпП України та ст. 1 Закону України «Про колективні договори і угоди».

Викликає заперечення зазначення у цих статтях про «роботодавців» замість «роботодавця», з яким укладається колективний договір. Стороною колективного договору відповідно до ст. 12 КЗпП України є саме сторона роботодавця, а не роботодавців.

Крім того, «узгодження інтересів» не є єдиною метою соціального діалогу, поняття якого визначено у ст. 1 Закону України «Про соціальний діалог в Україні». Як видається, «узгодження інтересів працівників і роботодавців» не варто зазначати як мету укладання колективного договору, оскільки сам колективний договір, укладений в результаті колективних переговорів на локальному рівні, як раз і є результатом узгодження цих інтересів.

Враховуючи вищезазначене, колективний договір видається можливим визначити як локальний нормативно-правовий акт, який укладається у формі письмової угоди на основі законодавства, прийнятих сторонами зобов'язань за результатами колективних переговорів на локальному рівні соціального діалогу з метою регулювання трудових, соціальних, економічних відносин на підприємстві, в установі, організації, у фізичної особи, яка використовує найману працю.

Законом України від 12 травня 2022 року № 2253-IX розширено сферу укладання колективного договору: якщо раніше частиною першою ст. 11 КЗпП України та частиною першою ст. 2 Закону України «Про колективні договори і угоди» передбачалося укладення колективного договору на підприємствах, в установах, організаціях, які мають ознаки юридичної особи і застосовують найману працю, то у цей час у зазначених частинах закріплена норма про укладення колективного договору «на підприємстві, в установі,

організації, а також з фізичною особою, яка використовує найману працю».

При цьому потрібно звернути увагу на дві наступні обставини: по-перше, норма про сферу укладання колективного договору, як і раніше, є імперативною, тобто передбачає обов'язкове укладання колективного договору. Це, на перший погляд, не зовсім корегується з європейськими трудовими стандартами в цій сфері, зокрема, положеннями ст. 6 «Право на укладання колективних договорів» Європейської соціальної хартії (переглянутої) від 3 травня 1996 року [7], якою прямо не передбачене обов'язкове укладання колективних договорів, а увага акцентується на «створенні механізму переговорів на добровільній основі між роботодавцями або організаціями роботодавців та організаціями працівників з метою регулювання умов праці за допомогою колективних договорів». Тобто одним із основних принципів ведення колективних переговорів з укладання колективного договору є їх добровільність. Але обов'язковість укладання колективного договору і добровільність ведення колективних переговорів з його укладання – це тісно взаємопов'язані, але різні принципи колективно-договірної регулювання.

Таким чином, в умовах воєнного стану законодавчий підхід до укладання колективного договору залишається незмінним, і, навпаки, до обов'язкової сфери їх укладання включено укладання колективних договорів з роботодавцями-фізичними особами, які використовують найману працю.

Законом України від 12 травня 2022 року № 2253-IX викладно в новій редакції абзац перший частини сьомої ст. 65 Господарського кодексу України [8], в якій і до цього закріплювалася імперативна норма про укладання колективного договору на підприємстві. Обов'язкове укладення колективного договору на підприємстві завдяки новій редакції абзацу першого частини сьомої ст. 65 Кодексу не скасоване, оскільки слова «має укладатися» замінене одним словом – «укладається». Отже, внесеними змінами було лише узгоджено в цій частині зміст статей чинних законодавчих актів – ст. 11 КЗпП України, ст. 65 Господарського кодексу України і ст. 2 Закону України «Про колективні договори і угоди».

У зв'язку з цим викликає заперечення твердження в коментарях до Закону України від 12 травня 2022 року № 2253-IX про те, що «зміни в даному аспекті мають двоякий характер, оскільки деякі норми спрямовані на розширення добровільного підходу в даному питанні, а інші, навпаки, підвищують роль колективних договорів та угод» [9].

Як видається, аналіз змісту внесених змін до деяких законодавчих актів України Законом від 12 травня 2022 року № 2253-IX не свідчить про намір законодавця перевести укладання

колективних договорів на добровільну основу, оскільки метою цих змін є саме посилення захисту трудових прав працівників за допомогою цих важливих актів соціального діалогу. Тому висловлена вище точка зору про запровадження Законом України від 12 травня 2022 року № 2253-IX добровільних засад укладання колективного договору видається хибною.

Другою обставиною, на яку варто звернути увагу, є те, що Законом України від 12 травня 2022 року № 2253-IX не передбачена кількість працівників у роботодавця-фізичної особи, з представниками яких має укладатися колективний договір. І це питання, як видається, потребує чіткого законодавчого визначення.

Як відомо, роботодавці-фізичні особи поділяються на дві групи: фізичні особи-суб'єкти підприємницької діяльності, які використовують найману працю для отримання прибутку, і фізичні особи-пересічені громадяни, метою застосування найманої праці для яких є задоволення власних потреб або потреб своєї родини. Що стосується першої групи роботодавців-фізичних осіб, то необхідність обов'язкового укладання з ними колективного договору не підлягає сумнівам. Вочевидь, запроваджуючи у відповідних статтях КЗпП України і Закону України «Про колективні договори і угоди» укладання колективного договору з «фізичною особою, яка використовує найману працю», законодавець мав на увазі саме фізичних осіб-суб'єктів підприємницької діяльності.

Водночас колективного захисту за допомогою колективного договору потребують й наймані працівники, які працюють у роботодавця-фізичної особи, який підприємницькою діяльністю не займається. Ця категорія найманих працівників не повинна «випадати» із сфери колективно-договірного регулювання. У нових редакціях ст. 11 КЗпП України і ст. 2 Закону України «Про колективні договори і угоди» про них не згадується, передбачається укладання колективного договору з «фізичною особою, яка використовує найману працю», проте в такому випадку не можна забувати про цю категорію роботодавців-фізичних осіб.

Чинними законами не передбачена кількість працівників у роботодавця-фізичної особи, з представниками яких має укладатися колективний договір. Навряд чи доцільним є укладання колективного договору з роботодавцем-фізичною особою, який застосовує найману працю однієї-декількох осіб (наприклад, водія, секретаря, домогосподарки тощо). У такому випадку варто було б встановити мінімальну кількість найманих працівників, наприклад, не менше 3-5 осіб. Що ж стосується роботодавців-суб'єктів підприємницької діяльності, то доцільно було б передбачити кількість працюючих за трудовим договором не менше 10-15 осіб.

У редакції Закону України від 12 травня 2022 року № 2253-IX викладено ст. 12 КЗпП України і частину першу ст. 3 Закону України «Про колективні договори і угоди», в яких передбачені сторони колективного договору. Закріплені в них норми приведено у відповідність до положень Закону України «Про соціальний діалог в Україні». Сторонами колективного договору визначено сторону роботодавця і сторону працівників, які визнані у ст. 4 Закону сторонами соціального діалогу на локальному рівні. При цьому у ст. 12 Кодексу і частині першій ст. 3 Закону України «Про колективні договори і угоди» конкретизовано коло суб'єктів сторони роботодавця і сторони працівників порівняно з відповідним колом суб'єктів, закріпленим в абзаці п'ятому частини другої ст. 4 Закону України «Про соціальний діалог в Україні».

Якщо у ст. 4 Закону України «Про соціальний діалог в Україні» суб'єктами сторони працівників визнані первинні профспілкові організації, а в разі їх відсутності – вільно обрані для ведення колективних переговорів представники (представник) працівників, то в ст. 12 КЗпП України і частині першій ст. 3 Закону України «Про колективні договори і угоди» зазначено про «первинні профспілкові організації, які діють на підприємстві, в установі, організації, відокремлених підрозділах юридичної особи, об'єднують працівників фізичної особи, яка використовує найману працю». Більш конкретним є й коло суб'єктів сторони роботодавців – «власник або уповноважений ним орган (особа) чи фізична особа, яка використовує найману працю, та/або її уповноважені представники, зокрема представники відокремлених підрозділів юридичної особи». У ст. 4 Закону України «Про соціальний діалог в Україні» суб'єкти сторони роботодавця визначені як «роботодавець та/або уповноважені представники роботодавця».

Таким чином, зазначені зміни у визначенні сторін колективного договору, на відміну від попередньої редакції ст. 12 КЗпП України, дозволяють взяти участь у колективно-договірному процесі й первинним профспілковим організаціям, які діють у відокремлених підрозділах юридичної особи, а також об'єднують працівників, які працюють на умовах трудового договору у роботодавця-фізичної особи.

Законом України від 12 травня 2022 року № 2253-IX викладено в новій редакції ст. 18 КЗпП України щодо поширення дії колективного договору на працівників. Ідеться про всіх працівників підприємства, установи, організації, а також фізичної особи, яка використовує найману працю, «незалежно від того, чи є вони членами професійної спілки». Аналогічна норма закріплена у частині першій ст. 9 Закону України «Про колективні договори і угоди».

Також внесено зміни до ст. 9 Закону України «Про колективні договори і угоди» щодо дії колективного договору з метою посилення захисту трудових прав працівників. Так, частину п'яту ст. 9 Закону доповнено положенням про дію колективного договору у разі зміни власника, реорганізації відокремленого підрозділу юридичної особи (в попередній редакції зазначалося тільки про юридичну особу). У таких випадках «умови колективного договору діють протягом строку, на який його укладено, але не більше одного року, якщо сторони не домовилися про інше».

В новій редакції викладено норму про укладання колективного договору на новоствореному підприємстві. Передбачається, що на такому підприємстві «колективний договір укладається за ініціативою однієї із сторін» (ч. 8 ст.9 Закону). Зазначена норма замінила раніше чинну норму про укладання колективного договору протягом трьох місяців після створення підприємства з ініціативи однієї із сторін. Цю норму також слід оцінити позитивно, оскільки раніше чинні обмеження (три місяці) на практиці призводили до того, що із закінченням зазначеного терміну колективний договір на підприємстві, в установі, організації так і не укладався.

Частиною дев'ятою ст. 9 Закону України «Про колективні договори і угоди» (в редакції Закону України від 12 травня 2022 року № 2253-IX) на роботодавця покладено обов'язок ознайомити працівника з текстом колективного договору до початку роботи. Після укладення колективного договору, внесення до нього змін роботодавець зобов'язаний це зробити у тижневий строк. На суб'єктів сторін колективного договору покладено обов'язок забезпечити постійний і безперешкодний доступ до колективного договору, можливість його копіювання.

Висновки. Колективні угоди і колективні договори як акти соціального діалогу набувають особливого значення в умовах воєнного стану, оскільки є одним із видів колективного захисту трудових, соціальних і економічних прав та інтересів працівників як форми захисту їх прав та інтересів, фіксують досягнуті спільні домовленості, узгоджені рішення між сторонами соціального діалогу. Саме за допомогою цих актів

Позиція законодавця щодо обов'язкового укладання колективного договору, відображена у ст. 11 КЗпП України, ст. 65 Господарського кодексу України, ст. 2 Закону України «Про колективні договори і угоди», заслуговує на підтримку. В умовах воєнного стану законодавчий підхід до укладання колективного договору залишається незмінним: крім підприємств, установ, організацій (роботодавців-юридичних осіб) до обов'язкової сфери укладання колективних договорів включено їх укладання з роботодавцями-фізичними особами, які використовують

найману працю. Відповідно положення колективного договору поширено на всіх працівників, тобто на тих, які працюють на підприємстві, в установі, організації, а також у фізичної особи, яка використовує найману працю.

Однією із прогалин у чинному КЗпП України, Законі України «Про колективні договори і угоди» є відсутність законодавчого визначення поняття колективного договору. Цю прогалину не усунуто й у зареєстрованих проектах Трудового кодексу України.

У частині першій ст. 21 «Трудовий договір» глави III «Трудовий договір» КЗпП України визначається поняття трудового договору. У зв'язку з цим логічним і доречним було б закріплення поняття колективного договору у ст. 10 «Колективний договір» глави II «Колективний договір» чинного Кодексу.

Видається доцільним ст. 10 «Колективний договір» глави II «Колективний договір» КЗпП України викласти в такій редакції:

«Стаття 10. Колективний договір

Колективний договір – локальний нормативно-правовий акт, який укладається у формі письмової угоди на основі законодавства, прийнятих сторонами зобов'язань за результатами колективних переговорів на локальному рівні соціального діалогу з метою регулювання трудових, соціальних, економічних відносин на підприємстві, в установі, організації, а також у фізичної особи, яка використовує найману працю».

Література

1. Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану: Закон України від 15 березня 2022 року № 2136-IX. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2136-20#Text>
2. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо посилення захисту трудових прав працівників: Закон України від 12 травня 2022 року № 2253-IX. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2253-20#Text>
3. Про внесення змін до деяких законів України щодо функціонування сфер зайнятості та загальнообов'язкового державного соціального страхування на випадок безробіття під час дії воєнного стану: Закон України від 21 квітня 2022 року № 2220-IX. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2220-IX#Text>
4. Кодекс законів про працю України: Затверджений Законом № 322-VIII від 10.12.71. *Відомості Верховної Ради УРСР*. 1971. Додаток до № 50. Ст. 375.
5. Про колективні договори і угоди: Закон України від 01.07.1993 № 3356-XII. *Відомості Верховної Ради України*. 1993. № 36. Ст. 361.
6. Про соціальний діалог в Україні: Закон України від 23.12.2010 № 2862-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2011. № 28. Ст. 255.
7. Господарський кодекс України від 16.01.2003 № 436-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 18, № 19-20, № 21-22. Ст.144.
8. Європейська соціальна хартія (переглянута) (Страсбург, 3 травня 1996 року). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_062#Text
9. Закон щодо посилення прав працівників: що нового для роботодавців? https://biz.ligazakon.net/analytics/211675_zakon-shchodo-posilennya-prav-pratsivnikv-shcho-novogo-dlya-robotodavtsv.

АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВО І ПРОЦЕС; ФІНАНСОВЕ ПРАВО; ІНФОРМАЦІЙНЕ ПРАВО

УДК 349.2

DOI <https://doi.org/10.32782/chern.v3.2022.7>**О. В. Бурдейна***аспірантка кафедри публічної політики**Навчально-наукового інституту публічного управління та державної служби**Київського національного університету імені Тараса Шевченка,**помічник судді Верховного Суду**orcid.org/0000-0002-7736-9143*

УДОСКОНАЛЕННЯ АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ СТАТУСУ ДЕРЖАВНИХ СЛУЖБОВЦІВ ОРГАНІВ СУДОВОЇ ВЛАДИ УКРАЇНИ

Стаття присвячена дослідженню форм правового регулювання статусу державних службовців в органах судової влади, розкриття проблематики наявних форм. Метою статті є з'ясування особливостей форм адміністративно-правового регулювання статусу державного службовця органів судової влади на основі аналізу вітчизняного законодавства про судоустрій та статус суддів та законодавства про державну службу; дослідження проблематики правового регулювання статусу державного службовця органів судової влади. У вказаній статті досліджено наявність наукових публікацій стосовно висвітлення проблематики даного питання. Наведено перелік наукових позицій щодо з'ясування сутності терміну «правовий статус державного службовця». Проаналізовано етимологію понять «адміністративно-правовий статус державних службовців органів судової влади» та «адміністративно-правовий статус працівника апарату суду», а також співвідношення цих термінів. Здійснено аналіз правових актів, якими здійснюється регулювання адміністративно-правового статусу працівників органів судової влади. Досліджено, що категорія державних службовців органів судової влади в Україні не охоплюється лише тими, що проходять службу в судах різного рівня юрисдикції. З'ясовано, що на рівні законодавчих актів, з'ясування питання правового статусу державного службовця в органах судової влади шляхом звернення до Закону № 1402-VIII та Закону № 1798-VIII без застосування правових норм Закону № 889-VIII не є можливим. Запропоновано шляхи удосконалення форм правового регулювання адміністративно-правового статусу державного службовця органів судової влади, шляхом внесення відповідних змін в Закон України «Про судоустрій і статус суддів», а також узгодження правових колізій в підзаконних нормативно – правових актах (наказах ДСА України № 86 та № 9).

Ключові слова: форма правового регулювання, судова влада, апарат суду, правовий статус державного службовця, адміністративно-правовий статус державного службовця органів судової влади, правовий статус працівника апарату суду.

Burdeina O. V. IMPROVEMENT OF ADMINISTRATIVE AND LEGAL REGULATION OF THE STATUS OF CIVIL SERVANTS OF JUDICIAL AUTHORITIES

The article is devoted to the study of forms of legal regulation of the status of civil servants in judicial authorities, disclosure of the problems of existing forms. The purpose of the article is to clarify the features of the forms of administrative and legal regulation of the status of civil servants of judicial authorities based on the analysis of domestic legislation on the judiciary and the status of judges and legislation on civil service; study of the problems of legal regulation of the status of civil servants of judicial authorities. The article examines the availability of scientific publications covering the issues of this issue. A list of scientific positions on clarifying the essence of the term "legal status of a civil servant" is provided. The etymology of the concepts "administrative-legal status of civil servants of judicial authorities" and "administrative-legal status of court staff" as well as the correlation of these terms are analyzed. An analysis of legal acts regulating the administrative and legal status of employees of judicial authorities was carried out. It has been investigated that the category of civil servants of judicial authorities in Ukraine is not covered only by those who serve in courts of different jurisdiction levels. It was found that at the level of legislative acts, it is not possible to clarify the legal status of a civil servant in judicial authorities by referring to Law No. 1402-VIII and Law No. 1798-VIII without applying the legal norms of Law No. 889-VIII. Ways of improving the forms of legal regulation of the administrative-legal status of civil servants of judicial authorities are proposed, by making appropriate changes to the Law of Ukraine "On the Judiciary and the Status of Judges", as well as harmonizing legal conflicts in subordinate regulatory and legal acts (orders of the State Judicial Administration of Ukraine No. 86 and No. 9).

Key words: form of legal regulation, judicial power, court apparatus, legal status of a civil servant, administrative-legal status of a civil servant of judicial authorities, legal status of an employee of the court apparatus.

Вступ. Процес реформування органів судової влади є постійно динамічним та гнучким. Дані зміни неможливі без створення нових, або доповнення існуючих нормативно-правових актів в сфері правосуддя. Вказана стаття покликана описати наявні форми правового регулювання статусу державних службовців в органах судової влади, розкрити проблематику наявних форм. Актуальність дослідження даної теми спричинена необхідністю постійного моніторингу чинного законодавства у сфері правосуддя та державної служби для проведення, у разі необхідності, удосконалення останнього.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питанню визначення поняття та змісту правового статусу державного службовця були присвячені праці таких вчених, як Нижник Н.Р., Авер'янов В.Б., Дубенко С.Д., Рачинський А.П., Іншин М.І. Висвітлення особливостей адміністративно-правового статусу державного службовця в органах судової влади знаходить своє відображення в наукових пошуках Золотарьової Я.С., Шпенової П.Ю. У наукових працях питання щодо проблематики форм адміністративно-правового регулювання статусу державного службовця органів судової влади не достатньо ґрунтовно висвітлено, що і зумовило детальніше дослідження у цьому напрямку.

Мета статті є з'ясування особливостей форм адміністративно-правового регулювання статусу державного службовця органів судової влади на основі аналізу вітчизняного законодавства про судоустрій та статус суддів та законодавства про державну службу; дослідження проблематики правового регулювання статусу державного службовця органів судової влади.

Виклад основного матеріалу. В умовах реформування державної служби, що дістало яскраве вираження шляхом прийняття у 2015 році Закону України «Про державну службу», в якому законодавчо підкреслено особливість правового статусу державних службовців органів системи правосуддя, з'ясування сутності адміністративно-правового статусу державного службовця в органах судової влади, а також меж та форм правового регулювання цього статусу постало наріжним каменем у вітчизняній правовій думці.

Та перш, ніж аналізувати наукові доробки щодо правового регулювання статусу державного службовця органів судової влади, то необхідно дослідити поняття правового статусу державного службовця, як такого.

Так, М.І. Іншин окреслив такі чотири наукові позиції щодо підходу до визначення статусу державного службовця:

1) це загальне юридичне становище працівника як громадянина у сфері суспільних відносин (С.С. Алексєєв, В.М. Манохін, О.В. Смирнов);

2) це спеціальне (відносно статусу громадянина) його становище як працівника апарату, особи, яка займає певну посаду і перебуває на державній службі (М.Г. Матузов, М.П. Орзіх, В.І. Новосьолов, І.К. Совстов);

3) це поєднання двох вищевказаних аспектів (Л.А. Сергієнко);

4) це елемент його правосуб'єктності (В.О. Воробйов) [1, с. 164].

М.М. Клемпарський правовий статус державних службовців як суб'єктів трудового права розглядає через призму не як представників держави та носіїв владних повноважень, а як найманих працівників, що виконують специфічні трудові функції. Усі особливості даного статусу науковець сформував у 2 групи:

1) нормативні – через специфіку означеної трудової діяльності цей статус тісно переплітається з їхнім адміністративно-правовим статусом та визначається окрім Кодексу законів про працю, рядом спеціальних законодавчих актів;

2) змістовно-функціональні – цей статус, в основному, визначається спеціальним законодавством, тісно переплітається з їх державно – владною діяльністю та значним чином обумовлюється саме нею [2, с. 388].

Водночас, не відкидаючи такої складової, як трудова діяльність у змісті поняття статусу державного службовця, М.І. Карпа зауважує, що межа аспектів статусу державного службовця знаходиться між виконанням функцій та завдань держави, з одного боку, та захистом публічного інтересу – з іншого.

При розкритті питання щодо статусу державного службовця, М.І. Карпа застосовує 3 аспекти: функціональний, компетентнісний та організаційний. Так, *функціональний* аспект статусу державного службовця з позиції функціонального навантаження посади, яку він обіймає, полягає у тому, що посада у цьому контексті є носієм змісту виконуваної роботи, її наповненням, що не тільки функціонально, але й організаційно створює вплив на статус службовця при його зайнятті.

Компетентнісний аспект статусу службовця у сфері державної служби розкривається з позиції процесу прийняття на державну службу, проходження державної служби та з позиції зайняття посади державної служби.

Організаційний аспект статусу службовця у сфері державної служби визначається місцем органу державної влади в структурі державного апарату, посадою, яку він обіймає у цьому органі; організаційними заходами щодо діяльності службовця [3, с. 14, 18-19].

Як вбачається зі змісту вищевказаного, питання визначення поняття статусу державного службовця вітчизняні науковці розкривали крізь призму актуального на час їх наукових досліджень законодавства про державну службу, що і пояснює диференціацію у тлумаченні вказаного терміну.

Водночас, на наш погляд, найбільш точним та універсально-чітким є визначення правового статусу державного службовця, що наводить С.Д. Дубенко. Згідно її наукової позиції, правовий статус державного службовця – це сукупність прав, свобод, обов'язків, обмежень,

заохочень і відповідальності, що встановлені законодавством і гарантовані державою [4, с. 44].

Схоже визначення терміну правового статусу державного службовця, але вже в судовій системі пропонує А. Шевченко. Зокрема, в її науковому розумінні, – це сукупність встановлених законодавчими нормами функцій, повноважень, прав і обов'язків, правових обмежень, етичних стандартів у сукупності з підставами та порядком виникнення їхньої службової правосуб'єктності, а також юридичної відповідальності в аналізованій сфері [5, с. 150].

Тобто, як бачимо, при з'ясуванні сутності статусу державного службовця в органах судової влади, А. Шевченко лише конкретизувала сферу діяльності державних службовців (тобто, органи судової влади) та доповнила одним елементом правового статусу – етичними стандартами.

Вказане визначення є вартим уваги, проте, на нашу думку, не в повній мірі висвітлює особливість статусу державного службовця саме в органах судової влади.

Адміністративно-правовий статус працівників апарату суду, М.С. Шум розуміє, як правове становище посадової особи в системі судочинства, що покликана здійснити організаційне забезпечення діяльності судів, зумовлене особливим порядком зайняття посади, її компетенцією, колом прав та обов'язків у сфері правосуддя та особливістю відповідальності як державного службовця. Правовий статус працівників апарату суду визначається цим Законом [Законом України «Про судоустрій і статус суддів»], з урахуванням особливостей, визначених Законом України «Про державну службу» [6, с. 155].

У вказаному визначенні, на нашу думку, етимологія поняття даного терміну «адміністративно-правовий статус працівників апарату суду» не відповідає самому змісту даного терміну, оскільки помічник судді є працівником апарату суду, проте на нього не поширюються норми Закону України «Про державну службу». Водночас, у вказаному терміні М.С. Шум правове регулювання статусу працівника апарату суду визначається лише Законами України «Про судоустрій і статус суддів» та «Про державну службу».

Я.С. Золотарьова, досліджуючи питання правового статусу державних службовців судових органів, дійшла висновку, що вказаний статус передбачає: по-перше, наявність владних повноважень як внутрішньоорганізаційного, так і зовнішнього характеру; по-друге, можливість виступати в межах своєї компетенції від імені держави під час здійснення нагляду за додержанням і правильним застосуванням законів органами державної влади та органами місцевого самоврядування, фізичними та юридичними особами, підприємствами, установами та організаціями; по-третє, наявність встановлених обмежень як під час вступу на державну службу, так і під час її проходження; по-четверте, наявність гарантій соціально-правового захисту; по-п'яте, підвищену відповідальність як за власні дії, так і за діяльність (бездіяльність) підлеглих їм працівників.

Що стосується самого визначення поняття «адміністративно-правового статусу державних службовців органів судових органів», то на думку Я.С. Золотарьо-

вої, це сукупність прав, обов'язків, правових обмежень, заборон і юридичної відповідальності, які визначаються нормами адміністративного права і реалізуються в адміністративно-правових відносинах, пов'язаних з практичним виконанням державними службовцями завдань та функцій судових органів.

Тобто, особливості адміністративно-правового статусу державних службовців судових органів, за твердженням Я.С. Золотарьової, обумовлені завданнями та функціями, які виконують судові органи, місцем та роллю суду в системі органів державної влади. Тому, особливості адміністративно-правового статусу державних службовців судових органів необхідно враховувати як у процесі законотворчої діяльності, так і під час прийняття відомчих нормативно-правових актів [7, с. 82-83].

Відтак, підходячи до з'ясування форм адміністративно-правового регулювання статусу державних службовців органів судової влади, погоджуємося з Я.С. Золотарьовою щодо того, що дане регулювання не обмежується лише законами, а й відомчими нормативно-правовими актами, зокрема актами Вищої ради правосуддя, як незалежного конституційного органу державної влади та суддівського врядування, та Державної судової адміністрації України, як державного органу у системі правосуддя, який здійснює організаційне та фінансове забезпечення діяльності органів судової влади.

Насамперед, аналіз правових актів, якими здійснюється регулювання адміністративно-правового статусу працівників органів судової влади слід розпочати з окреслення кола законів, якими визначається цей статус.

Беззаперечно, спеціальним та єдиним законодавчим актом, що визначає організацію судової влади в Україні є Закон України «Про судоустрій і статус суддів» від 02.06.2016 № 1402-VIII (далі – Закон № 1402-VIII) [8].

Проте, як влучно зауважують А.М. Макаровець, П.Ю. Шпенова, М.С. Шум, цим Законом чітко не розкрито поняття «правового статусу працівника апарату суду» з деталізацією специфіки останнього. Більше того, усе нормативне регулювання статусу згруповане в межах однієї правової норми Закону № 1402-VIII (частини шостої ст. 155 Закону), згідно приписів якого правовий статус працівників апарату суду визначається Законом України «Про державну службу» з урахуванням особливостей, визначених цим Законом [9, с. 53; 10, с. 62; 6, с. 154].

Особливостям апарату найвишого судового органу – Верховного Суду присвячена стаття 156 Закону № 1402-VIII, яка окрім, як наведення переліку структурних підрозділів, що можуть бути створені в апараті Верховного Суду та зазначення суб'єкта затвердження нормативного акту – Положення про апарат, структура і штатний розпис апарату Верховного Суду, не передбачає розкриття деталізації та особливостей правового статусу державних службовців цього судового органу.

Законодавче закріплення служби судових розпорядників, як структурного підрозділу апарату суду дістало своє вираження в статті 159 Закону № 1402-VIII, проте правовий статус її працівників – державних службовців (старших судових розпорядників, розпоряд-

ників, керівника служби) відображено у Положенні про порядок створення та діяльності служби судових розпорядників, затвердженого наказом ДСА України від 20.07.2017 № 815 та погодженого рішенням Вищої ради правосуддя від 13.06.2017 № 1547/0/15-17 (далі – наказ ДСА № 815) [11].

Тобто, фактично конкретного переліку прописаних особливостей правового статусу саме працівників апарату суду не міститься в Законі України «Про судоустрій і статус суддів».

До слова, розкриття статусу працівників апарату суду, зокрема і державних службовців, в частині прав, обов'язків, підпорядкування та відповідальності відображено в підзаконних нормативно-правових актах – наказі Державної судової адміністрації України № 86 від 20.07.2005 «Про затвердження Типових посадових інструкцій працівників апарату місцевого загального суду» (далі – наказ ДСА України № 86) [12].

Права і обов'язки керівника апарату місцевого та апеляційного судів, як складові статусів цих державних службовців, що, водночас, є керівниками державної служби у відповідних судах визначені також в наказі Державної судової адміністрації України № 9 від 13.01.2021 «Про затвердження типових посадових інструкцій керівника апарату апеляційного суду, керівника апарату місцевого суду» (далі – наказ ДСА України № 9) [13].

Водночас, звертаємо увагу, що питання відповідальності керівника апарату, як елементу статусу державного службовця не зазначено в посадових інструкціях, затверджених наказом ДСА України № 9.

До того ж, як вбачається, питання правового статусу керівника апарату місцевого суду одночасно регулюється, як наказом ДСА України № 86, так і наказом ДСА України № 9, що створює правову колізію у регулюванні статусу вказаного державного службовця місцевого суду.

Окрім того, зауважуємо, що категорія державних службовців органів судової влади в Україні не охоплюється лише тими, що проходять службу в судах різного рівня юрисдикції. Так, в штаті Вищої ради правосуддя, як колегіального, незалежного конституційного органу державної влади та суддівського врядування, який діє в Україні на постійній основі для забезпечення незалежності судової влади, також наявні категорії посад державної служби.

Частиною четвертою статті 27 Закону України «Про Вищу раду правосуддя» від 21.12.2016 № 1798-VIII (далі – Закон № 1798-VIII) визначено, що керівник та інші посадові особи секретаріату Вищої ради правосуддя є державними службовцями, якщо інше не визначено цим Законом.

Окрім того, у секретаріаті Вищої ради правосуддя діє служба дисциплінарних інспекторів як самостійний структурний підрозділ, який утворюється для реалізації повноважень Вищої ради правосуддя щодо здійснення дисциплінарного провадження стосовно суддів та діє за принципом функціональної незалежності від Вищої ради правосуддя (частина п'ята статті 27 Закону № 1798-VIII).

Правовий статус дисциплінарних інспекторів Вищої ради правосуддя визначається Законом України «Про державну службу» з урахуванням особливостей, визначених цим Законом [14].

Водночас, особливості діяльності дисциплінарних інспекторів Вищої ради правосуддя визначаються Положенням про дисциплінарного інспектора Вищої ради правосуддя, яке затверджується Вищою радою правосуддя (частина друга статті 28 Закону № 1798-VIII).

Щодо державних службовців Державної судової адміністрації України, як державного органу у системі правосуддя, який здійснює організаційне та фінансове забезпечення діяльності органів судової влади, то окрім того, що частиною четвертою статті 151 Закону № 1402-VIII передбачено, що правовий статус посадових осіб Державної судової адміністрації України, її територіальних управлінь визначається Законом України «Про державну службу», більше нічого деталізованішого ми не знаходимо ані в тому ж Законі № 1402-VIII, ані в Положенні про Державну судову адміністрацію України, затвердженого рішенням Вищої ради правосуддя від 17.01.2019 № 141/0/15-19 (далі – Положення про ДСА України) [15].

Аналізуючи вищенаведене, вважаємо обґрунтованою думку А. Шевченко, що спеціальних законодавчих актів, які регламентують особливості правового статусу державних службовців органів судової влади, в Україні не розроблено. Базовим для них все таки залишається Закон України «Про державну службу» [5, с. 149].

Звертаючись ж до норм Закону України «Про державну службу» від 10.12.2015 № 889-VIII (далі – Закон № 889-VIII), зауважуємо, що питанню правового статусу державного службовця присвячено цілий однойменний розділ II, в якому розкриваються такі його елементи, як права, обов'язки, підпорядкування, політична неупередженість та захист прав державного службовця. Водночас, підстави та порядок притягнення до відповідальності державних службовців, як складового елементу їх статусу, висвітлено у розділі VIII [16].

Таким чином, приходимо до висновку, що на рівні законодавчих актів, з'ясування питання правового статусу державного службовця в органах судової влади шляхом звернення до Закону № 1402-VIII та Закону № 1798-VIII без застосування правових норм Закону № 889-VIII не є можливим.

Аналізуючи наведені у цій статті усі нормативно – правові акти, приходимо до переконання про те, що правовий статус державних службовців органів судової влади регулюється, як законодавчими актами (Закон № 1402-VIII, Закон № 1798-VIII, Закон № 889-VIII), так і підзаконними нормативно – правовими актами – положеннями, інструкціями (накази ДСА України № 86, № 815 та № 9).

Така різноманітність форм правового регулювання статусу державного службовця в органах судової влади здавалося б мала бути позитивним чинником у гнучкості внесення змін у відповідні правові акти, проте у цій різноманітності є і негативна сторона.

Так, по перше, така розпорошеність правових актів несприятливо відображається на їх актуальності. До прикладу, як було зазначено вище, правовий статус керівника апарату місцевого суду регулюється, як приписами наказу ДСА України № 86, так і наказу ДСА України № 9.

По друге, навіть за такого різноманіття нормативно-правових актів, спостерігається відсутність в цих правових актах самих етимологічних визначень «адміністративно-правовий статус працівників апарату суду», «адміністративно-правовий статус державного службовця органу судової влади».

По третє, врегульованість статусу державного службовця, яка наявна на рівні підзаконних нормативно-правових актів є подекуди фрагментарною, суперечливою та чітко невизначеною.

По четверте, питання відповідальності, як елементу правового статусу державного службовця органів судової влади на рівні нормативно правових актів (як законів, так і підзаконних) нерегульоване з достатньою чіткістю і ясністю (до прикладу, в Типовій посадовій інструкції керівника апарату місцевого суду, затвердженій наказом ДСА України № 9 це розділ взагалі відсутній).

По п'яте, в спеціальному Законі № 1402-VIII відсутній вичерпний та повний перелік працівників апарату суду, що є державними службовцями, що і негативно впливає на з'ясування хто ж саме є працівником апарату суду та сутність терміну його статусу.

Висновки. Таким чином, підсумовуючи вищевикладене, задля усунення колізій у законодавчих актах про державну службу та про судоустрій і статус судів, пропонуємо:

- закріпити в Законі № 1402-VIII чітке термінологічне визначення понять «адміністративно-правовий статус державних службовців органів судової влади» та «адміністративно-правовий статус працівника апарату суду»;
- узгодити між собою накази ДСА України № 86 та № 9 в частині правового регулювання посади керівника апарату суду;
- передбачити в правових нормах Закону № 1402-VIII вказівку на тому, в чому саме полягає особливість правового регулювання працівників апарату суду, в тому числі і державних службовців;
- визначити в приписах Закону № 1402-VIII чіткий перелік підзаконних правових актів, що регулюватимуть правовий статус державних службовців органів судової влади.

Література

1. Іншин М.І. Основні підходи до визначення правового статусу державних службовців. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2003. Вип.23. С. 164-167.

2. Клемпарський М.М. Проблеми правового регулювання статусу державних службовців як суб'єктів України: монографія. Харків: Ніка Нова, 2014. 448 с.

3. Карпа М.І. Статус державного службовця: функціональний, організаційний та компетентнісний аспекти. *Державне будівництво*. 2017. № 1. С. 1-20.

4. Дубенко С.Д. Державна служба і державні службовці в Україні: навч.-метод. посіб. Київ: Ін-Юре, 1999. 244 с.

5. Шевченко А. Правовий статус державного службовця в судовій системі. *Актуальні проблеми правознавства*. 2019. № 4 (20). С. 147-151.

6. Шум М.С. Визначення шляхів удосконалення адміністративно-правового регулювання організації діяльності апарату суду. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2020. Вип. 1(30). С. 153-157.

7. Золотарьова Я.С. Адміністративно-правовий статус державних службовців судових органів: теоретичний аспект. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2015. Вип. 34. т.2. С. 80-83.

8. Про судоустрій і статус судів: Закон України від 02 черв. 2016 р. № 1402-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19#n1547> (дата звернення 31.08.2022).

9. Макаровець А.М. Вдосконалення адміністративного законодавства, яке регламентує діяльність апарату суду в Україні. *Міжнародний науковий журнал «Верховенство права»*. 2018. № 1. С. 50-56.

10. Шпенюва П.Ю. Правовий статус працівників апарату суду. *Юрист України*. 2015. № 3-4 (32-33). С. 59-64.

11. Про затвердження Положення про порядок створення та діяльності служби судових розпорядників: Наказ Державної судової адміністрації України від 20 лип. 2017 р. № 815. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0815750-17#n14> (дата звернення 31.08.2022).

12. Про затвердження Типових посадових інструкцій працівників апарату місцевого загального суду: Наказ Державної судової адміністрації України від 20 лип. 2005 р. № 86. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0086750-05#Text> (дата звернення 31.08.2022).

13. Про затвердження типових посадових інструкцій керівника апарату апеляційного суду, керівника апарату місцевого суду: Наказ Державної судової адміністрації України від 13 січ. 2021 р. № 9. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0009750-21#Text> (дата звернення 31.08.2022).

14. Про Вищу раду правосуддя: Закон України від 21 груд. 2016 р. № 1798-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1798-19#n242> (дата звернення 31.08.2022).

15. Про затвердження Положення про Державну судову адміністрацію України: Рішення Вищої ради правосуддя від 17 січ. 2019 р. № 141/0/15-19. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/vr141910-19#Text> (дата звернення 31.08.2022).

16. Про державну службу: Закон України від 10 груд. 2015 р. № 889-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/889-19> (дата звернення 31.08.2022).

УДК 342.951: 347.22: 34.096
DOI <https://doi.org/10.32782/chern.v3.2022.8>

С. О. Грицай
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри галузевого права та загальноправових дисциплін
Інституту права та суспільних відносин
Відкритого міжнародного університету розвитку людини «Україна»
orcid.org/0000-0003-0051-6149

КУРСОВІ РІЗНИЦІ У КОНТЕКСТІ ПЕРСПЕКТИВ ОПОДАТКУВАННЯ ДОХОДУ ПІДПРИЄМСТВА ВІД ОПЕРАЦІЙ З ВІРТУАЛЬНИМИ АКТИВАМИ В УКРАЇНІ

У статті проводиться дослідження податкових аспектів пов'язаних з перспективою застосуванням курсових різниць при оподаткуванні операцій з віртуальними активами в Україні, що передбачено у Законопроекті 7150, і які мають правову визначеність згідно Закону України «Про віртуальні активи». Ринок віртуальних активів в Україні, можна констатувати, що фактично вже є сформованим та існує протягом останніх років, але на жаль, як для держави так і для його споживачів, знаходиться повністю поза межами правового поля України. Прогноз очікуваних соціально-економічних, правових та інших наслідків прийняття проекту, зазначений у пояснювальній записці до проекту Закону України «Про внесення змін до Податкового кодексу України щодо оподаткування обороту віртуальних активів в Україні» передбачає що вже у 2023 році завдяки запровадженню стимулюючих заходів, передбачених законопроектом, очікується створення близько 5000 нових робочих місць; до 2025 року очікується зростання працюючого у правовому та податковому середовищі ринку віртуальних активів до 5 млрд. долл. США на рік. Головною метою законопроекту є формування в Україні легально працюючої передової цифрової галузі економіки (галузі обороту віртуальних активів) протягом найближчих років та зростання частки високотехнологічних продуктів та послуг у загальному ВВП країни до 10 відсотків. Верховна Рада України прийняла 17.02.2022 року Закон України «Про віртуальні активи» № 2074-IX (надалі – Закон 2074). Який був 15.03.2022 року підписаний Президентом України, після врахованих змін, згідно його раніше поданих пропозицій. Згідно п.1 Розділу VI «Прикінцеві та перехідні положення» Закону 2074, сам закон набере чинності, зокрема і серед іншого, з дня набрання чинності закону України про внесення змін до Податкового кодексу України, щодо особливостей оподаткування операцій з віртуальними активами. Мета статті полягає у проведенні дослідження податкових аспектів пов'язаних з перспективою застосуванням курсових різниць при оподаткуванні операцій юридичних осіб з віртуальними активами в Україні, що передбачено у Законопроекті 7150, і які мають правову визначеність згідно Закону України «Про віртуальні активи». За результатами дослідження можна зробити висновок, що різниці, передбачені Податковим Кодексом, не застосовуються до операцій з продажу або іншого відчуження віртуальних активів (п.141.9.3 ПК), за винятком різниць, передбачених підпунктом 141.9.2 пункту 141.9 статті 141 Податкового Кодексу, – що запропоновані Законопроектом 7150.

Ключові слова: оподаткування, віртуальні активи, криптовалюта, біткоїн, грошові сурогати.

Hrytsai S. O. EXCHANGE RATE DIFFERENCES IN THE CONTEXT OF THE PROSPECTS OF TAXATION OF INCOME OF ENTERPRISES FROM OPERATIONS WITH VIRTUAL ASSETS IN UKRAINE

The article studies the tax aspects related to the prospect of applying exchange differences in the taxation of transactions with virtual assets in Ukraine, which is provided for in Bill 7150, and which have legal certainty by the Law of Ukraine «On Virtual Assets». The virtual asset market in Ukraine can be stated has already been formed and existed in recent years, but unfortunately, both for the state and for its consumers, it is completely outside the legal framework of Ukraine. The forecast of the expected socio-economic, legal and other consequences of the adoption of the draft, specified in the explanatory note to the draft Law of Ukraine “On Amendments to the Tax Code of Ukraine on Taxation of The Turnover of Virtual Assets in Ukraine”, provides that in 2023, due to the introduction of incentive measures provided for by the draft law, about 5,000 new jobs are expected to be created; by 2025, it is expected to grow the virtual asset market operating in the legal and tax environment to 5 billion. doll. the United States per year. The main goal of the bill is to form a legally operating advanced digital sector of the economy (virtual asset turnover) in Ukraine over the coming years and to increase the share of high-tech products and services in the country’s total GDP to 10 per cent. The Parliament of Ukraine adopted on 17.02.2022 the Law of Ukraine “On Virtual Assets” No. 2074-IX (hereinafter referred to as the Law 2074). According to his previously submitted proposals, which were signed by the President of Ukraine on 15.03.2022, after the changes were taken into account. According to paragraph 1 of Section VI «Final and Transitional Provisions» of the Law 2074, the law itself will enter into force, including, among other things, from the date of entry into force of the Law of Ukraine On Amendments to the Tax Code of Ukraine regarding the peculiarities of taxation of transactions with virtual assets. The purpose of the article is to conduct a study of tax aspects related to the prospect of applying exchange differences in the taxation of transactions of legal entities with virtual assets in Ukraine, which is provided for in Draft Law No. 7150, and which have legal certainty by the Law of Ukraine «On Virtual Assets». According to the results of the study, it can be concluded that the differences provided for by the Tax Code do not apply to transactions for the sale or other alienation of virtual assets (paragraph 141.9.3 of the Tax Code), except for the differences provided for by subparagraph 141.9.2 of Paragraph 141.9 of Article 141 of the Tax Code – proposed by Draft Law 7150.

Key words: taxation, virtual assets, cryptocurrency, bitcoin, stablecoin, token, digital currency, virtual currency, electronic money, non-cash money, money surrogate.

Вступ. Ринок віртуальних активів в Україні, можна констатувати, що фактично вже є сформованим та існує протягом останніх років, а не жаль, як для держави так і для його споживачів, знаходиться повністю поза межами правового поля України.

Прогноз очікуваних соціально-економічних, правових та інших наслідків прийняття проекту, зазначений у пояснювальній записки до проекту Закону України «Про внесення змін до Податкового кодексу України щодо оподаткування обороту віртуальних активів в Україні» передбачає що: прийняття законопроекту суттєво підвищить рівень конкурентоспроможності цифрової економіки України, сприятиме укріпленню міжнародного іміджу України як високотехнологічної держави, яка випереджальними темпами здійснює цифрову трансформацію, допомагає громадянам отримувати позитивний досвід та найсучасніші економічні можливості, підвищить якість життя пересічних українців та умов ведення бізнесу. Вже у 2023 році завдяки запровадженню стимулюючих заходів, передбачених законопроектом, очікується створення близько 5000 нових робочих місць; до 2025 року очікується зростання працюючого у правовому та податковому середовищі ринку віртуальних активів до 5 млрд. долл. США на рік. Головною метою законопроекту є формування в Україні легально працюючої передової цифрової галузі економіки (галузі обороту віртуальних активів) протягом найближчих років та зростання частки високотехнологічних продуктів та послуг у загальному ВВП країни до 10 відсотків. [4]

Огляд літератури та вихідні передумови. Україна зможе бути попереду інших країн у сфері віртуальних активів – у цьому переконаний заступник Міністра цифрової трансформації з питань розвитку ІТ [1].

Верховна Рада України прийняла 17.02.2022 року Закон України «Про віртуальні активи» № 2074-IX (надалі – Закон 2074) [6]. Який був 15.03.2022 року підписаний Президентом України, після врахованих змін, згідно його раніше поданих пропозицій [10]. Згідно п.1 Розділу VI «Прикінцеві та перехідні положення» Закону 2074, сам закон набере чинності: а). з дня набрання чинності закону України про внесення змін до Податкового кодексу України, щодо особливостей оподаткування операцій з віртуальними активами; б). впровадження Державного реєстру поставальників послуг, пов'язаних з оборотом віртуальних активів, про що додатково зазначено у п. 2 Розділу VI Прикінцеві та перехідні положення, як обмеження в можливості застосування санкцій передбачених статтею 23 Закону 2074. Для виконання приписів п. 1 Розділу VI Закону 2074 та з метою введення його в дію [3], Верховна Рада України 13.03.2022 року зареєструвала законопроект № 7150 «Про внесення

змін до Податкового кодексу України щодо оподаткування операцій з віртуальними активами» (надалі – Законопроект 7150) [9].

Мета статті. Провести дослідження податкових аспектів пов'язаних з перспективою застосування механізму курсових різниць при оподаткуванні операцій юридичних осіб з віртуальними активами в Україні, які мають правову визначеність згідно Закону України «Про віртуальні активи». Крім осіб, що обрали спрощену систему оподаткування (ст. 177 ПК), яку ми не розглядаємо у даній темі, тому що щодо неї не планується вносити ні які зміни у контексті оподаткування віртуальних активів.

Виклад методики. При проведенні дослідження використовувалися: загальнонаукові методи дослідження – дедукція та індукція, синтез та аналіз, наукова абстракція, системний підхід; спеціально-юридичні методи пізнання – формально-правовий; правове прогнозування, ретроспективний та порівняльно-правовий метод; методологічне обґрунтування сутності, природи та структури термінології, що є об'єктом дослідження.

Виклад основного матеріалу. Законопроект 7150 закликаний сформулювати в правовому полі України легальну податкову платформу для криптовалют, щодо яких у Законі 2074 прийнято узагальнюючу назву – віртуальні активи. Загалом це повинно привести до відчутного зростання у найближчому часі внутрішнього валового продукту України. Це може бути забезпечено, тим що Законопроект 7150 передбачає надання податкових стимулів при оподаткуванні операцій пов'язаних з віртуальними активами, що ймовірно дасть змогу для розквіту нової цифрової економіки, як легальної галузі, що сплачує податки до бюджету України.

1. Визначення та правове регулювання віртуальних активів. Державне регулювання ринку віртуальних активів – здійснення державою в особі Національної комісії з цінних паперів та фондового ринку (надалі – НКЦПФР) [2] та Національного банку України (надалі – НБУ) [7] комплексних заходів щодо упорядкування, контролю, нагляду за ринком віртуальних активів, регулювання правил функціонування поставальників послуг, пов'язаних з оборотом віртуальних активів, а також заходів щодо запобігання і протидії зловживанням і порушенням на ринку віртуальних активів (п. 1 ст. 16 Закону 2074).

Державне регулювання у сфері обороту забезпечених віртуальних активів, що забезпечені валютними цінностями (ЗВА(ВЦ)), у межах своїх компетенцій, здійснює – Національний банк України (надалі – НБУ).

Державне регулювання у сфері обороту віртуальних активів, крім ЗВА(ВЦ), зокрема і щодо забезпечених віртуальних активів, що забезпечені цінним папером або деривативним фінансовим

інструментом (ЗВА(ФІ)), у межах своїх компетенцій, здійснює – Національна комісія з цінних паперів та фондового ринку (надалі – НКЦПФР).

Законом 2074 формує власний поділ віртуальних активів, який не схожий з загальноприйнятим у спільноті що має відношення до криптоіндустрії:

- *віртуальний актив* – нематеріальне благо, що є об'єктом цивільних прав, має вартість та виражене сукупністю даних в електронній формі. Існування та оборотоздатність віртуального активу забезпечується системою забезпечення обороту віртуальних активів. Віртуальний актив може посвідчувати майнові права, зокрема права вимоги на інші об'єкти цивільних прав (п.п. 1 п. 1 ст. 1 Закону 2074); Віртуальні активи є нематеріальними благами, особливості обороту яких визначаються Цивільним кодексом України та цим Законом. Віртуальні активи можуть бути незабезпеченими або забезпеченими. (п. 1 ст. 4 Закону 2074);

- *забезпечений віртуальний актив* – віртуальний актив, що посвідчує майнові права, зокрема права вимоги на інші об'єкти цивільних прав (п.п. 3 п. 1 ст. 1 Закону 2074); Забезпечені віртуальні активи посвідчують майнові права, зокрема права вимоги на інші об'єкти цивільних прав (п. 3 ст. 4 Закону 2074);

- *незабезпечений віртуальний актив* – віртуальний актив, що не посвідчує жодних майнових або немайнових прав (п.п. 6 п. 1 ст. 1 Закону 2074); Незабезпечені віртуальні активи майнових прав не посвідчують (п. 2 ст. 4 Закону 2074);

У свою чергу, забезпечений віртуальний актив, як вже фінансовий віртуальний актив, формує два окремих напрямку вже свого внутрішнього розподілу, на: забезпечений валютними цінностями та забезпечений цінними паперами або деривативним фінансовим інструментом (п. 6 ст. 4 Закону 2074):

- емітований резидентом України забезпечений віртуальний актив, що забезпечений валютними цінностями (далі – ЗВА(ВЦ));

- емітований резидентом України забезпечений віртуальний актив, що забезпечений цінним папером або деривативним фінансовим інструментом (далі – ЗВА(ФІ)).

2. *Постачальники послуг з обороту віртуальних активів.* Суб'єкти господарювання усіх форм власності мають право провадити діяльність постачальника послуг, пов'язаних з оборотом віртуальних активів, за умови виконання вимог, визначених Законом 2074 (п. 1 ст. 18 Закону 2074).

Діяльність постачальників послуг, пов'язаних з оборотом віртуальних активів, допускається виключно за умови отримання дозволу на надання послуг, пов'язаних з оборотом віртуальних активів відповідного виду, визначеного Законом 2074 (п. 2 ст. 18 Закону 2074).

Суб'єктам господарювання дозволяється провадити більше одного виду діяльності постачальника послуг, пов'язаних з оборотом віртуальних активів, за умови отримання дозволу на надання кожного відповідного виду послуг, пов'язаних з оборотом віртуальних активів (п. 3 ст. 18 Закону 2074).

Постачальники послуг, пов'язаних з оборотом віртуальних активів, – виключно суб'єкти господарювання – юридичні особи, які провадять в інтересах третіх осіб один або декілька з таких видів діяльності: 1). зберігання або адміністрування віртуальних активів чи ключів віртуальних активів; 2). обмін віртуальних активів; 3). переказ віртуальних активів; надання посередницьких послуг, пов'язаних з віртуальними активами (п.п. 8 п. 1 ст. 1 Закону 2074);

Постачальником послуг може бути іноземна юридична особа, яка є учасником ринку віртуальних активів, за правом іноземної держави провадить діяльність як постачальник послуг у порядку та на умовах, визначених Національною комісією з цінних паперів та фондового ринку з урахуванням вимог та обмежень, визначених цим Законом (п. 6 ст. 9 Закону 2074).

У деяких випадках не є обов'язковим отримувати дозвіл на провадження діяльності з обороту віртуальних активів, а у деяких, потрібно додатково мати відповідну ліцензію:

- видача дозволу на надання послуг, пов'язаних з оборотом віртуальних активів ЗВА(ФІ) – у встановлених НКЦПФР випадках та порядку, професійні учасники ринків капіталу мають право на провадження відповідного виду діяльності постачальника послуг, пов'язаних з оборотом віртуальних активів, без отримання дозволів, передбачених Законом 2074 (п. 17 ст. 19 Закону 2074);

- видачі дозволу на надання послуг, пов'язаних з оборотом віртуальних активів ЗВА(ВЦ) – а) постачальник послуг, пов'язаних з оборотом віртуальних активів, який є банком, має право надавати послуги, пов'язані з оборотом ЗВА(ВЦ), на підставі банківської ліцензії та дозволу на надання послуг, пов'язаних з оборотом віртуальних активів; б) постачальник послуг, пов'язаних з оборотом віртуальних активів, який є небанківською фінансовою установою, має право надавати послуги, пов'язані з оборотом ЗВА(ВЦ), на підставі ліцензії НБУ на здійснення валютних операцій та дозволу на надання послуг, пов'язаних з оборотом віртуальних активів (п. 16 ст. 19 Закону 2074).

Нагляд за діяльністю постачальників послуг, пов'язаних з оборотом ЗВА(ВЦ), які є банками, філіями іноземних банків, здійснюється у порядку, визначеному Законом України «Про банки і банківську діяльність» [5]. Нагляд за діяльністю постачальників послуг, пов'язаних з оборотом ЗВА(ВЦ), які є небанківськими фінансовими установами, здійснюється у порядку, визначеному

ному Законом України «Про фінансові послуги та державне регулювання ринків фінансових послуг» [8] (п. 2 ст. 17 Закону 2074).

Постачальником послуг, пов'язаних з оборотом ЗВА(ВЦ), може бути лише фінансова установа (п. 7 ст. 9 розділу III Закону 2074).

Послугами з обміну віртуальних активів є діяльність, пов'язана з обміном віртуальних активів на інші віртуальні активи та валютні цінності, що здійснюється для третіх осіб та/або за дорученням та в інтересах третіх осіб.

Постачальники послуг з обміну віртуальних активів мають право надавати послуги з обміну віртуальних активів виключно на інші віртуальні активи або на національну валюту (гривню), а у випадках, визначених Національним банком України, – на інші валютні цінності (п. 2 ст. 11 Закону 2074).

Таким чином реалізація віртуальних активів у правовому полі України можлива виключно через посередника, а саме постачальника послуг з обігу віртуальних активів: а) при процедурі прямого продажу, – що має дозвіл на надання посередницьких послуг, пов'язаних з віртуальними активами; б) при процедурі обміну, – що має дозвіл на надання операцій з обміну віртуальних активів на інші віртуальні активи та валютні цінності.

3. Поняття що запропоновані змінами до Податкового кодексу України у зв'язку з прийняттям Закону України «Про віртуальні активи».

Відповідно до Проекту 7150 змін у Податковому кодексі України (надалі – ПК) будуть введені нові поняття у статті 14 розділу I «Загальні положення» зокрема: віртуальний актив (ст. 14 п. 14.1.33 ПК), забезпечений віртуальний актив (ст. 14 п. 14.1.61 ПК), незабезпечений віртуальний актив (ст. 14 п. 14.1.62 ПК), постачальник послуг, пов'язаних з оборотом віртуальних активів (ст. 14 п. 14.1.192 ПК), послуги, пов'язані з оборотом віртуальних активів (ст. 14 п. 14.1.184 ПК), постачальник послуг, пов'язаних з оборотом віртуальних активів (ст. 14 п. 14.1.192 ПК) – вживаються у значенні, наведеному в Законі України «Про віртуальні активи».

Окрім цього мають місце і нові визначення які відносяться виключно до специфіки нормування податкових відносин в Україні і притаманні Податковому кодексу України:

– *прибуток від операцій з віртуальними активами для цілей розділу IV цього Кодексу* – дохід у вигляді позитивної різниці між доходом, отриманим платником податку від проведення операцій з віртуальними активами та витратами на їх придбання (ст. 14 п. 14.1.196-1 ПК);

– *використання забезпеченого віртуального активу* – припинення права власності на забезпечений віртуальний актив передачею власнику забезпеченого віртуального активу майнового права, що було ним забезпечено (ст. 14 п. 14.1.25 ПК);

– *товари* – матеріальні та нематеріальні активи, у тому числі земельні ділянки, земельні частки (паї), а також цінні папери та деривативи, що використовуються у будь-яких операціях, крім операцій з їх випуску (емісії) та погашення, *та віртуальні активи, що використовуються у будь-яких операціях, крім операцій з їх випуску (емісії) та використання* (ст. 14 п. 14.1.244 ПК);

4. Закладений у Законопроекті 7150 механізм курсових різниць при оподаткуванні операцій юридичних осіб з віртуальними активами.

Механізм оподаткування податку на прибуток підприємств визначений у III розділі Податкового кодексу України. Об'єктом оподаткування визначено (передбачено Законопроектом 7150) прибуток від операцій з продажу або іншого відчуження віртуальних активів, визначений відповідно до пункту 141.9 статті 141 Податкового Кодексу (п. 134.1.8 ПК). До об'єкта оподаткування, визначеного підпунктом 134.1.8 пункту 134.1 статті 134 Податкового Кодексу, застосовується ставка податку у розмірі 5 відсотків (п. 136.8 ПК). Прибуток постачальника послуг, пов'язаних з оборотом віртуальних активів, оподатковується за ставкою податку у розмірі 5 відсотків за умови, що такий постачальник послуг, пов'язаних з оборотом віртуальних активів не отримує інших доходів, крім доходів від здійснення діяльності з надання послуг, пов'язаних з оборотом віртуальних активів, та доходу, що виникає в результаті нарахування курсових різниць.

Особливості оподаткування прибутку від операцій з продажу або іншого відчуження віртуальних активів (п. 141.9 ПК). Платники податку окремо визначають загальний фінансовий результат від операцій з продажу або іншого відчуження віртуальних активів податкового (звітного) періоду відповідно до національних положень (стандартів) бухгалтерського обліку або міжнародних стандартів фінансової звітності. Для розрахунку загального фінансового результату від операцій з продажу або іншого відчуження віртуальних активів вартість віртуальних активів визначається виходячи з первісної (історичної) вартості їх придбання без урахування переоцінки (уцінки, дооцінки), проведеної відповідно до національних положень (стандартів) бухгалтерського обліку або міжнародних стандартів фінансової звітності (п. 141.9.1.ПК).

Фінансовий результат до оподаткування збільшується (п. 141.9.2 ПК):

– на суму від'ємного фінансового результату від продажу або іншого відчуження віртуальних активів, відображеного у складі фінансового результату до оподаткування податкового (звітного) періоду відповідно до національних положень (стандартів) бухгалтерського обліку або міжнародних стандартів фінансової звітності;

– на суму від’ємного загального результату переоцінки віртуальних активів (загальна сума уцінок віртуальних активів перевищує загальну суму їх дооцінок за податковий (звітний) період), відображеного у складі фінансового результату до оподаткування податкового (звітного) періоду відповідно до національних положень (стандартів) бухгалтерського обліку або міжнародних стандартів фінансової звітності.

Фінансовий результат до оподаткування зменшується (п. 141.9.2 ПК):

– на суму позитивного фінансового результату від продажу або іншого відчуження віртуальних активів, відображеного у складі фінансового результату до оподаткування податкового (звітного) періоду відповідно до національних положень (стандартів) бухгалтерського обліку або міжнародних стандартів фінансової звітності;

– на суму позитивного загального результату переоцінки віртуальних активів (загальна сума дооцінок віртуальних активів перевищує загальну суму їх уцінок за податковий (звітний) період), відображеного у складі фінансового результату до оподаткування податкового (звітного) періоду відповідно до національних положень (стандартів) бухгалтерського обліку або міжнародних стандартів фінансової звітності.

Різниця, передбачені Податковим Кодексом (за винятком різниць, передбачених підпунктом 141.9.2 пункту 141.9 статті 141 Податкового Кодексу), не застосовуються до операцій з продажу або іншого відчуження віртуальних активів (п. 141.9.3 ПК).

Позитивний загальний фінансовий результат від операцій з продажу або іншого відчуження віртуальних активів (загальна сума прибутків від операцій з продажу або іншого відчуження віртуальних активів, перевищує загальну суму збитків від таких операцій з урахуванням суми від’ємного фінансового результату від таких операцій, не врахованих у попередніх податкових (звітних) періодах) є прибутком від операцій з продажу або іншого відчуження віртуальних активів, що оподатковується за ставкою (5%), передбаченою пунктом 136.8 статті 136 Податкового Кодексу, окремо у відповідному податковому (звітному) періоді, в якому він виник (п. 141.9.4 ПК)

Від’ємний загальний фінансовий результат від операцій з продажу або іншого відчуження віртуальних активів (загальна сума збитків від операцій з продажу або іншого відчуження віртуальних активів з урахуванням суми від’ємного фінансового результату від таких операцій, не врахованих у попередніх податкових (звітних) періодах, перевищує загальну суму прибутків від таких операцій) є збитком від операцій з продажу або іншого відчуження віртуальних акти-

вів, що зменшує прибуток або збільшує збиток від операцій з продажу або іншого відчуження віртуальних активів наступних податкових (звітних) періодів, що наступають за податковим (звітним) періодом виникнення зазначеного від’ємного значення (без обмеження кількості таких періодів). (п. 141.9.4 ПК)

Положення цього пункту не поширюються на (п. 141.9.5.ПК):

а) операції платників податку зі створення, розміщення (введення забезпеченого віртуального активу його емітентом в цивільний оборот) та погашення (виведення забезпеченого віртуального активу його емітентом з цивільного обороту) віртуальних активів;

б) операції платників податку з використання забезпеченого віртуального активу.

Висновки. За результатами проведеного дослідження можна зробити ряд висновків, що свідчать про необхідність удосконалення Законопроекту 7150 до його винесення на ухвалення Парламентом України, з огляду на наступне:

1. Запропонований механізм оподаткування прибутку підприємств від операцій з віртуальними активами не передбачає його застосування до операцій з виготовлення (розробкою / добичею) віртуальних активів, тобто як більш широко відомому явищу, – майнингу (п.п. «а» п. 141.9.5 ПК). Відсутність ясності у регламентації оподаткування такого широкого сегменту виробництва у такій новітній галузі економіки, не буде сприяти виведення його з її тіньової сторони, та наповненню бюджету країни.

2. Є не визначеним механізм оподаткування операції платників, податку юридичних осіб, з використання забезпеченого віртуального активу (п.п. «б» п. 141.9.5 ПК), зокрема, і у контексті використання забезпеченого віртуального активу, як припинення права власності на забезпечений віртуальний актив передачею власнику забезпеченого віртуального активу майнового права, що було ним забезпечено (ст. 14 п. 14.1.25 ПК);

3. Різниця, передбачені Податковим Кодексом, не застосовуються до операцій з продажу або іншого відчуження віртуальних активів (п. 141.9.3 ПК), за винятком різниць, передбачених підпунктом 141.9.2 пункту 141.9 статті 141 Податкового Кодексу, – що запропоновані Законом проектом 7150.

Література

1. Мінцифра спільно з криптоспільнотою презентували стратегію розвитку ринку віртуальних активів. *Міністерство цифрової трансформації України*. 21.07.2021. URL: <https://thedigital.gov.ua/news/mintsifra-spilno-z-kriptospilnotoyu-prezentovali-strategiyu-rozvitku-rinku-virtualnikh-aktiviv> (дата звернення: 15.05.2022).

2. Положення про Національну комісію з цінних паперів та фондового ринку. Указ Президента України від 23.11.2011р. № 1063/2011. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/1063/2011> (дата звернення: 08.05.2022).

3. Порівняльна таблиця до Проекту № 7150 Закону України «Про внесення змін до Податкового кодексу України, щодо оподаткування операцій з віртуальними активами» від 13.03.2022). URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/pubFile/1245233> (дата звернення: 17.04.2022). 2022.

4. Пояснювальна записка до Проекту № 7150 Закону України «Про внесення змін до Податкового кодексу України щодо оподаткування обороту віртуальних активів в Україні» від 13.03.2022 р. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/pubFile/1245235> (дата звернення: 17.04.2022).

5. Про банки і банківську діяльність. Закон України від 07.12.2000р. № 2121-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/2121-14> (дата звернення: 08.05.2022).

6. Про віртуальні активи. Закон України від 17.02.2022 р. №2074-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/2074-20> (дата звернення: 15.04.2022).

7. Про Національний банк України. Закон України від 20.05.1999 р. №679-XIV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/679-14> (дата звернення: 22.04.2022).

8. Про фінансові послуги та державне регулювання ринків фінансових послуг. Закон України від 12.07.2001 р. №2664-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/2664-14> (дата звернення: 20.04.2022).

9. Проект №7150 Закону Про внесення змін до Податкового кодексу України щодо оподаткування операцій з віртуальними активами від 13.03.2022 р. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/39211> (дата звернення: 15.04.2022).

10. Пропозиції Президента України до Закону «Про віртуальні активи». Картка законопроекту. 2020. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/2698> (дата звернення: 16.04.2022).

УДК 342.9
DOI <https://doi.org/10.32782/chern.v3.2022.9>

С. О. Короед

*доктор юридичних наук, професор, в.о. президента
Науково-дослідного інституту публічного права
orcid.org/0000-0001-7899-957X*

СПОСОБИ ОСКАРЖЕННЯ СПЕЦІАЛЬНИХ ЕКОНОМІЧНИХ ТА ІНШИХ ОБМЕЖУВАЛЬНИХ ЗАХОДІВ (САНКЦІЙ) В АДМІНІСТРАТИВНОМУ СУДОЧИНСТВІ

Дається загальна характеристика механізму застосування спеціальних економічних та інших обмежувальних заходів (санкцій). Визначається статус суб'єктів внесення пропозицій щодо застосування санкцій як суб'єктів владних повноважень для цілей адміністративного судочинства. Робиться висновок, що оскільки Закон України «Про санкції» не передбачає ані підстав, ані особливостей оскарження рішень чи дій суб'єктів владних повноважень, які беруть участь в механізмі застосування санкцій, то дії кожного з цих суб'єктів можуть бути предметом оскарження в адміністративному судочинстві за відповідним адміністративним позовом особи, щодо якої застосовано санкції. Розкривається зміст конституційного права на оскарження в суді рішень, дій чи бездіяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових і службових осіб, та природа адміністративної юстиції. Визначається поняття способів оскарження в адміністративному судочинстві взагалі і санкцій зокрема. Здійснюється аналіз судової практики оскарження указів Президента України про введення в дію рішень Ради національної безпеки і оборони України щодо застосування санкцій, а також практики оскарження безпосередньо таких рішень. Робиться висновок, що спосіб оскарження санкцій в адміністративному судочинстві шляхом звернення до Верховного Суду із адміністративним позовом про оскарження Указу Президента України про введення в дію рішення Ради національної безпеки і оборони України щодо застосування санкцій можна буде визнати ефективним лише в тому випадку, якщо це призведе до бажаних наслідків, а також створить найбільший юридичний ефект для позивача, якого він очікує від звернення до адміністративного суду. Водночас акцентується увага, що суд має враховувати не лише мету, яку переслідує позивач, щодо якого застосовано санкції, а й заявлені ним підстави позову, виходячи з яких адміністративний суд або обмежиться перевіркою дотримання процедури прийняття Президентом України Указу про введення в дію рішення Ради національної безпеки і оборони України, або має також перевірити визначені законом підстави і порядок застосування санкцій, а також оцінити дії суб'єктів внесення пропозицій в цьому механізмі.

Ключові слова: адміністративне судочинство, способи оскарження, ефективність, спеціальні економічні заходи (санкції), підстави, процедура, Президент України, Рада національної безпеки і оборони України, суб'єкт владних повноважень, адміністративний суд.

Koroied S. O. WAYS OF APPEAL OF SPECIAL ECONOMIC AND OTHER RESTRICTIVE MEASURES (SANCTIONS) IN ADMINISTRATIVE PROCEEDINGS

A general description of the mechanism of application of special economic and other restrictive measures (sanctions) is given. The status of subjects that making proposals for the application of sanctions as subjects of authority for the purposes of administrative proceedings is determined. It is concluded that since the Law of Ukraine "On Sanctions" does not enshrine grounds or specifics for appealing the decisions or actions of subjects of authority that participate in the mechanism of applying sanctions, the actions of each of these subjects can be the subject of an appeal in the administrative judicial proceedings on the relevant administrative claim of the person against whom sanctions have been applied. The content of the constitutional right to appeal in court of decisions, actions or inaction of state authorities, local self-government bodies, officials and service persons, and the nature of administrative justice are disclosed. The concept of appeal methods in administrative proceedings in general and of sanctions in particular is defined. An analysis of the judicial practice of appealing the decrees of the President of Ukraine on the implementation of decisions of the National Security and Defense Council of Ukraine regarding the application of sanctions, as well as the practice of directly appealing such decisions, is carried out. It is concluded that the method of challenging sanctions in administrative proceedings by applying to the Supreme Court with an administrative lawsuit to challenge the Decree of the President of Ukraine on the implementation of the decision of the National Security and Defense Council of Ukraine regarding the application of sanctions to the plaintiff, can be considered effective only if it will lead to the desired consequences, as well as create the greatest legal effect for the plaintiff, which he expects from the appeal to the administrative court. At the same time, it is emphasized that the court must take into account not only the goal pursued by the plaintiff, in respect of which sanctions have been applied, but also the grounds for the lawsuit declared by him, based on which the administrative court will either limit itself to verifying compliance with the procedure for the adoption by the President of Ukraine of the Decree on the implementation of the decision of the National Security Council and defense of Ukraine, or should also check the legally defined grounds and procedure for applying sanctions, as well as evaluate the actions of subjects that are making proposals in this mechanism.

Key words: administrative proceedings, methods of appeal, efficiency, special economic measures (sanctions), grounds, procedure, President of Ukraine, National Security and Defense Council of Ukraine, subject of authority, administrative court.

Спеціальні економічні та інші обмежувальні заходи (далі – санкції) є відносно новим інститутом, який було запроваджено в правову систему

України згідно із Законом України «Про санкції» від 14 серпня 2014 року № 1644-VII (далі – Закон) з метою захисту національних інтересів, націо-

нальної безпеки, суверенітету і територіальної цілісності України, протидії терористичній діяльності, а також запобігання порушенню, відновлення порушених прав, свобод та законних інтересів громадян України, суспільства та держави (ст. 1).

Суб'єктами внесення на розгляд Ради національної безпеки і оборони України (далі – РНБО) пропозицій щодо застосування, скасування та внесення змін до санкцій є Верховна Рада України, Президент України, Кабінет Міністрів України, Національний банк України, Служба безпеки України (ч. 1 ст. 5 Закону) (далі – суб'єкти внесення пропозицій). При цьому у випадках, передбачених ч. 3 ст. 5 Закону, рішення щодо застосування санкцій приймається РНБО та вводиться в дію указом Президента України (відповідне рішення набирає чинності з моменту видання указу Президента України і є обов'язковим до виконання), а у випадках, передбачених ч. 2 ст. 5 Закону таке рішення потребує додаткового затвердження протягом 48 годин постановою Верховної Ради України (відповідне рішення набирає чинності з моменту прийняття постанови Верховної Ради України і є обов'язковим до виконання).

А відтак, не лише Президент України чи Верховна Рада України, які остаточно затверджують (вводять в дію) відповідне рішення РНБО щодо застосування санкцій, а й визначені Законом суб'єкти внесення пропозицій щодо застосування таких санкцій зобов'язані встановити наявність передбачених ст. 3 Закону підстав для застосування санкцій.

При цьому, як слушно зауважують окремі науковці, Україна зобов'язана дотримуватися міжнародних стандартів правового механізму застосування санкцій на внутрішньодержавному рівні, удосконалити процесуальні засади їх застосування, процедури оскарження та внесення змін до рішення [1, с. 82]. Також наголошується, що для будь-якої юридичної діяльності характерний певний порядок, який має забезпечити найбільшу ефективність здійснення тих чи інших юридично значущих дій [2, с. 236].

Оскільки кожен із суб'єктів внесення пропозицій в розумінні Кодексу адміністративного судочинства України (далі – КАС) є суб'єктом владних повноважень, а Закон України «Про санкції» не передбачає ані підстав, ані особливостей оскарження дій суб'єктів владних повноважень, які беруть участь в механізмі застосування санкцій, чи їхніх рішень (як рішень щодо внесення пропозицій, так й рішень щодо застосування санкцій і їх затвердження), то дії (рішення) кожного з цих суб'єктів можуть бути предметом оскарження в адміністративному судочинстві за відповідним адміністративним позовом особи, щодо якої застосовано санкції, виходячи із загального конституційного права кожного на судовий

захист та права на оскарження в суді рішень, дій чи бездіяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових і службових осіб (ст. 55 Конституції України). Адже, як наголошують науковці, зазначене право має бути визнано основоположним, оскарження є ключовим механізмом захисту особи від державного свавілля і необмеженої дискреції органів публічної влади. Слід також враховувати, що право на оскарження може бути гарантоване, коли у державі функціонує система адміністративної юстиції [3, с. 89-90]. Саме судовий контроль за діяльністю органів публічної влади, їхніх посадових осіб має гарантувати дотримання прав людини, здійснюючи незалежний, безсторонній та неупереджений розгляд будь-якої справи [4, с. 74]. При цьому, як зазначається в науковій літературі, функції адміністративного судочинства є одним з елементів механізму забезпечення реалізації та захисту правового статусу людини і громадянина і є похідними від завдань, яких має намір досягти законодавець за допомогою об'єктивної необхідності судового механізму захисту прав, свобод та законних інтересів громадян у нормах Конституції України та профільному законодавстві, зокрема у КАС України [5, с. 8]. Лише за допомогою такого судового провадження проти органів державної влади можна забезпечити дотримання державою обмежень, які вона сама для себе встановлює, а також недопущення зловживання та неналежного застосування чи перевищення нею своїх повноважень [6, с. 141].

Питанням оскарження в адміністративному судочинстві рішень та дій суб'єктів владних повноважень, від моменту запровадження в Україні адміністративної юстиції, присвячували увагу чимало привідних вчених-адміністративістів. Крім того, чимало науковців опублікували спеціальні роботи з цієї тематики (зокрема, О. Л. Грицаєнко, О. В. Джембурія, О. В. Константи, О. В. Кузьменко, М. В. Лошицький, Д. В. Лученко, Ю. С. Педько, В. Г. Перепелюк, М. І. Поворознюк, В. С. Стефанюк, Ю. І. Цвіркун, О. В. Цельєв та ін.). Проте процесуальні проблеми оскарження (зокрема способи оскарження в аспекті їх ефективності) спеціальних економічних та інших обмежувальних заходів (санкцій) в адміністративному судочинстві вченими висвітлювались недостатньо. Тому розгляд зазначених питань й ставить за мету наша стаття.

Взявши за аналогією за основу застосований в процесуальній літературі методологічний підхід до розуміння способу оскарження судових рішень, під яким розуміють спосіб перевірки (в т.ч. орган) законності оскаржуваного рішення та характер дії, яку спричиняє таке оскарження на наслідки оскаржуваного рішення [7], в нашій статті під способами оскарження ми будемо розуміти способи

перевірки адміністративним судом відповідного рішення (дій) суб'єкта владних повноважень – тобто предмет оскарження – рішення чи дії відповідного суб'єкта в механізмі застосування санкцій: або суб'єктів внесення пропозицій, або суб'єкта застосування санкцій – РНБО, або суб'єкта введення в дію санкцій – Президента України та (або) Верховну Раду України, та вплив рішення суду за результатами такого оскарження на захист прав і свобод позивача, а також відповідний адміністративний суд, до якого за підсудністю здійснюватиметься оскарження як до суду першої інстанції: чи-то окружний адміністративний суд, чи-то Верховний Суд (Касаційний адміністративний суд), адже саме останньому як суду першої інстанції підсудні справи щодо оскарження постанов Верховної Ради України, указів і розпоряджень Президента України (ч. 4 ст. 22, ст. 266 КАС).

Так як дії (рішення) суб'єктів внесення пропозицій є передумовою для прийняття РНБО рішення щодо застосування санкцій, яке в подальшому затверджується (вводиться в дію) Президентом України та у певних випадках додатково затверджується Верховною Радою України, тому кожен із зазначених суб'єктів в механізмі застосування санкцій виступає суб'єктом владних повноважень, рішення (дії) якого підлягають перевірці адміністративним судом на відповідність передбаченим ч. 2 ст. 2 КАС критеріям (законність, обґрунтованість, розсудливість, пропорційність тощо).

А оскільки такий суб'єкт владних повноважень (суб'єкт внесення пропозицій) вносить на розгляд РНБО пропозиції щодо застосування санкцій від свого імені та при здійсненні ним публічно-владних управлінських функцій на підставі Закону України «Про санкції», тому такий суб'єкт може мати процесуальний статус відповідача в адміністративному судочинстві [8, с. 99].

Згідно із висловленою Верховним Судом правовою позицією «Президент України, у межах наданих йому повноважень, уводить у дію рішення РНБО України, самостійно не запроваджує персональні санкції щодо юридичних чи фізичних осіб, особисто не здійснює перевірку фактів і відомостей, на підставі яких приймалось рішення РНБО України про застосування санкцій до будь-кого із суб'єктів застосування санкцій» [9]. Проте Верховний Суд, як суд першої інстанції, виходячи з положень процесуального закону, позбавлений компетенції розглядати вимоги про оскарження рішення РНБО щодо застосування санкцій, оскільки це не передбачено ч. 4 ст. 22, ст. 266 КАС. Навіть при об'єднанні в одній позовній заяві вимог про оскарження указу Президента про введення в дію рішення РНБО та вимог про оскарження безпосередньо такого рішення РНБО щодо застосування до позивача санкцій, розгляд

таких пов'язаних між собою вимог Верховним Судом не передбачено у ст. 21 КАС.

До речі, в цьому контексті варто зазначити, що на розгляд Верховної Ради України навіть було внесено законопроект, яким пропонувалося унормувати оскарження до суду рішень, прийнятих РНБО відповідно до Закону України «Про санкції», визначивши їх підсудність Верховному Суду як суду першої інстанції [10]. Проте цей законопроект парламентом ще не розглядався.

В одній зі справ про оскарження указу Президента України про введення в дію рішення РНБО щодо застосування санкцій Верховний Суд зазначив, що «Президент України в межах наданих йому повноважень вводить в дію рішення РНБО, самостійно не запроваджує персональні санкції щодо юридичних чи фізичних осіб, особисто не здійснює перевірку фактів та відомостей, що стали підставою для застосування санкцій до будь-кого із суб'єктів застосування санкцій» [11].

З огляду на це, намагаючись перевірити по суті відповідне рішення РНБО щодо застосування санкцій (тобто намагаючись здійснити перевірку фактів та відомостей, що стали підставою для застосування санкцій), позивачі звертаються з відповідними позовами до Окружного адміністративного суду міста Києва. Як слушно зауважує Ю. І. Цвіркун, оскільки рішення РНБО вводяться в дію указами Президента України, то вказана специфіка введення в дію рішень РНБО накладає свій відбиток і на процесуальні особливості оскарження таких рішень. Як приклад наводиться рішення Окружного адміністративного суду міста Києва від 21 березня 2018 року у справі № 826/13777/17 про оскарження рішення РНБО щодо застосування санкцій, в якому суд дійшов висновку, що рішення РНБО саме по собі, без введення його в дію відповідним указом Президента України, який є її головою і формує її персональний склад, не є обов'язковим до виконання органами виконавчої влади, а тому не спричиняє виникнення будь-яких прав і обов'язків осіб чи суб'єктів владних повноважень, відтак, не породжує правовідносин, що можуть бути предметом спору. Таким чином, суд вирішив, що рішення РНБО не може бути оскаржене окремо від указу Президента України, яким його введено в дію. Тому в задоволенні позову було відмовлено [12, с. 135-136].

Варто зауважити, що актуальність окремого (самостійного) оскарження до суду рішення РНБО має практичний характер, адже це дає окружному адміністративному суду можливість перевірити законність і обґрунтованість рішення РНБО по суті. Адже, наприклад, окремі практичні працівники висловлюють думку, що у РНБО немає компетенції давати висновки щодо причетності особи до терористичної діяльності або встановлювати наявність підстав для застосування санкцій

передбачених ст. 3 Закону України «Про санкції», оскільки відповідні відомості можуть бути зібрані лише у рамках кримінального процесу [13].

В одній зі справ про оскарження указу Президента України Верховний Суд навіть зупинив провадження до розгляду Окружним адміністративним судом міста Києва іншої справи про оскарження безпосередньо рішення РНБО щодо застосування санкцій, вирішення якої передувало розгляду Верховним Судом справи про оскарження указу Президента України [14]. Але в подальшому в іншій справі Верховний Суд зробив висновок, що «при введенні в дію рішення РНБО про такі санкції Президент як гарант Конституції України, якому народом України надано представницький мандат та якому Конституцією України надано повноваження вводити в дію рішення РНБО, має самостійно оцінити наявність та достатність підстав для введення такої санкції.» (пункт 45 мотивувальної частини постанови) [15]. Отже, з цього випливає, що Верховний Суд в межах справи про оскарження указу Президента України про введення в дію рішення РНБО все ж таки зобов'язаний перевірити підстави застосування до позивача санкцій (до речі, тут варто зауважити, що якщо указ Президента України конкретно позивача не стосується, то така справа не підлягає судовому розгляду [16]). Водночас не зрозуміло, чи може Верховний Суд в межах такої справи давати оцінку діям суб'єктів, які внесли на розгляд РНБО відповідні пропозиції щодо застосування санкцій, адже такі пропозиції, наприклад, можуть ґрунтуватись на підроблених документах або недостовірних даних, або взагалі вноситись за відсутності передбачених Законом підстав.

Разом з тим, в наступному пункті мотивувальної частини зазначеного рішення Верховний Суд наголосив, що «судовий контроль за таким рішенням є обмеженим, оскільки суд, з одного боку, не може за Президента повторно оцінити наявність та достатність підстав для ведення таких санкцій в межах його дискреції (що означало б порушення принципу розподілу влади), але, з іншого боку, суд може перевірити дотримання меж такої дискреції та процедури введення санкцій» (пункт 46 мотивувальної частини) [15].

Хоча пізніше Верховний Суд висловився інакше, зазначивши, що «дії Президента не є суто церемоніальними... Таке формулювання як «введення в дію» та, більш того, необхідність видання із цього приводу спеціального акта – указу Президента, означає, зокрема, що Президент має дискрецію у питанні введення чи не введення такого рішення в дію, видання чи не видання відповідного указу. Необхідність розсуду з боку Президента при реалізації цього повноваження й означає здійснення ним аналітичної діяльності у вигляді оцінки доцільності, законності й обґрунтованості

прийняття такого рішення» (пункт 49 мотивувальної частини рішення) [9].

Тобто випливає, що в таких справах предметом перевірки адміністративного суду мають бути як процедура прийняття Президентом України указу про введення в дію рішення РНБО, так й безпосередньо визначені Законом підстави й порядок застосування санкцій.

Враховуючи, що предметом оскарження в адміністративному судочинстві в конкретному випадку все ж таки має виступати указ Президента України, який Верховний Суд на підставі п. 1 ч. 4 ст. 266 КАС може визнати протиправним та нечинним повністю або в окремій його частині, що призведе до «анулювання» (втрати чинності) застосованих до позивача рішенням РНБО санкцій, то варто погодитись із окремими науковцями, що такий процесуальний спосіб судового захисту суб'єктивних прав відповідає вимогам функціонування правової держави й утвердження верховенства права в Україні [17, с. 182].

Таким чином, спосіб оскарження спеціальних економічних та інших обмежувальних заходів (санкцій) в адміністративному судочинстві шляхом звернення до Верховного Суду, як адміністративного суду першої інстанції, із адміністративним позовом про оскарження указу Президента України про введення в дію рішення РНБО щодо застосування до позивача санкцій можна буде визнати ефективним лише в тому випадку, як справедливо наголошують науковці, якщо це призведе до бажаних наслідків (матеріально-правових), а також створить найбільший юридичний ефект для позивача, якого він очікує від звернення до адміністративного суду, для чого необхідно виходити передусім з мети, яку переслідує позивач, звернувшись до адміністративного суду з відповідним позовом [18, с. 54; 19, с. 69-70]. Водночас ми вважаємо, що варто враховувати не лише мету, яку переслідує позивач, щодо якого застосовано санкції, а й заявлені ним підстави позову, вже виходячи з яких адміністративний суд або обмежиться перевіркою дотримання «процедури» прийняття Президентом України указу про введення в дію рішення РНБО, або має також перевірити визначені Законом підстави й порядок застосування санкцій, а також правомірність дій суб'єктів внесення пропозицій в цьому механізмі. Окремо зауважимо, що у випадку заявлення позивачем додаткової вимоги про відшкодування шкоди, навіть якщо її заподіяння позивач обґрунтовує протиправними рішеннями, дією або бездіяльністю не Президента України, а саме РНБО або суб'єкта внесення пропозицій, то в цьому випадку вважаємо, що з огляду на положення ст. 56 Конституції України стороною цих відносин хоч і є держава, проте в адміністративному судочинстві вона має бути представлена відповідним

уповноваженим органом як відповідачем, яким й буде Президент України (або у визначених Законом випадках Верховна Рада України) як суб'єкт, який надав застосованим щодо позивача санкціям юридичної сили. Разом з тим, оцінка законності рішення РНБО та (або) дій суб'єктів внесення пропозицій вимагає залучення останніх до участі у справі як третіх осіб, які не заявляють самостійних вимог щодо предмета спору, на стороні відповідача, оскільки адміністративний суд не може вирішувати питання про їхні права, інтереси та (або) обов'язки, якщо ці особи, які є самостійними суб'єктами владних повноважень в механізмі застосування санкцій, не брали участі у справі.

Література

1. Якимчук Н. Санкції як правовий феномен в праві України та міжнародні стандарти їх застосування. *Конституційно-правові академічні студії*. 2021. № 1. С. 73–86.
2. Адміністративне право України: підручник / За заг. ред. С. В. Ківалова. Одеса: Юридична література, 2003. 896 с.
3. Лученко Д. В. Інститут оскарження в адміністративному праві у контексті верховенства права. *Право і громадянське суспільство*. 2014. № 4. С. 69–101.
4. Цельєв О. В. Право на оскарження рішень органів публічної влади та їхніх посадових осіб як складова верховенства права. *Наукові записки НаУКМА*. 2017. Том 200. *Юридичні науки*. С. 72–79.
5. Джабурія О. В. Компетенція адміністративних судів щодо оскарження рішень, дій чи бездіяльності суб'єктів владних повноважень: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Одеса, 2014. 22 с.
6. Поворознюк М. І. Адміністративний позов у системі засобів захисту прав громадянина у сфері публічно-правових відносин. *Часопис Київського університету права*. 2017. № 3. С. 137–145.
7. Андронов І. В. Способи оскарження та перевірки судових рішень в цивільному процесі України. Новели цивільного процесуального кодексу України: матеріали «круглого столу» (м. Одеса, 26 берез. 2018 р.) / за заг. ред. Н. Ю. Голубевої; Нац. ун-т «Одес. юрид. акад.». Одеса : Фенікс, 2018. С. 9–13.
8. Короєд С. О. Адміністративно-процесуальний статус відповідача в адміністративній справі. *Юридичний бюлетень*. 2021. Вип. 22. С. 93–100.
9. Рішення Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного адміністративного суду від 24 травня 2021 року у справі № 9901/424/19. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/97149966>.
10. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо окремих питань діяльності Ради національної безпеки і оборони України: Проект Закону від 16 червня 2021 року № 5667. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/27047>.
11. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 23 вересня 2020 року у справі № 9901/536/19. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/92270698>.
12. Цвіркун Ю. І. Розгляд та вирішення в адміністративному судочинстві справ щодо оскарження рішень, дій та бездіяльності колегіальних суб'єктів публічної адміністрації : дис. ... докт. юрид. наук. Запоріжжя: Запорізький національний університет, 2020. 545 с.
13. Пеліхос Є. У РНБО немає повноважень давати висновки щодо причетності особи до терористичної діяльності. Газета «Закон і бізнес». № 19-20, 15.05–21.05.2021. URL: <https://zib.com.ua/ua/print/147636.html>.
14. Ухвала Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного адміністративного суду від 22 жовтня 2018 року у справі № 9901/783/18. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/77311725>.
15. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 13 січня 2021 року у справі № 9901/405/19. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/94377744>.
16. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 6 жовтня 2021 року у справі № 9901/26/21. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/101424457>.
17. Константий О. В. Способи захисту прав приватних осіб в адміністративному судочинстві. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2021. № 1. С. 179–182. URL: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2021-1/42>.
18. Грицаєнко О. Л. До питання ефективності захисту прав особи в адміністративному судочинстві. *Вчені записки ТНУ імені В. І. Вернадського. Серія: юридичні науки*. 2020. Том 31 (70). Ч. 2. № 2. С. 53–58.
19. Лошицький М. В., Короєд С. О. Реалізація судової влади адміністративними судами: окремі проблеми теорії та практики адміністративного судочинства в Україні: монографія. К.: «МП Леся», 2015. 136 с.

UDC 342.52
DOI <https://doi.org/10.32782/chern.v3.2022.10>

N. Yu. Korolevska
Ph.D. (Economics)
orcid.org/0000-0002-9736-9175

EU MEMBER STATES PRACTICES IN FIGHTING CORRUPTION IN SOCIAL STATE AID SPHERE: LESSONS FOR UKRAINE

In studying the current directions of further development of the Ukrainian state and society, including the anticorruption activity, a lot of attention is paid to improving the implementation of the Constitution of Ukraine of 1996, according to which Ukraine is proclaimed a welfare state. The article aims to study the EU and EU member states anticorruption practices in the field of state social aid and to argue whether or not to implement them in Ukraine. The object of the research is the corruption in the state social aid field. The subject of the research are the EU member states practices in fighting corruption in social state aid sphere and the possibility of their application in Ukraine. The following methods were used in the study: descriptive, method of analysis of normative documents, modelling, comparative, structural, predictive.

First section of the article gives the overview of the problems in the social sphere, with the welfare state building in the modern Ukraine. The authors concentrate their attention at the spheres, where the social state aid is the most massive and the most vital. Second section of the article shows, that Ukraine doesn't have so far special bodies, that would be responsible only for the anticorruption activity in the state aid sphere. The third section is dedicated to the overview of the bodies in EU member states fighting corruption in (social) state aid sphere, and the Conclusion is the section, where the recommendations for Ukraine are generalized.

As a result of the research, the author highly recommends for Ukraine to use the EU anticorruption experience in the field of the social state aid. Because a lot of principles, practices, approaches of anticorruption fight the EU and its member states use are already in use in Ukraine, it would be logical and wouldn't require long preparations.

Key words: state aid, corruption, social state aid, EU anticorruption practices, reception of the EU anticorruption experience.

Королєвська Н. Ю. ПРАКТИКА КРАЇН-ЧЛЕНІВ ЄС У БОРОТБІ З КОРУПЦІЄЮ У СФЕРІ ДЕРЖАВНОЇ СОЦІАЛЬНОЇ ДОПОМОГИ: УРОКИ ДЛЯ УКРАЇНИ

При вивченні сучасних напрямів подальшого розвитку української держави та суспільства, у тому числі в антикорупційній діяльності, значна увага приділяється вдосконаленню виконання Конституції України 1996 року, згідно з якою Україна проголошена соціальною державою. Стаття має на меті дослідити антикорупційну практику ЄС та країн-членів ЄС у сфері державної соціальної допомоги та обґрунтувати, чи застосовувати їх в Україні. Об'єктом дослідження є корупція у сфері державної соціальної допомоги. Предметом дослідження є практики держав-членів ЄС у боротьбі з корупцією у сфері соціальної державної допомоги та можливості їх застосування в Україні. При дослідженні були використані такі методи: описовий, метод аналізу нормативних документів, моделюючий, порівняльний, структурний, прогнозування. У першому розділі статті дається огляд проблем соціальної сфери, пов'язаних з розбудовою соціальної держави в сучасній Україні. Автори зосереджують увагу на сферах, де соціальна державна допомога є наймасовішою та найважливішою. Другий розділ статті показує, що в Україні поки що немає спеціальних органів, які б відповідали лише за антикорупційну діяльність у сфері державної допомоги. Третій розділ присвячений огляду органів у країнах-членах ЄС, які борються з корупцією у сфері (соціальної) державної допомоги, а у Висновку узагальнено рекомендації для України. За результатами дослідження рекомендовано використовувати антикорупційний досвід країн – членів ЄС у сфері соціальної державної допомоги. Оскільки в Україні вже використовується багато принципів, практик, підходів боротьби з корупцією в ЄС та його державах-членах, це було б логічно і не вимагало б довгої підготовки.

Ключові слова: державна допомога, корупція, соціальна державна допомога, антикорупційна практика ЄС, рецепція антикорупційного досвіду ЄС.

Introduction. The modern Ukraine is fighting the corruption very intensively. The country constantly modernizes anti-corruption legislation, studies modern foreign experience in the field, seeks for the international consultations, grants, other helpful resources (most of all, the EU-based, as Ukraine is on its way to the integration to this Union). The modern Ukraine is building the social (welfare) state very intensively. Both of the mentioned vectors of the Ukrainian development are very sharply observed now, because of the COVID-19 pandemic and the economic crisis, caused by it. So, the corruption is the most dangerous and severe in the field of the state aid. The negative effects of the cor-

ruption in this sphere affect both the Ukrainians and Ukraine as a state. That is why the recommendations, how the experience of the EU member states can be used are discussed more and more often.

Literature Review. In relation to Ukraine, the development of national legal science and practice on this issue is of the greatest interest. Researchers address the constitutional foundations of the welfare state, the right to health care (see, for example, [5]), as well as in the context of local self-government (see, for example, [6]). But practically no one studies the problems of corruption in this sphere.

Results and Discussion. *Modern Ukraine as a Social (Welfare) State: Main Spheres of State Aid.*

The COVID-19 pandemic has exacerbated not only the economic but also the social crisis in Ukraine. The connection between the economy and the social status of the majority of the population is a thesis that no one in modern economics disputes, and therefore – in times of economic crisis the state should pay special attention to social problems to solve the welfare state.

In Ukraine the main legislative provisions on the corruption are codified in the Law of Ukraine ‘On Corruption Prevention’ (2014). According to the Ukrainian legislation, corruption is ‘the use by a person referred to in this Law¹ of his / her official powers or related opportunities for the purpose of obtaining an illegal benefit or accepting such a benefit or accepting a promise / offer of such a benefit for himself / herself or others or a promise / offer, or providing an improper benefit to a person referred to in this Law², or at his / her request to other physical or legal persons in order to persuade that person to misuse his / her official powers or related opportunities’.

In this section it is also important to mention, that anticorruption reform of legislation, of the system of the relevant bodies is an ongoing reform since Ukraine proclaimed independence. It was underlined before, that Ukraine gets a lot of help in this area, – for example, now the EU Anti-Corruption Initiative is running – the comprehensive EU anti-corruption program in Ukraine financed by the EU and Denmark and implemented by the Ministry of Foreign Affairs of Denmark. This Program has various important goals further improvement of anticorruption legislation, further improvement of the Ukrainian Parliament’s control over ongoing reform, strengthening the civil society institutions, especially NGOs to help the anticorruption fight – but there are no special goals about fighting corruption in the social state aid sphere – like in the EU and its member states.

The Overview of the Bodies in Ukraine Fighting Corruption. It is important to start with the fact, that, when the independence of Ukraine was proclaimed, the country didn’t have any bodies of public power, specialized in anticorruption field (in 1991).

The modern Ukraine in 2022 has a branched system of anti-corruption bodies. This system grows and expands according to the advices and financial help of the international experts, NGOs – firstly, the EU ones.

It is important to underline, that all of the bodies – elements of this system – deal with the corruption cases related to the social state aid as well. So far Ukraine has no special bodies, that would deal only with such cases.

¹ The list includes mostly the officials of the bodies of state power and local government.

² Ibid.

The first and the main body of the public power with the relevant competence is the National Agency on Prevention of the Corruption. According to the title, the main function of this body is to prevent corruption. It has competence to ‘coordinate’, ‘control and check’, ‘cooperate’, ‘administer’. Nothing specific about the state (social) aid, though.

The investigations in the corruption sphere are mostly held by the National Anti-corruption Bureau of Ukraine. According to the Law of Ukraine ‘On National Anti-corruption Bureau of Ukraine’ (2014), it is a state law enforcement agency with the key objective of preventing, exposing, stopping, investigating and solving corruption-related offences committed by high officials, and averting new ones’. The slogan on this body is ‘Eradicate and prevent’.

The procedural activity in the researched field is mostly guaranteed by the functioning of the Specialized Anti-corruption Prosecution as the part of the Prosecutor’s General Office of Ukraine.

Finding the assets and managing them is in the competence of the National Agency of Ukraine for finding, tracing and management of assets derived from corruption and other crimes (Asset Recovery and Management Agency).

There are two more bodies of the public power in this sphere to mention.

First, the analytic body – the financial intelligence service, like every country has – the State Financial Monitoring Service of Ukraine.

Second state body to mention belongs to the judicial branch of power. Established in spring 2019, the Ukrainian High Anti-Corruption Court is the element of the national court system with the specialization, reflected in its’ title.

Also, the problems with the corruption are so important for Ukraine, that the Head of the state created National Council on Anticorruption Policy as a consultative body to recommend the President what vectors of this policy’s development are the most important.

The Overview of the Bodies in EU Member States Fighting Corruption in Social State Aid Sphere. Across the European Union, Member State legislation defines corruption as “the use of public power for private gain”³. In the context of state aid, corruption in state aid occurs when the public official grants states aid (or allows state aid to be given) in order to further the person’s own private interests.

³ The European Union does not have an anti-corruption law *per se*. Instead, the Council Act of 26 May 1997 encourages EU Member States to adopt the two Council of Europe conventions and the OECD convention in fighting corruption. These conventions provide a legal definition of corruption which guarantees that legal definitions of corruption remain similar across jurisdictions. Ukraine is a signatory to the two Council of Europe conventions (which make bribery and corruption in Ukraine as elsewhere a criminal as well as civil offence).

In general, responsibility of preventing corruption in the giving of state aid, mostly social state aid (by the EU directly and Member States) does not fall to organizations responsible for considering state aid applications.

Figure 1 shows the various institutions responsible for preventing, detecting, investigating and prosecuting corruption at the Union and Member State levels. At the Union level (namely for state aid approved and dispersed by the Commission's Directorate General on Competition), the Internal Audit Service and the OLAF comprise the key pillars in the fight against corruption in state aid⁴. At the Member State level, fighting corruption falls to three echelons – Public Sector Bodies, Law Enforcement Agencies, and state aid Applicants themselves⁵. In neither case does the State Aid Agency (SAA) have the explicit obligation – or competence – to detect or fight corruption⁶.

At the risk of over-simplification, at both the supranational and Member State levels, the basic formula for reducing corruption in state social aid consists of the following formula: anti-corruption = member state internal audit + law enforcement structures. Internal audit detects most corruption in state aid as a result of other irregularities which auditors and inspectors find during their regular supervision of state aid. Recoveries of EU state aid proceeded according to Member State law and institutions. Under the law of almost all EU Member States, any administrative decisions endowing state aid as a result of corruption is automatically void and must be returned (along with damages paid for any distortions to competition arising from that aid).

Internal audit within public sector organisations – at both EU level and at the Member State level – represent one of the key ways of preventing corruption (and other types of fraud) in social state aid. Figure 2 shows the ways in which internal audit is used at each stage of the state social aid process

in order to reduce risks of corruption (and other types of fraud), see [9 – 10].

A key element of internal audit in the EU – at both the Union level and the Member State level – has been increasingly similar definitions of risk. While different member state Public Sector Bodies define risks differently, all Public Sector Bodies have (following internal audit methodologies) used quantitative methods of defining risk. In the context of corruption risk (particularly in state aid), **such a corruption risk would be defined and calculated as the probability of corruption occurring in any particular public sector activity multiplied by the true (rather than reported) financial value at risk**. For example, if €11,000,000 (11 million Euros) aid granted by the German Federal Ministry of Food, Agriculture and Consumer Protection (BMELV) had a 1% probability of being siphoned away in corruption – then the corruption risk would equal €110,000⁷.

Public Sector Bodies in EU Member States do not just wait for finance or accounting departments to do financial audits in order to detect corruption for several reasons⁸. First, financial audit does not check all financial transactions to ensure they are reported correctly. Instead, these financial auditors only provide “reasonable assurance” that the financial reports given by a Public Sector Body reflect reality. Second, financial controllers and auditors in EU Member States will not request a fraud audit to look for corruption unless specific evidence emerges suggesting that corruption has occurred. In practice, such evidence must almost always come from outside of the Body's financial records – as corrupt payments obviously are not recorded. As such, in the EU, a completely corrupt system of state aid can produce “clean” public sector financial audit reports, so it would be an absurdity for the system to rely entirely on their purported accuracy.

⁴ Since the Lisbon Treaty, the European Communities have been consolidated into a single European Union. As such, talk about Union law – even though traditionally First Pillar topics like competition have been referred as Community law.

⁵ We refer to Public Sector Bodies (in capital letters) to refer to all state bodies authorised to give state aid. These may include local government institutions, semi-autonomous government agencies and departments, federal or national ministries and state enterprises and organisations. Applicants (again in capital letters) refers to any organisation – corporation, non-corporate company, or incorporated association or body – qualified to make (and receive) state aid.

⁶ State Aid Agency refers to the government agency (usually a department in a larger ministry) responsible for monitoring state aid. For example, the Department on Concentration and Aid in the French Ministry of Economic Affairs looks after state aid issues in France, while the Department for State Aid in the Bulgarian Ministry of Finance exercises surveillance over national state aid in Bulgaria.

⁷ Many EU Member States have specific regulations outlining how to conduct these risk assessments (which again we could not obtain due to lack of availability online). The example we give provides the simplest possible example (as not all the aid would be stolen). In order to arrive at a more accurate estimate, we would need to calculate the proportion of the aid used to seek the benefits of corrupt consideration and even consider *variances* in our 1% estimate of the probability of corruption. We leave these details for further work.

⁸ Almost all EU Member States have a Supreme Audit Institution which is responsible for providing *reasonable assurance* over the public sector's annual accounts. At the Union level, the European Court of Auditors serves as the Supreme Audit Institution for the EU institutions. We do not discuss the role of Supreme Audit Institutions at the Member State or Union levels as they play a minor (though important) role in the detection of corruption – particularly in state aid. We also avoid discussing them in order to focus on issues of greater relevance to the FAS.

Figure 1

Overview of European Union Institutions Responsible for Preventing Corruption in State Aid

Institution	How to Prevent Corruption?
<i>Union-Level⁹</i>	
(Commission) Internal Audit Service	conducts internal audits (involving Commission funds and Member State funds)
OLAF	works with Member State law enforcement agencies when corruption and/or fraud suspected.
European Court of Auditors	provides assurance for financial figures related to the EU's financial statements. Finds corruption only to extent that bribery and corruption affects other financial figures.
DG-Competition (EU's equivalent of State Aid Agency)	only considers corruption when apparent risk of fraud or corruption
<i>Member-State Level</i>	
Internal Audit	conducts performance, compliance, fraud and assurance engagements related to state aid (as one of many activities)
Internal Inspection in Public Sector Bodies	receives and investigates complaints and conducts internal investigations
Police	receives complaints and collects intelligence related to organised corruption and fraud
Civil Courts	serve as forum for unfair or illegal state aid given as a consequence of corruption. Addresses economic harms of corruption and provides remedies.
Criminal Courts	serve as forum for prosecuting corruption in state aid perpetrated by public officials, businesspersons, and third-parties.
"External" Auditors (in public sector)	considers corruption as part of assurance of government's financial statements. Finds corruption only to extent that bribery and corruption affects other financial figures.
State Aid Agency (SAA)	considers corruption only in cases where obvious corruption risk exists.

Note: The specific agency in charge of detecting corruption from asset declarations and conflict of interest declarations depends on the Member State. In some cases, a separate Commission hold the competence for supervising these declarations; while in other countries, the Public Sector Body itself will conduct initial oversight over these declarations. Source: authors.

Figure 2

Stages and Ways in Which Internal Audit Helps Prevent Corruption⁸

Stage	Role of Internal Audit
Stage 1: Public Sector Body Collects Data The public sector organisation prepares data and report on state aid for submission to SAA.	Managers in Public Sector Body apply internal audit principles to ensure useful and accurate reporting and use of state aid information. More formal internal audit units in the Public Sector Body – based on possible risk – conducts <i>assurance audit</i> on reports. The assurance audit would uncover irregularities suggesting corruption or fraud. Internal audit reports suspicious activities to internal inspection or police (as appropriate or required by law).
Stage 2: SAA compiles all information SAA compiles all information for submission to EU Commission	Managers in SAA use internal audit principles to assess completeness, usefulness, and accuracy of information. Internal Audit in the SAA would – if the annual audit plan identifies this as a large risk – conduct <i>compliance audit</i> .
Stage 3: SAA refers all non-exempt requests to Commission	Internal audit in the SAA would – if the annual audit plan identified this as a risk or if this activity was chosen at random – look to see if decisions made correspond to legal regulations.
Stage 4: Commission considers state aid by all Member States	Internal Audit Service (IAS) audits Commission (DG-Competition) decisions based on risk to see if EU public officials bribed. OLAF may become involved if corruption suspected.
Stage 5: Corresponding financial data reported to Ministry of Finance	Supreme Audit Institution looks at accounts
Stage 6: Reports to EU on how money was spent	Court of Auditors looks at EU accounts

⁹ The 1995 Council "Anti-Corruption" Regulation provides the legal basis for prosecuting corruption in EU institutions. Council Regulation, *On the protection of the European Communities Financial Interests*.

¹⁰ Source: authors.

Figure 3

**Why Do EU Member States Not Rely Heavily on Accounts Chambers
In Order to Fight Corruption in State Aid?**

Across the EU, “performance-based budgeting” (linking actions to outcomes to judge cost-effectiveness) determines the way Public Sector Bodies budget and make expenditures. Such a system, at least in theory, broad objectives for state aid across government (and consequently for each Public Sector Body) are set. For example, across the EU in 2021, some of state aid’s main objectives focused on containing the effects of the financial crisis and facilitating adjustment in the coal mining, fishing, and agricultural industries¹¹. At the risk of over-simplification, as long as the Public Sector Body achieves its goals, the Body does not need to worry about corruption – as long as it takes reasonable measures to prevent corruption.

Any Member State’s system of public sector financial management obviously controls against fraud and ensures that no irregularities occur (now thanks to Information Technology which allows for more checking at the point of data entry). However, the main aim of financial control is that broad objectives are achieved and that controls provide reasonable assurance that fraud and corruption do not occur. In EU Member States, accounting, inspection and control bodies work more like advisors and consultants. They do not extensively check all financial and managerial decisions. Instead, they select transactions to inspect at random and according to risk. These audits aim to help managers – unlike the old inspection and control model which only threatened public sector managers.

Yet, one area where specialist financial accounting and audit skills are important relates to the way in which Public Sector Body managers record and report contingent liabilities – like soft loans, guarantees, and so forth. Contingent liabilities represent a significant risk because – at times – the Public Sector Body does not directly transfer any tangible resource. In a fairly weak public sector financial system, an administrator in a Public Sector Body can guarantee repayment of debts of a company (or support if prices of inputs change radically). Because no cash changes hands, administrators can avoid putting the liability on the books – particularly if the liability is hard to value.

The less-visible, hard-to-trace nature of such contingent liabilities make such forms of state aid particularly attractive to corrupt public officials. In some cases, public officials can tacitly (only verbally) collude with a businessman in order to engage in virtually untraceable corruption.

To fight the corruptive effects of such contingent liabilities, most EU member countries have three controls in place:

1) *official classification of contingent liabilities* – according to International Public Sector Accounting Standards Board (IPSASB) standards – public sector agencies must account for all contingent liabilities. The valuation of these contingent liabilities is done the same way discussed for estimating and valuing corruption risks (the probability of the contingency occurring multiplied by the market value of the services or benefits given if the contingency occurs.

2) *income and asset declarations* – in many EU member states, public officials must make annual declarations of income, either as part of their tax declara-

tions or as a separate declaration (including the monetary value of gifts and benefits they receive such as vacations to Turkey)¹². More commonly, public officials must provide declarations of assets on a regular basis – and public official must explain any sudden changes in assets. These programs have been somewhat unsuccessful at *detecting* corruption, though useful in helping to prosecute public officials already under suspicion (and investigation) for corruption.

3) *conflict-of-interest-declarations* – in these declarations, public officials must report family members who also work for the government or personal relations who gain financially gain by the public officials’ decisions. Conflict of interest regulations in different Member States are extremely complex and varied – and cover circumstances in which the public official must recuse him or herself for particular decisions, sell stakes in companies and so forth¹³. While many of the *prohibitions* of conflict of interest regulation have effectively reduced corruption in EU Member States, the declarations *themselves* are difficult to draft and often so abstract as to be almost meaningless.

Conclusions. The EU experience shows, that the corruption can be minimized by the activities, that can be classified into 2 types: preventive and punitive. So far, the EU at the Union level and the EU state members balance this 2 types of the anti-corruption activities rather well, while Ukraine still seeks for such a balance. The problem is caused by the obvious weaknesses of the preventive activities – the civil

¹² Many EU Member States have strict rules prohibiting gifts to public officials.

¹³ The conflict of interest legal framework in EU Member States is very complicated. For a detailed overview, see Demmke [3].

¹¹ DG-Competition, *State Aid Control Overview*, 2021.

society institutions aren't very strong and influential, even when it comes about the cases of corruption related to the social aid. The citizens have the low trust to the anti-corruption bodies and their activity – so they also do not report, give feedback and other reactions, when it comes about the corruption in such an important sphere, as the social aid (even in case this social state aid is given to them personally!).

Some of the preventive activities, that are widely used in the EU by both the Union and member states, are grounded on the concepts, that aren't popular in the Ukrainian society, and therefore – aren't used in the national legislation. For example, translating the concept of “internal audit” into a Ukrainian constitutional context is extremely difficult – particularly given even large differences as between EU Member States' understanding of such audit and the Ukrainian approach. “Internal audit” differs from Former Soviet traditions of “control” and “inspection” in that internal audit – traditionally – has involved management observance of particular *principles* (which administrative law had traditionally imposed on Public Sector Body managers). These principles include the achievement of results (ends rather than means), obligations of risk management and control which have been increasing codified into standards such as the INTOSAI's Auditing Standards and – more usefully to the everyday internal auditor working in the public sector – the International Standards for the Professional Practice of Internal Audit as part of the International Professional Practices Framework (IPPF)¹⁴ [4]. For example, in France, French administrative law requires – and protects French civil servants from liability in cases where French civil servants take decisions which may contradict existing regulations in order to uphold the principles of equity and efficiency¹⁵.

¹⁴ See INTOSAI, Code of Ethics (2016). Due to the popularity of the IPPF – and the large global resources of the Institute of Internal Auditors – the IAASB standards have become commonplace among public sector internal auditors. In practice, very little difference exists between the INTOSAI standards and the IAASB Standards.

¹⁵ As could not cite specific EU Member State administrative regulations due to the difficulty in obtaining access to these administrative rules. For an practitioner overview though, see Brown (2008), particularly Chapter 8.7 which discusses the rights and obligations of French civil servants in fulfilling the mandate of their department.

So far Ukraine reforms the institutions, bodies of the public power – but not the procedures. It is important to underline, that all of the bodies – elements of this system – deal with the corruption cases related to the social state aid as well. So far Ukraine has no special bodies, that would deal only with such cases – as well, as no special procedures. It is highly recommended for Ukraine to use the EU anticorruption experience in the field of the social state aid as well. Because a lot of principles, practices, approaches of anticorruption fight the EU and its member states use are already in use in Ukraine, it would be logical and wouldn't require long preparations.

Bibliography

1. Brown L.N. French administrative law. Oxford : Clarendon Press ; New York : Oxford University Press, 1998. 406 p.
2. Council Regulation (1995). On the protection of the European Communities Financial Interests (No. 2988/95, OJL 312 , 23/12/1995). URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A31995R2988>
3. Demmke C. Regulating Conflicts of Interest for Holders of Public Office in the European Union: A Comparative Study of the Rules and Standards of Professional Ethics for the Holders of Public Office in the EU-27 and EU Institutions. URL: https://www.die-gdi.de/uploads/media/hpo_professional_ethics_en.pdf
4. INTOSAI, Code of Ethics (2016). URL: <http://intosai.connexcc-hosting.net/blueline/upload/1codethaudstande.pdf>
5. Mishyna N., Surilova O. Constitutional and Administrative Aspects of the Ukrainian Medical Code. *Wiadomosci Lekarskie*. 2020. #1. P. 191-195.
6. Mishyna N. Ukrainian Municipal Reform: Constitutional Basis. *Конституційно-правові академічні студії*. 2020. № 3. P. 85-91.
7. Parliament of Ukraine. On the High Anti-Corruption Court of Ukraine: Law of Ukraine of June, 7, 2018. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/2447-19>
8. Parliament of Ukraine. On Corruption Prevention: Law of Ukraine of October 14, 2014. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1700-18>
9. Qaracayev C.Y. Гараджаев Д.Я. Azerbaijan constitution court's role in protecting democracy: lessons from the EU. *Молодий вчений*. 2016. № 12. С. 567-570.
10. Amelicheva L., Martyniuk O., Pyroha I., Qaracayev C., & Myroshnychenko V. (2021). Implementation of constitutional human rights and social guarantees of security in the context of digitalization. *Amazonia Investiga*. 10(45). P.265-271.
11. State Aid Control Overview (2021). URL: https://ec.europa.eu/competition-policy/state-aid_en

УДК 342.9+349.44
DOI <https://doi.org/10.32782/chern.v3.2022.11>

А. О. Кошля
суддя

Добропільського міськрайонного суду Донецької області
orcid.org/0000-0002-4252-0376

ОПТИМІЗАЦІЯ АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ МЕХАНІЗМУ НАЦІОНАЛЬНОЇ ЕКОЛОГІЧНОЇ БЕЗПЕКИ

Метою даної статті є пошук напрямів оптимізації адміністративно-правового забезпечення механізму національної екологічної безпеки, що має базуватися на дотриманні європейських стандартів реалізації та захисту права людини на безпечне довкілля. Автором проводяться кореляційні зв'язки між встановлення сутності та структури механізму національної екологічної безпеки та його функціональним змістом, що має спрямовуватися на задоволення вимог реалізації Стратегії сталого розвитку та Концепції «Green Deal». Автором визначено, що серед проблем реалізації вимог національної екологічної безпеки в Україні є декларативність діяльності та ролі Кабінету Міністрів у розробці та реалізації національних програм економічної, науково-технічної, соціальної та культурного розвитку, охорона навколишнього середовища, що обмежується лише розробкою та прийняттям нормативно-правових актів, без здійснення стратегічного планування їх впровадження та дотримання. Автором наголошено, що до стратегічних проблем діяльності Кабінету Міністрів України необхідно віднести відсутність традицій наступництва здійснення державної та регіональної політики в цілому, і зокрема, у сфері національної екологічної безпеки. Таким чином, в Україні відсутнім є спеціальний законодавчий акт, що визначав би засади досягнення вимог екологічної безпеки, що знижує ефективність здійснення судового контролю у сфері реалізації права на безпечне довкілля. Автором наголошено, що пріоритетною вимогою у сфері здійснення судового контролю у сфері забезпечення вимог екологічної безпеки є досягнення балансу приватного та публічного інтересу у дотриманні вимог національної екологічної безпеки. Автором зроблено висновок, що в основу забезпечення безпеки довкілля для життя та здоров'я людини мають покладатися врахування саме антропогенних показників, зокрема, високий відсоток онкологічних захворювань у осіб свідчить про загрозовий стан довкілля регіону.

Ключові слова: адміністративно-правове забезпечення, доступ до екологічної інформації, захист, механізм, національна екологічна безпека, публічний інтерес, суб'єктивне публічне право.

Koshlia A. O. OPTIMIZATION OF THE ADMINISTRATIVE AND LEGAL IMPLEMENTATION OF THE MECHANISM OF NATIONAL ENVIRONMENTAL SAFETY

The purpose of this article is to find ways to optimize the administrative and legal provision of the national environmental security mechanism, which should be based on compliance with European standards for the implementation and protection of the human right to a safe environment. The author makes correlations between the establishment of the essence and structure of the mechanism of national environmental security and its functional content, which should be aimed at meeting the requirements of the implementation of the Sustainable Development Strategy and the "Green Deal" Concept. The author determined that among the problems of implementing the requirements of national ecological security in Ukraine is the declarativeness of the activities and role of the Cabinet of Ministers in the development and implementation of national programs of economic, scientific and technical, social and cultural development, environmental protection, which is limited only to the development and adoption of normative and legal acts, without carrying out strategic planning of their implementation and compliance. The author emphasized that the lack of traditions of succession of state and regional policy in general, and in particular, in the field of national environmental security, should be attributed to the strategic problems of the Cabinet of Ministers of Ukraine. Thus, there is no special legislative act in Ukraine that would determine the principles of achieving environmental safety requirements, which reduces the effectiveness of judicial control in the field of exercising the right to a safe environment. The author emphasized that the priority requirement in the field of judicial control in the field of ensuring environmental safety requirements is to achieve a balance of private and public interest in compliance with national environmental safety requirements. The author concluded that the basis of ensuring the safety of the environment for life and human health should be based on taking into account anthropogenic indicators; in particular, the high percentage of cancer in people indicates the threatening state of the environment in the region.

Key words: administrative and legal support, access to environmental information, protection, mechanism, national environmental security, public interest, subjective public law.

Актуальність теми. Загальною визначеною та загальноживаним в Україні є підхід до визначення сутності та системи стандартів національної екологічної безпеки як безпеки відповідності довкілля певним вимогам щодо лімітів забруднення довкілля. При цьому відповідно до чинного законодавства України встановлюється, що під категорією довкілля має розумітися певна складна сукупність взаємопов'язаних та взаємообумовлених елементів, що формують природну систему

держави, забезпечуючи реалізацію права людини на життя як складову права людини на безпеку навколишнього природного середовища.

Останнім часом спостерігається дискусійність підходів про встановлення сутності категорії «права людини на безпечне для життя та здоров'я довкілля» як права, реалізація та захист якого пов'язується із дотримання стандартів та лімітів не перевищення забруднення навколишнього природного середовища та раціонального викори-

стання природних ресурсів. Закріплення такого нормативного підходу базується на врахуванні застарілих традицій еколого-правового регулювання, що є «успадкованими» ще з часів Радянського Союзу, і не корелюються із реалізацією Стратегії сталого розвитку, цілі якої проголошено Указом Президента України від 30 вересня 2019 року №722/2019 [1].

Встановлення сутності категорії «національна екологічна безпека» вимагає врахування результатів наукових праць представників, як загально-теоретичних наук (П.М. Рабінович, А.М. Колодій, О.Ф. Фрицький, В.А. Січевлюк, І.О. Іерусалімова, О.В. Петришин), так і представників спеціальних галузевих досліджень, зокрема В.І. Андрейцева, Т.О. Мацелик, О.О. Заржицького, В.К. Колпакова, Т.О. Коломоєць, Ю.О. Легези, О.Ю. Синявської, О.О. Сурілової та ін. Однак встановлення сутності категорії «національна екологічна безпека» має фрагментарний характер, та вимагає здійснення узагальнення існуючих наробок задля досягнення їх відповідності європейським стандартам.

Метою статті є пошук напрямів оптимізації адміністративно-правового забезпечення механізму національної екологічної безпеки, що має базуватися на дотриманні європейських стандартів реалізації та захисту права людини на безпечне довкілля.

Виклад основного матеріалу. Забезпечення здійснення екологічної функції держави у дослідженнях Ю.О. Легези, що полягає у створенні умов до задоволення інтересів суспільства у раціональному використанні природних ресурсів задля дотриманні принципів енергоефективності, відновлюваності та збереження природних ресурсів, захисту та охорони екологічних прав та інтересів приватної особи. Вченою виділяються при цьому інтереси соціальних груп, класифікуються публічні та приватні інтереси, що вимагають запровадження гарантій для ефективності впровадження прав людини на безпечне для життя довкілля [2, с. 95-101]. Доволі конструктивним є визначення, обґрунтоване у наукових працях О.С. Карпової, зміст якого полягав у необхідності встановлення категоріальних зв'язків між інтересами та потребами особи у сфері охорони довкілля [3].

У науковій праці В. С. Шахова обґрунтовується авторський підхід до визначення поняття «екологічний інтерес» як певне об'єктивно існуюче ставлення суб'єкта правовідносин до наявних у нього потреб, створення сприятливих та якісних умов життя, забезпечення життєдіяльності населених пунктів та відповідності довкілля вимогам та стандартам раціонального використання й безпеки. Реалізація екологічних інтересів пов'язується не лише із реалізацією державної політики із охорони довкілля, але і забезпечення інтен-

сивного користування природними об'єктами для сталого економічного й соціального розвитку соціуму [4, с. 214]. На ознаці приватного характеру домінування у встановленні екологічний інтерес наголошується у наукових працях Г.В. Мороз, яка обґрунтовує, що така категорія є похідною від категорії «права людини на безпечне довкілля» [5, с. 15], у дослідженнях М.М. Потіпа [6, с. 267-269], Л.О. Золотухіної [7, с. 356-360] та ін.

Відповідно до положень Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища» встановлюються така структура суб'єктивних публічних екологічних прав, до яких віднесено: гарантування доступу до екологічної інформації, право об'єднання у громадських природоохоронних формувань, право отримання знань про навколишнє природне середовища [8].

Об'єктивізація публічного екологічного інтересу пов'язується із його виникненням до моменту набуття повної правосуб'єктності учасником правовідносин, та усвідомлення ним соціальної значущості ефективності його реалізації.

Відповідно до статті 16 Конституції України «забезпечення екологічної безпеки і підтримання екологічної рівноваги на території України, подолання наслідків Чорнобильської катастрофи – катастрофи планетарного масштабу, збереження генофонду Українського народу є обов'язком держави» відноситься до пріоритетних задач української держави. Такий підхід, визначений Конституцією України, порушив необхідність перегляду розуміння категорії довкілля як сукупності природних ресурсів та стану їх використання, що було відносно усталеною категорією впродовж достатньо тривалого періоду розвитку правової системи України [9].

Крім того відповідно до Стокгольмської декларації з навколишнього середовища 1972 р. визначено право людини на сприятливі умови життя у навколишньому середовищі, якість якого дозволяє вести гідне та процвітаюче життя [10].

Натомість відповідно до чинного законодавства України не визначено розуміння категорій «якість навколишнього середовища» та «сприятливість навколишнього середовища». Встановлення сприятливості довкілля має враховувати не лише вимоги відповідності встановленим стандартам екологічної безпеки, але відповідні показники антропогенної характеристики розвитку суспільства, зокрема, визначення тривалості життя, рівень онкозахворювань, врахування новітніх технологій із запровадження інновацій розвитку промисловості тощо. Лише врахування таких показників буде дійсно відображати взаємодію людини і довкілля, оптимізуючи систему забезпечення її права на його безпечність.

Попри зазначене, в національній правовій системі домінує підхід до розуміння категорії

«довкілля» як «сукупності природних ресурсів та природних об'єктів», що вимагають вжиття механізмів відповідного захисту та охорони, не визнаючи як його складову право людини на життя у сприятливому навколишньому середовищі.

При цьому достатньо спірним виглядає підхід щодо розуміння права людини на безпечне для життя та здоров'я довкілля у разі досягнення лише його відповідності встановленим чинним законодавством стандартам та вимогам. Такий підхід враховує лише нормативні вимоги, що за своїм показниками можуть бути застарілими, і фактично нерезультативними. В основу забезпечення безпеки довкілля для життя та здоров'я людини мають покладатися врахування саме антропогенних показників, зокрема, високий відсоток онкологічних захворювань у осіб свідчить про загрозливий стан довкілля регіону.

Отже, на підставі здійсненого дослідження під суб'єктивним публічним екологічним правом приватної особи необхідно розуміти визначену чинним законодавством можливість участі приватної особи у реалізації природоохоронної (екологічної) функції держави.

Таким чином, змістом суб'єктивного публічного екологічного права є задоволення соціального інтересу у запобіганні виникнення надзвичайних екологічних ситуацій, забезпечення раціонального використання природних ресурсів загальнодержавного та місцевого значення, що своїм результатом має зростання рівня якості життя та здоров'я людини. Видами суб'єктивних публічних екологічних прав є право на вільний доступ до інформації про стан довкілля, право об'єднуватись у громадські природоохоронні формування, право одержання екологічної освіти, право брати участь у розробці та прийнятті управлінських рішень з питань використання природних ресурсів та природних об'єктів та ін.

Серед проблем реалізації вимог національної екологічної безпеки є декларативність діяльності та ролі Кабінету Міністрів у розробці та реалізації національних програм економічної, науково-технічної, соціальної та культурного розвитку, охорона навколишнього середовища, що обмежується лише розробкою та прийняттям нормативно-правових актів, без здійснення стратегічного планування їх впровадження та дотримання. Крім того до стратегічних проблем діяльності Кабінету Міністрів України необхідно віднести відсутність традицій наступництва здійснення державної та регіональної політики в цілому, і зокрема, у сфері національної екологічної безпеки. Кожен новий український уряд проголошує нові стратегічні документи, що унеможлиблює реалізацію раніше поставлених задач.

Попри наявність окремих законодавчих актів, метою яких є забезпечення реалізації стратегії

державної та регіональної політик у сфері соціально-економічного та екологічного розвитку, зокрема, таким є Закон України «Про державне прогнозування та розвиток економічного та соціального Програми розвитку України» № 1602-III від 23 березня 2000 року [11], їх положення мають швидше декларативний характер, нормативно є застарілими та не відповідають європейській правовій традиції.

Відсутність чіткої структури та ієрархії системи законодавства України, що поглиблюється низькою ефективністю політики урядового наступництва унеможлиблює здійснення трансформаційних реформ на належному рівні ефективності. Спробою вирішення такої ситуації стало розробка та прийняття у березні 2021 року Кабінетом Міністрів України Національної економічної Стратегії до 2030 року [12] задля встановлення нормативного базису для впровадження соціально-економічних та екологічних програм розвитку. Ще однією проблемою встановлення нормативно-правових засад забезпечення механізму національної екологічної безпеки є відсутність належного фінансового обґрунтування здійснення проголошених реформ у відповідній сфері.

В умовах воєнного стану до зазначеної системи необхідно віднести Закон України від 15 березня 2022 року № 2132-IX «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо діяльності у сфері довкілля та щодо цивільного захисту на період дії воєнного стану і у відбудовний період» [13], де встановлено, що оцінці впливу на довкілля не підлягає планована діяльність, спрямована виключно на забезпечення оборони держави, ліквідацію наслідків надзвичайних ситуацій, наслідків антитерористичної операції на території проведення антитерористичної операції на період її проведення, відповідно до критеріїв, затверджених Кабінетом Міністрів України, відновлювальні роботи з ліквідації наслідків збройної агресії та бойових дій під час дії воєнного стану та у відбудовний період після закінчення воєнних дій.

Висновок. Таким чином, в Україні відсутнім є спеціальний законодавчий акт, що визначав би засади досягнення вимог екологічної безпеки, що знижує ефективність здійснення судового контролю у сфері реалізації права на безпечне довкілля. Пріоритетною вимогою у сфері здійснення судового контролю у сфері забезпечення вимог екологічної безпеки є досягнення балансу приватного та публічного інтересу у дотриманні вимог національної екологічної безпеки.

Отже, в основу забезпечення безпеки довкілля для життя та здоров'я людини мають покладатися врахування саме антропогенних показників, зокрема, високий відсоток онкологічних захворю-

вань у осіб свідчить про загрозовий стан довкілля регіону. Таким чином, відповідно до чинного законодавства України не визначено розуміння категорій «якість навколишнього середовища» та «сприятливість навколишнього середовища». Встановлення сприятливості довкілля має враховувати не лише вимоги відповідності встановленим стандартам екологічної безпеки, але відповідні показники антропогенної характеристики розвитку суспільства, зокрема, визначення тривалості життя, рівень онкозахворювань, врахування новітніх технологій із запровадження інновацій розвитку промисловості тощо. Лише врахування таких показників буде дійсно відображати взаємодію людини і довкілля, оптимізуючи систему забезпечення її права на його безпечність.

Література

1. Про Цілі сталого розвитку України на період до 2030 року: Указ Президента України від 30 вересня 2019 року № 722/2019. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/7222019-29825>
2. Лебеза Ю. О. Визначення змісту екологічної функції держави. *Науковий вісник Дніпроп. держ. ун-ту внутр. справ*. 2012. № 1. С. 95–101.
3. Карпова О.С. Юридична природа категорії «публічний екологічний інтерес». *Теорія і практика правознавства*. 2014. Вип. 1 (5). URL: http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/tipp_2014_1_15.pdf
4. Шахов В. С. Екологічні інтереси і права людини. *Правова держава Україна: проблеми, перспективи розвитку* : короткі тези допов. та наук. повідом. республ. наук.-практ. конфер., 9-11 листоп. 1995 р. X. : Нац. юрид. акад. України ім. Я. Мудрого, 1995. С. 214-215.
5. Мороз Г.В. Категорія «інтерес» із позиції еколого-правового підходу. *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: юридичні науки*. 2020. Том 31 (70) Ч. 2. № 2. С. 10-15.
6. Потіл М.М. Публічне управління у сфері приватизації в Україні: адміністративно-правові засади: монографію Херсон : Видавничий дім «Гельветика», 2019. 438 с.
7. Золотухіна Л.О. Публічний інтерес як адміністративно-правова категорія: дис. ... д.ю.н. 12.00.07. Запоріжжя: ЗНУ, 2019. 486 с.
8. Про охорону навколишнього природного середовища: Закон України від 25 червня 1991 р. № 41. Ст. 546. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1264-12>
9. Конституція України: Закон України від 28 червня 1996 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text>
10. Декларація Конференції Організації Об'єднаних Націй з проблем оточуючого людину середовища. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_454#Text
11. Про державне прогнозування та розроблення програм економічного і соціального розвитку України: Закон України від 23 березня 2000 року № 1602-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1602-14#Text>
12. Про затвердження Національної економічної стратегії на період до 2030 року: Постанова Кабінету Міністрів України від 03 березня 2021 р. № 179. URL: <https://www.kmu.gov.ua/npas/pro-zatverdzhennya-natsionalnoyi-eko-a179>
13. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо діяльності у сфері довкілля та щодо цивільного захисту на період дії воєнного стану і у відбудовний період: Закон України від 15 березня 2022 року № 2132-IX. URL.: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2132-20#Text>

УДК 342

DOI <https://doi.org/10.32782/chern.v3.2022.12>

П. П. Латковський
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри конституційного, адміністративного
та фінансового права
Чернівецького юридичного інституту
Національного університету «Одеська юридична академія»
orcid.org/0000-0002-2406-766X

СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ПРОЦЕСИ В АСПЕКТІ СУЧАСНИХ ТЕХНОЛОГІЙ ПОЛІТИЧНОЇ КОМУНІКАЦІЇ

У всьому світі спостерігається стійка тенденція до сталого розвитку процесів цифровізації у сферах громадського та політичного життя. Сучасні соціально-політичні процеси інтенсивно трансформуються завдяки взаємопроникненню та взаємодії публічної політики та цифрової комунікаційної сфери, а також успішній роботизації онлайн-мереж. Цифровий зв'язок надає технічну можливість врахувати індивідуальні особливості кожного користувача. Штучний інтелект вивчає цифрові сліди, аналізує потреби та сприйняття користувачів, взаємодіє з ними їхньою мовою так, що його дуже важко відрізнити від реального співрозмовника.

Реальність, в якій сьогодні існує людство, дає можливість технологічним корпораціям збирати величезну кількість різноманітних даних про користувачів. Аналітики обробляють ці дані за допомогою технологій Big Data і активно використовують їх у політичному менеджменті. З іншого боку, процеси цифровізації можуть мати свою негативну сторону, яка проявляється в кібератаках, крадіжках коштів, а також кібершпигунстві. Питання про те, як зберегти приватність і водночас забезпечити безпеку та ефективну роботу державного апарату вже багато років є епіцентром суспільних дискусій. Саме тому держави вдосконалюють законодавчі заходи щодо захисту персональних даних. При цьому переважна більшість користувачів серйозно стурбовані цим питанням.

Технології відстеження та обробки даних розвиваються швидкими темпами, а державне регулювання часто не встигає адаптуватися до цих змін. Прозорість технологій стеження значною мірою залежить від механізмів державного контролю та нагляду, які не завжди є достатньо ефективними. Особливою проблемою є необхідність відповідності національного законодавства міжнародному праву. Потенціал і можливості нових цифрових інститутів досить затребувані сьогодні в країнах, де, з одного боку, спостерігається досить високий розвиток нових інформаційних технологій, а з іншого – критично низька довіра населення до інститутів держави. Для таких країн характерний постмодерн – час швидких трансформацій, що відбуваються під технологічною детермінантою промислової революції. Стаття присвячена аналізу соціально-політичних процесів в аспекті сучасних технологій політичної комунікації, розкриваючи сутність їх публічно-правового забезпечення. Зокрема, порушується питання стабільності інституційного розвитку в контексті інноваційних суспільно-політичних процесів, пов'язаних із впровадженням інформаційних цифрових технологій у публічну політику. Досліджуються актуальні приклади впливу цих технологій на світову політичну практику та пропонуються актуальні напрямки роботи з технологіями інтернет-комунікації. Інформаційне суспільство розглядається як глобальний простір політичних комунікацій, звертаючи увагу на нові потенційні та реальні виклики та загрози, пов'язані з використанням цифрових інформаційних масивів.

Ключові слова: публічна політика, публічне управління, цифрова комунікація, соціально-політичні процеси.

Latkovskiy P. P. SOCIO-POLITICAL PROCESSES IN THE ASPECT OF MODERN POLITICAL COMMUNICATION TECHNOLOGIES

All over the world, there is a steady trend towards the sustainable development of digitalization processes in the spheres of public and political life. Modern socio-political processes are intensively transformed thanks to the interpenetration and fusion of public policy and the digital communication sphere, as well as the successful robotization of online networks. Digital communication provides a technical opportunity to take into account the individual characteristics of each user. Artificial intelligence studies digital traces, analyzes the needs and perceptions of users, interacts with them in their own language in such a way that it is very difficult to distinguish it from a real interlocutor.

The reality in which humanity exists today makes it possible for technology corporations to collect a huge amount of various data about users. Analysts process this data using Big Data technologies and actively use it in political management. On the other hand, digitalization processes can have their negative side, which is manifested in cyber attacks, theft of funds, as well as cyber espionage. The question of how to preserve privacy and at the same time ensure the security and efficient operation of the state apparatus has been the epicenter of public debate for many years. That is why states are improving legislative measures to protect personal data. At the same time, the vast majority of users are seriously concerned about this issue.

Data tracking and processing technologies are developing at a rapid pace, and government regulation often does not have time to adapt to these changes. The transparency of surveillance technologies largely depends on mechanisms of state control and supervision, which are not always sufficiently effective. A separate problem is the need for compliance of national legislation with international law. The potential and capabilities of new digital institutes are quite in demand today in countries where, on the one hand, there is a fairly high development of new information technologies, and on the other hand, the population's trust in state institutions is critically low. Such countries are characterized by postmodernity – a time of rapid transformations taking place under the technological determinant of the industrial revolution. The article is devoted to the analysis of socio-political processes in the aspect of modern

technologies of political communication, revealing the essence of their public and legal support. In particular, the question of the stability of institutional development is raised in the context of innovative social and political processes related to the introduction of digital information technologies into public policy. Current examples of the impact of these technologies on world political practice are studied and current directions for working with Internet communication technologies are proposed. The information society is considered as a global space of political communications, drawing attention to new potential and real challenges and threats associated with the use of digital information arrays.

Key words: public policy, public administration, digital communication, socio-political processes.

Соціально-політичні процеси набувають особливого значення в умовах трансформування політичного простору України. Наслідки трансформаційних процесів стають відчутними у сфері публічного управління та адміністрування, підкреслюючи важливість взаємозв'язку політики та управління. Зростаючий масив інформації щодо соціально-політичних процесів у сучасному вимірі стає одним із пріоритетних напрямків. Сьогодні цифрове суспільство являє собою суспільство, рівень цифрової обізнаності якого значно вищий у порівнянні з іншими суспільствами. Однак можливості висхідної соціальної мобільності в цьому суспільстві не тільки не розширюються, а навпаки, звужуються. Елітарні групи в основному зберігаються і лише частково переформовуються в процесі суспільної трансформації. Причому, така трансформація охоплює всі сфери суспільного життя. Процес цифровізації, з одного боку, суттєво розширює межі людських можливостей, але він, у своєму негативному аспекті, водночас може бути інструментом здійснення всеосяжного контролю над людиною.

В Японії та США системи аналізу великих даних на основі штучного інтелекту впроваджуються в процеси прийняття політичних рішень. У рамках експерименту в Японії нейромережа брала участь у виборах як реальний кандидат. Зокрема, відповідала на запитання виборців і показала гарний результат. На перший погляд, це нічого не змінює: виборці голосують за політиків, часто не знаючи їх особисто. Політичні технології дають нові можливості для протестних акцій, коли в акціях можуть брати участь не самі політики, а їхні голограми. Однак у правовому полі такі дії залишаються нерегульованими. Причому можливе не тільки листування з «машиною», а з реальною людиною: технології DeepFake відтворюють голоси та образи людей, які важко на перший погляд розрізнити із реальними даними.

Прозорість технологій стеження значною мірою залежить від механізмів державного контролю та нагляду, які не завжди є достатньо ефективними. Особливою проблемою є необхідність відповідності національного законодавства міжнародному праву.

Сьогодні цифрове спілкування стає предметом пильної уваги дослідників. Тож, важливою характеристикою постмодерну в політиці є широке впровадження технологій цифровізації. М. Кастельс одним із перших передбачив ці проце-

си, поставивши питання про майбутні якісні трансформації суспільства, в результаті яких структури індустріальної модерності повинні будуть поступитися місцем цифровим інформаційним потокам. Взявши за основу постмодерну концепцію комунікації (Р. Барт, Ж. Бодрійяр), згідно з якою в основі комунікації лежить виробництво знаків, М. Кастельс приходять до висновку, що в певному сенсі вся реальність є віртуальною [1]. Особливу роль тут він відводить феномену «масової самокомунікації» як інноваційній моделі взаємодії індивідів [2].

Ж. Урру та Е. Елліотт проаналізували тенденцію до зменшення розміру гаджета, необхідного для реалізації цифрової мобільності (miniaturized mobility). Так, Е. Елліотт стверджує, що мобільні технології трансформують ієрархію суспільних відносин [3].

Діджиталізація зазвичай здійснюється в контексті історичних форм національної політичної культури. Так, в Китаї працюють власні національні аналоги світових відеохостингів, пошукових систем і соціальних мереж, як приклад: YouTube – Youku, Facebook – Renren; Google – Baidu; Twitter – Weibo та ін. [4].

З 2014 року в КНР діє програма «соціального кредиту», згідно з якою з 2020 року повноцінно запрацювала система рейтингування бізнесу та фізичних осіб. Щоб заробити та не втратити певні можливості, необхідно дотримуватися законодавства, крім цього рейтинг оцінюється морально-етичними якостями громадянина КНР. Для громадян з високим рейтингом система передбачає соціальні та економічні пільги, для громадян з низьким рейтингом існують соціально-економічні та політичні обмеження. Такі громадяни відчувають проблеми з працевлаштуванням, а також обмеженням державних онлайн-сервісів і віртуальних сайтів. В рамках цієї системи КНР створила сучасну і найбільшу в світі систему розпізнавання осіб. За допомогою цієї системи у поєднанні з геоданими правоохоронні органи ефективно та швидко мають знаходити злочинців. Ця система охоплює практично все населення Китаю і здатна правильно ідентифікувати навіть тих осіб, обличчя яких закрито медичною маскою. Більш жорстко ця система діє в Сінцзян-Уйгурському автономному районі, де на уйгурське населення введені суворі обмеження. Тут особливо розвинена система політичного стеження за опозиційними та релігійними діячами. Такий ресурс місти-

тиме як основну, так і додаткову інформацію про будь-якого громадянина. Звісно, в демократичних країнах світу такі рейтинги та системи оцінювання населення є неприпустимими [5].

Пандемія коронавірусу також стала важливою віхою в розвитку системи цифрового контролю, надаючи державним органам законні та безпрецедентно широкі можливості для контролю над громадянським суспільством. Водночас, епідемія стала випробуванням для існуючих систем стеження. Спочатку у багатьох країнах світу на самоізоляцію потрапили люди, які повернулися з-за кордону. За домовленістю з мобільними операторами уряди цих країн почали брати під контроль SIM карти усіх, хто повернувся на територію країни в певний період. Було запроваджено режим обов'язкової самоізоляції для людей похилого віку старше та тих, хто страждає на хронічні захворювання.

Разом із тим, цифрова система контролю була протестована та вдосконалена у багатьох країнах світу, і до кінця режимів обмежень вона значно збільшила свою функціональність у боротьбі з пандемією. Ймовірно, ефективними тоді визнали і методи цифрового контролю над громадянами. Його ключові інструменти, такі як система розпізнавання осіб, відстеження пересувань громадян за допомогою геолокації, залишилися в розпорядженні урядів навіть після скасування основних карантинних обмежень.

У цьому випадку необхідно враховувати небезпеку тотального соціального контролю, як відбувалося в КНР. Оскільки такі процеси порушують демократичні елементи в суспільстві та модель соціально-політичного балансу, коригуючи довгострокові перспективи та майбутні алгоритми суспільного розвитку.

Слід визнати те, що політика і управління виступають як дві взаємозалежні суспільні сфери, які впродовж історичного розвитку по-різному співвідносилися одна з одною. Сутністю публічної політики є публічна діяльність, яка здійснюється з метою оптимізації та раціоналізації управлінських рішень. Публічна політика органів публічного управління є формою процесу, який реалізується в публічному просторі, підтримується інформаційно-комунікаційними ресурсами; представлена комплексом прозорих вертикальних та горизонтальних взаємодій його учасників, заснована на механізмах публічного узгодження інтересів заінтересованих сторін та спрямована на досягнення суспільно значимих цілей та вирішення суспільно важливих завдань. Управління країною в умовах війни, повоєнне відновлення та відбудова вимагають нової якості та стійкості інституцій, своєчасного та ефективного ухвалення рішень, обґрунтованості та справедливості пропонованої політики. Від вміння кожного учас-

ника цих процесів розуміти складність політичного середовища, шукати етичні рішення на основі доказів, координувати та імплементувати складні проекти залежить як економічний добробут, так і політична стабільність та соціальна гармонія в Україні.

Враховуючи вищезазначене, відмітимо, що сучасні соціально-політичні процеси інтенсивно трансформуються завдяки взаємопроникненню та взаємодії публічної політики та цифрової комунікаційної сфери, а також успішній роботизації онлайн-мереж. Як показують дослідження, сьогодні у світі відбувається значне зростання технологічних можливостей для контролю цифрового простору. Зокрема, політичні дії окремих груп населення в інформаційному просторі: публікації та репости; вираження схвалення чи осуду (лайків чи антипатій), усе, що базується на технології Big Data, може бути використано для моніторингу політичної поведінки окремої людини та навіть певних цільових аудиторій.

Однак технології Big Data можна використовувати й для інших цілей – від боротьби зі злочинністю до превентивних заходів стеження. Цифрові технології використовувалися для цього в минулому, але зараз масштаби їх впровадження, значно зростають.

23 червня 2022 року Україні був наданий статус кандидата на вступ до Європейського Союзу, що вкотре юридично закріпило на загальноєвропейському рівні євроінтеграційний вибір Українського народу, який він продовжує відстоювати у війні. Важливого значення набуває публічна політика та цифрова комунікація, які сприяють інтенсивному трансформуванню сучасних соціально-політичних процесів.

Змінюється баланс між конфіденційністю та безпекою, виникає необхідність пошуку нових механізмів ефективного використання цифрових технологій, які не будуть загрожувати стабільності найважливіших політичних інститутів країни, однак сприятимуть взаємодії державних органів, забезпечуючи модернізаційні зміни.

Література

1. M. Castells (2000). Information Age: Economy, Society and Culture.
2. M. Castells (2010). The Rise of the Network Society, 1. P. 624.
3. J. Urry, A. Elliott (2013). Psychoanalysis, Culture & Society, 18(1). P.71.
4. Unlike China, India has to depend on US social media apps. Freshers Live: Internet resource. URL: <https://latestnews.fresherslive.com/articles/unlike-china-india-has-to-depend-on-us-social-media-apps-199561>
5. China's human rights violations in Xinjiang: Foreign Secretary's statement, May 2022. Internet resource. URL: <https://www.gov.uk/government/news/foreign-secretary-statement-on-xinjiang-24-may-2022>.

УДК 347.73

DOI <https://doi.org/10.32782/chern.v3.2022.13>

А. А. Подольська

аспірант кафедри адміністративного та фінансового права

Національного університету «Одеська юридична академія»

orcid.org/0000-0002-9512-0413

ТЕНДЕНЦІЇ ДІДЖИТАЛІЗАЦІЇ ПОДАТКОВИХ ПРОЦЕДУР ТА ЇХ ВПЛИВ НА МЕТОДИ ЗДІЙСНЕННЯ ПОДАТКОВОГО КОНТРОЛЮ

На жаль ухиляння від сплати податків, агресивне податкове планування та недотримання податкового законодавства мають масовий характер. Цифровізація може зіграти ключову роль у допомозі податковим органам знизити адміністративні витрати, ефективніше збирати більше доходів, підвищувати прозорість та сервіс для платників податків, а також адаптувати великі потоки даних. Як наслідок, викликає тренд на глобальну діджиталізацію податкового простору, оцифровування податкової інформації, впровадження нових технологій для здійснення податкового адміністрування. На нашу думку, податкова політика цифровізації ще довго залишатиметься в центрі її глобальної дискусії щодо того, чи зміняться міжнародні правила оподаткування або все ж залишаться незмінними в середовищі, що дедалі більше змінюється.

Метою статті є вивчення впливу діджиталізації на розвиток податкового контролю. Досліджено тенденції цифровізації адміністрування податків, таких як створення веб-порталів для надання електронних послуг, впровадження електронного чеку, використання автоматизації та аналізу даних для підвищення ефективності податкового контролю, запровадження практики використання «попередніх» податкових декларацій. Окреслено основні проблеми, пов'язані з цими процесами, а саме: проблеми цифрового виключення, а також можливе виникнення занижених або завищених податкових зобов'язань і, як наслідок, провокування уникнення й ухилення від оподаткування.

Встановлено, що незважаючи на окремі проблемні питання, варто відзначити можливий позитивний вплив діджиталізації на ефективність здійснення податкового контролю. Зокрема, зміна формату взаємодії між податковим органом та платниками податків, підвищення прозорості та доступності податкових послуг, зміщення фокусу податкового контролю з діяльності, спрямованої на виявлення вчинених порушень, на міри з їх попередження, що, в свою чергу, сприяє підвищенню рівня довіри та податкової свідомості суб'єктів оподаткування.

Ключові слова: діджиталізація, податковий контроль, адміністрування податків, цифровізація, податковий рескрипт.

Podolska A. A. TENDENCIES OF DIGITALIZATION OF TAX PROCEDURES AND THEIR IMPACT ON TAX CONTROL METHODS

Unfortunately, tax evasion, aggressive tax planning and non-compliance with tax legislation are widespread. Digitization can play a key role in helping tax authorities reduce administrative costs, collect more revenue more efficiently, improve transparency and service for taxpayers, and adapt to large data flows. As a result, there is a trend towards global digitization of the tax space, digitization of tax information, introduction of new technologies for tax administration. In our opinion, digital tax policy will long remain at the center of the global debate on whether international tax rules will change or remain unchanged in an increasingly changing environment.

The purpose of the article is to study the impact of digitalization on the development of tax control. Researched: the trends of digitization of tax administration, such as the creation of web portals for the provision of electronic services, the introduction of an electronic check, the use of automation and data analysis to improve the efficiency of tax control, and the introduction of the practice of using pre-population of tax return. The main problems associated with these processes are outlined, namely the problems of digital exclusion, as well as the possible occurrence of under- or over-tax obligations and, as a result, provoking tax avoidance and evasion.

It was established that, regardless of certain problematic issues, it is worth noting the possible positive impact of digitalization on the effectiveness of tax control. In particular, changing the format of interaction between the tax authority and taxpayers, increasing the transparency and accessibility of tax services, changing the focus of tax control from activities aimed at detecting committed violations to measures for their prevention, which in turn contributes to increasing the level of trust and tax awareness of tax subjects.

Key words: digitalization, tax control, tax administration, digitization, tax rescript.

Вступ. Податки є одним з головних джерел наповнення державних фондів коштів, що необхідні для забезпечення соціального та економічного добробуту держави і суспільства. Нажаль ухиляння від сплати податків, агресивне податкове планування та недотримання податкового законодавства мають масовий характер. Це, у свою чергу, впливає на якість і доступність державних програм. Невиконання зобов'язань підриває справедливість податкової системи, оскільки ті, хто не сплачує свою належну частку, перекладають

тягар на інших платників податків. Так само бізнес, який не сплачує свою частку, має несправедливу конкурентну перевагу над підприємствами, які дотримуються закону.

З огляду розвитку інформаційних технологій, їх вплив на ринки та економіку, а також зважаючи на виклики, що постали перед податковими органами та платниками податків в умовах поширення пандемії COVID-19, ще більш гостріше постало питання перетворення системи адміністрування податків з метою її ефективної реалі-

зації. Як наслідок, викликає тренд на глобальну діджиталізацію податкового простору, оцифрування податкової інформації, впровадження нових технологій для здійснення податкового адміністрування.

Незважаючи на те, що діджиталізацію податкового процесу, не можна назвати зовсім новою ідеєю, а скоріше тривалою та сталою тенденцією, у вітчизняній науковій літературі розробка даного питання все ще знаходиться на початковій стадії.

Постановка завдання. Метою статті є вивчення впливу діджиталізації на розвиток податкового контролю, шляхом дослідження поняття «діджиталізація», тенденцій цифровізації адміністрування податків та проблем, пов'язаних з цими процесами.

Результати дослідження. Термін «діджиталізація» (від англійського «digitalization») – це процес оцифрування, приведення, конвертації інформації тощо в цифрову форму, в якій вона організована у специфічні інформаційні одиниці – біти – і є доступною в якості великих масивів даних для комп'ютерної обробки. Результатом діджиталізації є представлення будь-якого об'єкта (зображення, звуку, документа або сигналу) згенерованою певним чином серією цифр, що описують дискретний набір його точок або зразків [10, с. 92].

Цифровізація має широкий спектр наслідків для оподаткування, впливаючи на податкову політику та податкове адміністрування на національному та міжнародному рівнях, пропонуючи нові інструменти та створюючи нові виклики. Як наслідок, податкова політика цифровізації ще довго залишатиметься в центрі її глобальної дискусії щодо того, чи зміняться міжнародні правила оподаткування, або все ж залишаться незмінними в середовищі, що дедалі більше змінюється.

Діджиталізація, яка позиціонується як якісно новий тип інформаційних та телекомунікаційних технологій, що охоплюють і змінюють всі сфери сучасного виробничого та суспільного життя, хоча і знаходиться в процесі формування, вже сьогодні володіє потужним потенціалом, що надає при його реалізації шанс на досягнення і компаніями, і країнами лідируючих позицій за ключовими напрямками соціально-економічного розвитку [8, с. 45]. Цифровізація може зіграти ключову роль у допомозі податковим органам знизити адміністративні витрати, ефективніше збирати більше доходів, підвищувати прозорість та сервіс для платників податків, а також адаптувати великі потоки даних. Як зазначає П.П. Латковський, цифровізація сприяє модернізації та участі в онлайн-послугах, покращує людські здібності з легкістю здійснювати пошук, аналізувати, виправляти та вдосконалювати електронні документи [11, с. 39].

Ідеї діджиталізації в публічних фінансах не можна назвати новими. 23 квітня 1997 року Пол Аплін подав першу у Великій Британії електро-

ну податкову декларацію з офісу A C Mole & Sons Taunton. Це єдине натискання клавіші викликало інтерес до використання цифрових технологій у податковому адмініструванні. За 24 роки, що минули з моменту подання першої декларації, електронна подача стала нормою у Великій Британії [6]. За останнє десятиліття трансформація просувалася все швидше, оскільки вартість цифрових технологій впала, а потужні інструменти для розробки додатків стали більш зручними для користувачів.

Посилення дотримання податкового законодавства та збір достатніх доходів є необхідною умовою для наповнення державного бюджету та забезпечення суспільних потреб. Саме тому податкові органи здійснюють цифрову трансформацію та автоматизацію своїх систем. Впровадження технологій може забезпечити успішні та стійкі податкові реформи, забезпечити належне оподаткування цифрової економіки та зменшити перешкоди на шляху платників податків до дотримання вимог законодавства. Пандемія COVID-19 призвела до буму використання цифрових технологій в державному урядуванні та зробила особливо актуальним їх впровадження при здійсненні податкових процедур.

Незважаючи на глобалізаційні тенденції діджиталізації податкового адміністрування, що спрямовані на досягнення балансу між ефективністю і справедливістю оподаткування, доволі поширеними є побоювання щодо наслідків таких процесів. Зокрема, вчені при дослідженні цього питання встановили, що процеси діджиталізації, з одного боку, можуть стимулювати уникнення й ухилення від оподаткування, а з іншого, – підвищувати ефективність фіскальної політики. Цифрові технології послаблюють інформаційні обмеження у здійсненні податкового контролю для виявлення справжніх економічних результатів платників податків, а також дають змогу запроваджувати складні системи оподаткування з меншими затратами [12, с. 87].

ОЕСР у своєму звіті за 2018 рік показує, що цифровізація вже мала позитивний вплив на адміністрування податків: спостерігається підвищення ефективності дотримання податкового законодавства, покращення якості послуг платникам податків та зменшення навантаження на податковий орган при здійсненні контролю за дотримання податкового законодавства [4]. Проте дослідження також показують, що більшість ініціатив цифрової трансформації не мають успіху. З 1,3 трильйона доларів, витрачених у 2018 році, приблизно 900 мільярдів доларів було витрачено даремно [3].

Іншим проблемним питанням є якість та доступність цифрових податкових послуг. Опитування Організації Об'єднаних Націй, щодо електронного урядування показало, що хоча пан-

демія поживила роль електронного урядування, як у звичайному наданні цифрових послуг, так і в нових інноваційних зусиллях з подолання кризи, вона також поставила виклики та численні форми цифрових розривів, особливо серед найбідніших та найбільш вразливих груп населення [7, с. 160-165].

Поширеною є «проблема цифрового виключення», згідно з якою деякі платники податків не можуть встигати за зміною вимог законодавства через неможливість або небажання використовувати цифрові методи для взаємодії з податковим органом. Для цього є багато причин, таких як відсутність цифрових навичок, недовіра до онлайн-взаємодії, віддалене розташування надійної інтернет-інфраструктури, доступність програмного або матеріально-технічного забезпечення, з огляду на фінансові можливості суб'єктів господарювання. Податкові органи повинні враховувати потреби різних груп виключених у податковий процес в цифровому вигляді, і це залишається ключовим фактором для будь-якої програми цифрового розвитку.

Сучасні тенденції впровадження цифрових інструментів податкового адміністрування включають в себе створення веб-порталів для надання електронних послуг, впровадження електронного чеку, використання автоматизації та аналізу даних за для підвищення ефективності податкового контролю, запровадження практики використання «попередніх» податкових декларацій.

Податкові портали використовуються як сервіс для громадян, з метою цифровації існуючих податкових процесів. Також є можливою автоматизація спілкування між податковою та платником податків, впровадження автоматичних підказок, нагадувань суб'єктам господарювання про строки подачі декларацій та справлення податків, через той самий інтерфейс.

Правовим підґрунтям цифровації податкового адміністрування в Україні є Податковий кодекс, закони України «Про електронні документи та електронний документообіг», «Про державну реєстрацію юридичних осіб, фізичних осіб – підприємців та громадських формувань» та «Про електронні довірчі послуги». На даний момент функціонує декілька електронних сервісів, розміщених на офіційному веб-порталі ДФС серед яких найбільш популярним є електронний кабінет платника. Варто зауважити, що відповідно до абзацу 4 пункту 42¹.5 статті 42¹ Податкового кодексу навіть у разі реєстрації (ідентифікації) платника податків в електронному кабінеті, він самостійно визначає спосіб взаємодії з контролюючим органом, а саме в загальному порядку чи в електронній формі [13], що знижує ймовірність виникнення проблеми цифрового виключення.

Досліджуючи питання діджиталізації податкового контролю вартою уваги є можливість реалізації методу податкового рескрипту шляхом використання функціоналу електронного кабінету платників, а саме опції «Листування з ДПС». Податковий рескрипт дає платнику податків право направити у податковий орган попередній запит про правомірність угоди, яку він має намір укласти і в письмовій формі отримати консультацію до укладення контракту. Діючи в рамках такого висновку, платник звільняється від можливої відповідальності за податкове правопорушення. Данна процедура має на меті попередження зловживань та протиправних дій з боку суб'єктів оподаткування.

Аналізуючи текст Податкового кодексу можна дійти висновку, що правова основа подібної процедури закріплена у вітчизняному законодавстві. Відповідно пункту 52.1 статті 52 Податкового Кодексу платник податків має право отримати індивідуальну податкову консультацію у письмовій чи електронній формі [13]. Консультацією є роз'яснення контролюючого органу, надане платнику податків, щодо практичного використання окремих норм податкового та іншого законодавства, контроль за дотриманням якого покладено на контролюючий орган та зареєстроване в єдиному реєстрі індивідуальних податкових консультацій. Право може бути реалізоване шляхом формування звернення на отримання індивідуальної податкової консультації через меню «Листування з ДПС» приватної частини Електронного кабінету.

Індивідуальний підхід уповноваженого органу при тлумаченні податкового законодавства у кожній конкретній ситуації зумовлюється судовою практикою. Так, виходячи з правових позицій Верховного Суду України, зокрема сформованих в постанові від 28.01.2020 у справі № 804/8131/16, постанові від 06.05.2020 у справі № 826/27228/15 та постанові від 18.05.2020 у справі № 810/2842/16 [14; 15; 16], текст індивідуальної податкової консультації не може складатись лише з послідовного цитування законодавства, повинна містити обґрунтування застосуванням правових норм з урахуванням потреби їх застосування в фактичній ситуації та висновок з питань їх практичного застосування, а також не повинна створювати додаткових обов'язків для платника податків.

Відповідно до пункту 62.1.2. статті 62 Податкового кодексу інформаційно-аналітичного забезпечення діяльності контролюючих органів є способом реалізації податкового контролю [13]. Інформація надається контролюючим органам періодично або на окремий письмовий запит платниками податків та податковими агентами, органами виконавчої влади, місцевого самоврядування та Національно-

го банку України, банками, іншими фінансовими установами, органами влади інших держав, міжнародних організацій або нерезидентів. Податкова інформація зберігається в базах даних Інформаційних систем податкової служби, опрацьовується та використовуються для виконання покладених на контролюючі органи функцій та завдань, в тому числі з метою контролю правильності нарахування, повноти і своєчасності сплати податків і зборів.

Цифровація інформаційно-аналітичного забезпечення діяльності контролюючих органів передбачає використання новітніх цифрових технологій для автоматизації та аналізу даних. Наприклад, з 2017 року британське управління з податкових та митних зборів Ії Величності використовує HMRC Connect, комп'ютеризовану систему інтелектуального аналізу даних, програмне забезпечення для аналізу соціальних мереж, яка перехресно перевіряє податкові записи компаній та фізичних осіб з іншими базами даних для встановлення шахрайської діяльності. Програма поєднує в собі аналітичні інструменти, збирає інформацію, реалізує прогнозну аналітику, подібну до кредитних рейтингів, і виконує динамічний бенчмаркінг [1].

В 2020 році Національна податкова служба Південної Кореї оголосила про розробку та впровадження аналітичної системи великих даних на основі штучного інтелекту, яка може аналізувати різні дані, включаючи податкові накладні, грошові надходження, касові чеки для протидії податковому шахрайству та пришвидшення реакції на факти ухилення від сплати податків [5].

Використання баз даних при здійсненні податкового контролю дає можливість не тільки для виявлення вже вчинених податкових правопорушень, а й для попередження порушень вчинених знеобаченості платників при заповненні декларацій.

Понад 45 країн принаймні частково попередньо заповнюють свої податкові декларації з податку на доходи фізичних осіб (ОЕСР, 2021). В Україні фізичні особи, які згідно законодавства зобов'язані щорічно податкову декларацію про майновий стан та доходи, а також особи, які мають право подати декларацію з метою отримання податкової знижки, та особи, які здійснюють незалежну професійну діяльність, мають можливість скористатися функцією автоматичного заповнення декларації про доходи в Електронному кабінеті платника податків. Користувач отримує частково заповнену декларацію на підставі облікових даних платника відомостей про отримані доходи, наявних у Державному реєстрі фізичних осіб та відомостей про об'єкти нерухомого чи рухомого майна.

Запровадження попередньо заповнених податкових декларацій потенційно відкриває вікно можливостей для більш ефективної системи оподаткування з нижчими витратами на контроль

за дотриманням законодавства та меншим ухиленням від сплати податків, тобто з підвищенням доходів державного бюджету. З іншого ж боку попередньо заповнені декларації можуть створити нові проблеми в сфері адміністрування податків. Актуальним питанням інновації попередньо заповнених декларацій є наявність, або виникнення, занижених або завищених податкових зобов'язань та їхні наслідки.

Платники податків із завищеними зобов'язаннями матимуть сильний стимул виправити свою декларацію, натомість тих, хто має занижені зобов'язання, дослідники передбачають меншу ймовірність внесення необхідні коригування, через переконання у зв'язку між внесенням змін до попередньо заповненої податкової форми та ймовірністю зіткнутися з перевіркою [2, с. 23-25]. Попередньо заповнена декларація також може дати платникам податків зрозуміти, що податкове управління не знає про певну частину їхніх доходів, що потенційно може зменшити добровільне виконання податкових зобов'язань.

Ще одним напрямком діджиталізації, що має позитивно вплинути на ефективність податкового контролю, а саме у частині контролю за дотриманням законодавства з питань регулювання обігу готівки, є впровадження електронного чеку та електронних розрахунків. Впровадження «E-invoicing», як частини податкової політики є не тільки методом протидії шахрайству та ухиленню від оподаткування, шляхом передачі даних про розрахункові операції в реальному або майже реальному часі, а й способом економії ресурсів, як з боку податкових органів, так і з боку платників податків.

Відповідно до норм Закону України «Про застосування реєстраторів розрахункових операцій у сфері торгівлі, громадського харчування та послуг» № 265/95-ВР, суб'єктам господарювання пропонується можливість використання програмного реєстратора розрахункових операцій. Таке програмне (технічне) рішення забезпечує одноразове занесення для довгострокового зберігання на фіскальному сервері контролюючого органу підсумкової інформації про обсяг розрахункових операцій, виконаних у готівковій або в безготівковій формі, з можливістю багаторазового зчитування та унеможливленням зміни такої інформації. Програмні реєстратори розрахункових операцій та фіскальний сервер контролюючого органу повинні забезпечувати можливість одержання в автоматичному режимі даних про електронні розрахункові документи від фіскального сервера контролюючого органу, необхідних для формування засобами програмного реєстратора розрахункових операцій та передачі до фіскального сервера контролюючого органу фіскальних звітів та електронних фіскальних звітних чеків за відповідний період [9].

Варто зазначити, що електронним виставленням рахунків є повна заміна паперових рахунків структурованими електронними рахунками, якими обмінюються суб'єкти господарювання між собою і які автоматично обробляються. Якщо ж електронні рахунки або дані, отримані з них, використовуються виключно для подання інформації до податкових адміністрацій, це не є суто електронним виставленням рахунків. Саму по собі таку практику, без реалізованого етапу обміну між суб'єктами саме в електронній формі, правильніше називати просто «звітунням».

З огляду на вище викладене зауважимо, що не зважаючи на окремі проблемні питання, з якими стикається уряд при впровадженні діджиталізації податкового адміністрування, варто відзначити можливий позитивний вплив цифровації на ефективність здійснення податкового контролю. Зокрема зміна формату взаємодії між податковим органом та платниками податків, підвищення прозорості та доступності податкових послуг, що здійснюється у вигляді клієнтського сервісу, змінює фокус податкового контролю з діяльності спрямованої на виявлення вчинених порушень на міри з їх попередження, що в свою чергу сприяє підвищенню рівня довіри та податкової свідомості суб'єктів оподаткування.

Висновки. За підсумками проведеного дослідження можна зробити висновок про те, що впровадження діджиталізації в Україні успішно розпочато. З нових векторів податково-просторових трансформацій формується комплекс новітніх цифрових податкових інструментів, спеціальних засобів та заходів податкового контролю. Протягом тривалого часу діяльність контролюючих органів була спрямована на виявлення порушень, що вже були скоєні, не враховувала можливості виникнення порушень через нерозуміння складної системи оподаткування платником. Існуюча система не робила акценту на проведення роботи з запобігання виникненню порушень, роблячи ставку на те, що загроза настання відповідальності утримає суб'єктів оподаткування як від умисного шахрайства, уникнення та ухилення від сплати податків, так і від випадкових помилок. Подібна практика лише поглиблювала недовіру до контролюючих органів серед громадян та створювала умови для розвитку бізнесу в «тіньовому» секторі економіки. Як показує зарубіжна практика реалізації податкової політики, саме держави з високим рівнем довіри громадськості до контролюючих органів відрізняються відповідним високим рівнем податкової свідомості серед платників податків. Саме тому важливою є побудова двостороннього державно-приватного партнерства яке і має на меті цифровізація оподаткування та податкового контролю. Побудова якісного, клієнтспрямованого, сервісу надання послуг платникам податків на всіх етапах взаємовідносин,

вдосконалення інформаційних ресурсів, підвищення рівня їх прозорості та доступності, осучаснення податкових технологій, розширення бази інформаційно-аналітичного забезпечення, впровадження нових методів і технологій податкового контролю в майбутньому стане запорукою розвитку стабільно зростаючої економіки держави.

Література

1. Baranov Associates. What is HMRC Connect? 2021. URL: <https://baranovassociates.co.uk/what-is-hmrc-connect>.
2. J. Martinez-Vazquez¹, E. Sanz-Arcega. Can Populated Tax Returns Enhance Tax Compliance? The Effects of the Spanish Renta Web Initiative from a Sociology of Taxation Perspective, 2020. 38 с.
3. M. Estevão. Why tax administrations are embracing digital transformation. 2021. URL: <https://blogs.worldbank.org/voices/why-tax-administrations-are-embracing-digital-transformation>.
4. OECD Tax Challenges Arising from Digitalisation – Interim Report. 2018. URL: <https://www.oecd.org/ctp/tax-challenges-arising-from-digitalisation-interim-report-9789264293083-en.htm>.
5. Park Sae-jin. Tax officials use AI big data analytic system to detect borrowed-name accounts. 2020. URL: <https://www.ajudaily.com/view/20200703091239593>.
6. P. Aplin. Digitalisation of Tax – International Perspectives. 2019. URL: <https://www.linkedin.com/pulse/digitalisation-tax-international-perspectives-paul-aplin-obe?articleId=6500891716625793024>.
7. United Nations E-Government Survey, Digital Government in the Decade of Action for Sustainable Development With addendum on COVID-19 Response. 2020. 364 с. URL: <https://publicadministration.un.org/en/research/un-e-government-surveys>.
8. Жосан Г. Стан розвитку діджиталізації в Україні. *Економічний аналіз*. 2020. Том 30. №1. Частина 2. С. 44-52.
9. Про застосування реєстраторів розрахункових операцій у сфері торгівлі, громадського харчування та послуг. Закону України від 06 липня 1995 № 265/95-ВР URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/265/95-вр>.
10. Луцик А., Синютка Н. Діджиталізація фіскальних процесів: теоретичні підходи. *Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції «Економічне майбутнє України очима молодих дослідників»*. 2018. С. 91-94.
11. Латковський П.П. Цифровізація та електронне урядування – ключ до реформ в Україні. *Наука та суспільне життя України в епоху глобальних викликів людства у цифрову еру (з нагоди 30-ти річчя проголошення незалежності України та 25-ти річчя прийняття Конституції України)* : у 2 т. : матеріали Міжнарод. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 21 трав. 2021 р.) / за загальною редакцією С. В. Ківалова. Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2021. Т. 2. С. 39-42.
12. Луцик А., Синютка Н. Податковий інструментарій фіскальної політики в умовах діджиталізації фіскального простору. *Світ фінансів*. 2019. № 1/58. С. 87-97.
13. Податковий кодекс України від 02.12.2010 № 2755-VI URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2755-17#n929>.
14. Постанова Верховного Суду України від 06.05.2020 у справі № 826/27228/15 URL: <https://zakononline.com.ua/court-decisions/show/89111991>
15. Постанова Верховного Суду України від 18.05.2020 у справі № 810/2842/16. URL: https://protocol.ua/ua/postanova_kas_vp_vid_18_05_2020_roku_u_spravi_810_2842_16/
16. Постанова Верховного Суду України від 28.01.2020 у справі №804/8131/16 URL: <https://verdictum.ligazakon.net/document/87268506>

УДК 342.9

DOI <https://doi.org/10.32782/chern.v3.2022.14>**Ю. І. Тюря***кандидат технічних наук, доцент,**доцент кафедри цивільного, господарського та екологічного права
Національного технічного університету «Дніпровська політехніка»
orcid.org/0000-0001-7732-3535***ВИЗНАЧЕННЯ ПОНЯТТЯ АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ДІЯЛЬНОСТІ ЗІ СТВОРЕННЯ, ВПРОВАДЖЕННЯ ТА ВИКОРИСТАННЯ ШТУЧНОГО ІНТЕЛЕКТУ В УКРАЇНІ**

У статті акцентується увага на необхідності нормативного упорядкування діяльності зі створення та використання технологій штучного інтелекту, оскільки їх запровадження у повсякденне життя людей та функціонування держави і суспільства може суттєво впливати на суспільні відносини, що склалися у різних сферах життєдіяльності людини і державних інституцій.

Очевидно, що запровадження технологій штучного інтелекту є підґрунтям цифрової трансформації всіх галузей без винятку та надає можливості для значного підвищення продуктивності для бізнесу та урядових організацій. Безперечно використання технологій штучного інтелекту сприяє розвитку суспільства і держави, тому адміністративно-правове регулювання діяльності зі створення, впровадження та використання таких технологій в Україні може стати також основою для подальшого практичного втілення інших новітніх технологій в нашій державі та розвитку суспільних відносин у цьому напрямку.

Визначено поняття адміністративно-правового регулювання діяльності зі створення, впровадження та використання штучного інтелекту в Україні, під яким розуміється виконавчо-розпорядчий вплив уповноважених суб'єктів публічного адміністрування на суспільні відносини у сфері створення, впровадження та використання штучного інтелекту в Україні, з метою упорядкування, охорони та розвитку суспільних відносин у цій сфері задля ефективного забезпечення прав та законних інтересів фізичних та юридичних осіб, державних та громадських інтересів. Пропонується Положення про Міністерство цифрової трансформації України доповнити завданням для Мінцифри, що має полягати у формуванні та реалізації цим міністерством державної політики у сфері створення, впровадження та використання технологій штучного інтелекту в Україні.

Ключові слова: адміністративно-правове регулювання, штучний інтелект, поняття адміністративно-правового регулювання, мета адміністративно-правового регулювання.

Tiuria Yu. I. DEFINITION OF THE CONCEPT OF ADMINISTRATIVE AND LEGAL REGULATION OF THE ACTIVITY OF CREATING, IMPLEMENTING AND USING ARTIFICIAL INTELLIGENCE IN UKRAINE

The article focuses attention on the need for regulatory arrangement of activities for the creation and use of artificial intelligence technologies, since their introduction into the everyday life of people and the functioning of the state and society can significantly affect social relations that have developed in various spheres of human activity and state institutions.

Obviously that the introduction of artificial intelligence technologies is the basis of the digital transformation of all industries without exception and provides opportunities for significant productivity gains for business and government organizations. Undoubtedly, the use of artificial intelligence technologies contributes to the development of society and the state, therefore the administrative and legal regulation of the activity of creating, implementing and using such technologies in Ukraine can also become the basis for the further practical implementation of other modern technologies in our country and the development of social relations in this direction.

The concept of administrative and legal regulation of the activity of creating, implementing and using artificial intelligence in Ukraine is defined, which is understood as the executive and regulatory influence of authorized subjects of public administration on social relations in the sphere of creating, implementing and using of artificial intelligence in Ukraine, with the aim of ordering, protection and development of social relations in this sphere for the effective provision of rights and legitimate interests of individuals and legal entities, state and public interests. It is proposed to supplement the Regulation on the Ministry of Digital Transformation of Ukraine with a task for the Ministry of Digital, which should consist in the formation and implementation by this ministry of state policy in the sphere of creating, implementing and using technologies of artificial intelligence in Ukraine.

Key words: administrative-legal regulation, artificial intelligence, the concept of administrative-legal regulation, the purpose of administrative-legal regulation.

Запровадження різноманітних новітніх технологій у повсякденне життя людей та функціонування держави і суспільства потребує нормативного упорядкування діяльності з їх створення та використання, оскільки такі технології можуть спричинити суттєвий вплив на існуючі суспільні відносини у різних сферах життєдіяльності людини і державних інституцій шляхом їх зміни, ліквідації чи продукування нових. Зазначений вплив чиниться на різні галузі права, зокрема й адміністратив-

не, що вимагає розробки поняття адміністративно-правового регулювання відповідної сфери.

Повною мірою вищесказане стосується і сфери створення, впровадження та використання такої новітньої технології в Україні, як штучний інтелект.

Оскільки немає жодної сфери державного або суспільного життя, якої б не зачіпали питання адміністративно-правового регулювання [1, с. 193]. Тобто постає питання про розуміння поняття

адміністративно-правового регулювання діяльності зі створення, впровадження та використання штучного інтелекту в Україні.

А тому, перефразовуючи А. Матвійчука, можна сказати, що визначення зазначеного поняття, закладення необхідного наукового підґрунтя дає змогу для вдосконалення процесу нормотворчості та правозастосування у сфері розвитку технологій штучного інтелекту в Україні. Крім того, вироблення у майбутньому чіткої дефініції буде мати не тільки теоретичне, а й велике практичне значення [2, с. 121].

Слід відмітити, що у доктрині адміністративного права відсутні визначення адміністративно-правового регулювання зазначеного виду діяльності. А у Концепції розвитку штучного інтелекту в Україні від 2 грудня 2020 р. зазначається, що однією з першочергових проблем розвитку технологій штучного інтелекту в Україні є, зокрема, відсутність або недосконалість правового регулювання публічного управління у цій сфері [3].

Отже, зважаючи на те, що запровадження технологій штучного інтелекту є важливим елементом людської діяльності, що сприяє розвитку суспільства і держави, то правильне з'ясування сутності і змісту поняття адміністративно-правового регулювання такої діяльності, як створення, впровадження та використання штучного інтелекту в Україні, буде слугувати гарною основою для подальшого практичного втілення новітніх технологій в нашій державі та розвитку суспільних відносин у цьому напрямку. Крім того, розробка цього поняття збагатить і доктрину адміністративного права.

Метою статті є визначення поняття адміністративно-правового регулювання діяльності зі створення, впровадження та використання штучного інтелекту в Україні.

Виклад основного матеріалу дослідження. Дослідженню поняття та сутності адміністративно-правового регулювання у різних галузях суспільних відносин приділяли увагу у своїх наукових працях багато вчених, серед яких можна відмітити Т.Л. Антонову, К.В. Барсукова, Ю.А. Будника, В.В. Галунька, В.М. Гаращука, А.П. Гетьмана, І.А. Городецьку, В.А. Головка, І.О. Грицай, Р.А. Калюжного, Ю.С. Кіцула, Т.О. Коломоєць, В.А. Лазаренка, Д.В. Мамчура, А.В. Матвійчука, Л.Р. Наливайко, О.Й. Разводовського, А.О. Сидоренка, В.В. Шеховцова, В.Д. Чернія, О.Ш. Чомахашвілі та інших.

Адміністративно-правове регулювання є складним явищем, яке в сучасних умовах трансформаційних перетворень у суспільстві наповнюється новим змістом, а відтак, як наукова категорія, активно досліджується вченими юридичної науки і потребує постійного осмислення [4, с. 61].

У юридичній науці немає єдиного та усталеного підходу до визначення поняття адміністративно-правового регулювання. Існує велика кількість пропонуваніх дефініцій, які досить істотно відрізняються одна від одної. Водночас є низка ознак, на які звертається загальна увага, а тому вони можуть слугувати характерними ознаками адміністративно-правового регулювання [2, с. 123].

Так, на думку І.А. Городецької ознаками, що характеризують адміністративно-правове регулювання є наступні: 1) це поняття може визначатися як вплив (правовий, владний) на суспільні відносини, тобто дія (функціонування) прав; 2) здійснюється за допомогою комплексу засобів; 3) передбачає певну мету (досягнення цілей) [4, с. 61]. Аналіз зазначених ознак свідчить, що вони стосуються більш широкого поняття, котре використовується у теорії держави та права – «правове регулювання», а у чому саме полягає специфіка різновиду такого регулювання в адміністративному праві не дають відповіді. Тому доцільно звернутись до поглядів інших вчених на це питання.

Так, на думку В.В. Галунька, під адміністративно-правовим регулюванням слід розуміти цілеспрямований вплив норм адміністративного права на суспільні відносини з метою забезпечення за допомогою адміністративно-правових засобів прав, свобод і публічних інтересів фізичних та юридичних осіб, нормального функціонування громадського суспільства та держави [5, с. 242].

Можна погодитись із думкою В.Т. Комзюка, що специфікою саме адміністративно-правового регулювання є те, що правовий, владний вплив на суспільні відносини здійснюється за допомогою не будь-яких юридичних засобів, а саме адміністративно-правових [6, с. 182]. Тобто для того, щоб правильно визначити поняття та сутність адміністративно-правового регулювання певного виду діяльності слід з'ясувати: 1) який характер має правовий, владний вплив на суспільні відносини; 2) у якій сфері здійснюється такий вплив; 3) що слід розуміти під адміністративно-правовими засобами; 4) з якою метою здійснюється певний вплив.

На нашу думку, характеризуючи сутність впливу на суспільні відносини з точки зору адміністративного права слід брати виконавчо-розпорядчий аспект діяльності органів, уповноважених на управління певною сферою. Відповідно є дві форми такої діяльності: виконавча та розпорядча.

Що стосується виконавчої діяльності, то вона «є основним призначенням державного управління. Органи, які здійснюють державне управління, є насамперед виконавчими структурами. Найважливіші з них містять цю ознаку вже у самій своїй назві (наприклад, органи виконавчої влади). Ця ознака, як правило, закріплюється у нормативному порядку» [7, с. 11]. А розпорядча діяльність органів державного управління «виявляється,

по-перше, у прийнятті загальнообов'язкових приписів (які закріплюються в указах, постановах, положеннях, розпорядженнях, інструкціях тощо); по-друге, в організації виконання зазначених приписів і, по-третє, у здійсненні контролю за цим процесом» [7, с. 11]. Отже, для регулювання розглянутих нами суспільних відносин також має використовуватись саме виконавча та розпорядча діяльність відповідних органів, що уповноважені здійснювати публічне управління процесами створення, впровадження та використання штучного інтелекту в Україні. При чому таке управління має відбуватись у сфері публічного адміністрування.

Необхідність використання терміну «публічне адміністрування» у розумінні сутності адміністративно-правового регулювання будь-якого виду діяльності полягає у тому, що останніми роками це поняття набуло широкого значення та передбачає надання адміністративних послуг європейського рівня шляхом упровадження в практику діяльності принципів демократичного управління [8, с. 5].

Ми підтримуємо думку В.В. Терещука, що «публічне адміністрування як відображення європейської адміністративно-правової концепції public administration є діяльністю суб'єктів публічної адміністрації (та суб'єктів, яким делеговані відповідні повноваження) щодо надання приватним особам адміністративних послуг, а також здійснення публічного управління» [9, с. 91]. Безумовно, що сфера створення, впровадження та використання штучного інтелекту в Україні також потребує публічного адміністрування.

Крім того, для нашої країни впровадження саме такого розуміння управлінських процесів у адміністративне право важливе тим, що саме у сфері публічного адміністрування «відбувається складний процес інтеграції до Європейського Союзу, де існує певний набір критеріїв щодо адміністративних процедур, яких повинні дотримуватись органи публічної влади, щоб відповідати цінностям демократичного суспільства. Ці критерії формують сутність європейського адміністративного простору, чії принципи повинні виконуватись й можуть бути взяті за основу відповідної моделі управління, близької до тієї, що існує в Європейському Союзі» [10, с. 14].

У державному управлінні публічне адміністрування визначається як теорія та практика державного управління, що характеризується реалізацією адміністративних процедур шляхом публічної діяльності, застосування інструментів демократичного врядування, упорядкування суспільної діяльності та надання адміністративних послуг як засобу реалізації прав та свобод громадян [11, с. 605]. Але слід враховувати, що «поняття «публічне адміністрування» концептуально не тотожне поняттю «державне управління»,

а також змістовно не тотожне поняттю «публічне управління», співвідносячись із ним як ціле та його частина» [9, с. 91].

Тому правильним слід вважати положення, що у сфері адміністративного права під публічним адмініструванням розуміється вид виконавчо-розпорядчої діяльності, спрямованої на підготовку та впровадження рішень, управління персоналом, надання послуг населенню [12, с. 5]. Тобто для правильного розуміння сутності адміністративно-правового регулювання розгляданого нами виду діяльності важливо робити наголос, що вона відбувається у сфері публічного адміністрування вищезазначених процесів.

На сьогодні головним органом, що уповноважений на здійснення публічного адміністрування діяльності зі створення, впровадження та використання штучного інтелекту в Україні є Міністерство цифрової трансформації України (далі – Мінцифри).

Мінцифри є тим головним органом у системі центральних органів виконавчої влади, основними завданнями якого, відповідно до Положення про Міністерство цифрової трансформації України від 18 вересня 2019 р. є «формування та реалізація державної політики:

- у сферах цифровізації, цифрового розвитку, цифрової економіки, цифрових інновацій, електронного урядування та електронної демократії, розвитку інформаційного суспільства;
- у сфері розвитку цифрових навичок та цифрових прав громадян;
- у сферах відкритих даних, розвитку національних електронних інформаційних ресурсів та інтегрованості, розвитку інфраструктури широкопasmового доступу до Інтернету та телекомунікацій, електронної комерції та бізнесу;
- у сфері надання електронних та адміністративних послуг;
- у сферах електронних довірчих послуг та електронної ідентифікації;
- у сфері розвитку ІТ-індустрії» [13].

Слід відмітити, що у переліку вищезазначених головних завдань, що КМУ поставив перед Мінцифри, відсутнє чітке та конкретне завдання, пов'язане з публічним адмініструванням діяльності із впровадження технологій штучного інтелекту в Україні.

Хоча серед двадцяти семи напрямків діяльності, що уповноважене здійснювати Мінцифри, відповідно до покладених на нього головних завдань, є забезпечення розвитку штучного інтелекту (абз. 3 п.п. 14 п. 4 Положення про Міністерство цифрової трансформації України [13]). Водночас розвиток технологій штучного інтелекту має бути не просто одним із багатьох напрямків діяльності, а одним із головних, пріоритетних завдань Мінцифри. Це обумовлено тим, що саме штучний інтелект є однією з найбільш передових та складних

технологій, а тому питання публічного адміністрування відповідної діяльності мають потребувати особливо пильної уваги з боку уповноважених на те органів. При чому, публічне адміністрування має стосуватись не просто розвитку, а саме створення, впровадження та використання технологій штучного інтелекту, як це зазначено у Концепції розвитку штучного інтелекту в Україні.

Що стосується адміністративно-правових засобів, то, наприклад, Т.І. Разіна під ними розуміє різновид правових засобів котрі вирізняються тим, що створюються та застосовуються суб'єктами владних повноважень органів публічної адміністрації з метою регулювання публічних (адміністративно-правових) відносин. Адміністративно-правові засоби використовуються громадянами та юридичними особами у відносинах з органами публічної адміністрації з метою реалізації та захисту своїх прав і свобод [14, с. 125]. Одним із основних проявів адміністративно-правових засобів виступають нормативні акти управлінського характеру, що регулюють суспільні відносини у певній сфері.

Наприклад, для сфери публічного адміністрування діяльності зі створення, впровадження та використання штучного інтелекту в Україні одними із таких нормативних актів виступають Концепція розвитку штучного інтелекту в Україні від 2 грудня 2020 р. та Положення про Міністерство цифрової трансформації України від 18 вересня 2019 р. № 856.

Водночас, нормативна регламентація публічного адміністрування діяльності з розвитку технологій штучного інтелекту в Україні потребує вдосконалення.

Так, у Концепції розвитку штучного інтелекту в Україні визначено перелік завдань, що у розгляданому напрямку необхідно здійснити, а саме:

- імплементувати норми, закріплені у «Рекомендаціях щодо штучного інтелекту» (Recommendation of the Council on Artificial Intelligence), що прийняті у червні 2019 року Організацією економічного співробітництва та розвитку (OECD/LEGAL/0449), за умови дотримання етичних стандартів, передбачених в Рекомендаціях СМ/Рес(2020)1, схвалених 8 квітня 2020 р. Комітетом міністрів Ради Європи для держав-членів щодо впливу алгоритмічних систем на права людини, у законодавство України;

- опрацювати питання відповідності законодавства України керівним принципам, установленим Радою Європи, щодо розроблення та використання технологій штучного інтелекту та гармонізація його з європейським;

- провести оцінку можливості та визначення меж (етичних, правових) застосування технологій штучного інтелекту для цілей надання професійної правничої допомоги;

- забезпечити функціонування та діяльність технічних комітетів стандартизації відповідно до вимог 7.1.5 ДСТУ 1.14:2015 «Національна стандартизація. Процедури створення, діяльності та припинення діяльності технічних комітетів стандартизації» за напрямом штучного інтелекту;

- забезпечити взаємодію між відповідними Технічними комітетами України та міжнародними підкомітетами стандартизації ISO/IEC JTC 1/SC 42 Artificial Intelligence щодо спільного розроблення стандартів у галузі штучного інтелекту;

- підтримувати ініціативи створення організаційних форм співробітництва заінтересованих юридичних та фізичних осіб у галузі штучного інтелекту;

- розробити Етичний кодекс штучного інтелекту за участю широкого кола заінтересованих сторін;

- опрацювати питання щодо необхідності врегулювання суспільних відносин у сфері розвитку штучного інтелекту на законодавчому рівні [3].

Саме за допомогою виконання вищенаведених завдань можливо досягти ефективного впровадження технологій штучного інтелекту в Україні.

Крім того, перелік головних завдань, що визначено у Положенні про Міністерство цифрової трансформації України, слід доповнити завданням для Мінцифри, що має полягати у формуванні та реалізації державної політики у сфері створення, впровадження та використання технологій штучного інтелекту.

Важливість визначення мети адміністративно-правового регулювання будь-якого виду діяльності полягає у тому, що вона дозволяє сформулювати уявлення про кінцевий результат, задля якого здійснюється певний вид такого регулювання.

Метою адміністративно-правового регулювання автори академічного курсу «Адміністративне право України» під керівництвом В.В. Галунька розуміють «забезпечення за допомогою адміністративно-правових засобів прав, свобод і публічних законних інтересів фізичних та юридичних осіб, а також нормального функціонування громадянського суспільства й держави» [15, с. 317]. При чому, таке забезпечення має бути ефективним, оскільки «термін «ефективність» у перекладі означає результат, наслідок якогось явища. В юридичній літературі більшість науковців розкривають ефективність правового регулювання через таку категорію як цілі, зазначаючи, що це ступінь практичного досягнення цілей, які мали на увазі правостановлюючі органи (законотворчі, правотворчі), приймаючи, змінюючи чи відмінюючи відповідні норми права, відтворені в тих чи інших нормативно-правових актах при мінімальних затратах на їх видання» [16, с. 83]. Отже, ефективно забезпечення прав, свобод і публічних законних інтересів фізичних та юридичних осіб,

а також нормального функціонування громадянського суспільства й держави є кінцевою, головною метою для всіх видів адміністративно-правового регулювання. А що стосується конкретизації мети для певного виду адміністративно-правового регулювання, щоб з'ясувати його специфіку, доцільно звернутись до поглядів вчених та профільних нормативних актів.

Наприклад, І.А. Черниш мету адміністративно-правового регулювання торгівельної діяльності визначає як забезпечення прав і законних інтересів фізичних і юридичних осіб, які займаються торгівельною діяльністю, а також захисту прав споживачів, що здійснюється адміністративними методами у визначених законодавством формах [17, с. 659].

А у Концепції розвитку штучного інтелекту в Україні зазначається, що її метою є визначення пріоритетних напрямів і основних завдань розвитку технологій штучного інтелекту для задоволення прав та законних інтересів фізичних та юридичних осіб, побудови конкурентоспроможної національної економіки, вдосконалення системи публічного управління [3].

Що стосується мети вдосконалення системи публічного управління, то таке вдосконалення може здійснюватися, зокрема, за допомогою процесів упорядкування, охорони та розвитку.

Наведений висновок ґрунтується на тому, що правове регулювання – це вплив права на суспільні відносини, що здійснюється через використання системи засобів, які мають юридичний характер та забезпечують упорядкування суспільних відносин [18, с. 226-227]. Крім того, цілі правового регулювання стосуються не лише окремих суб'єктів, а й забезпечують закріплення та стимулювання розвитку суспільних відносин, створюють умови для виникнення нових суспільних відносин, запобігають виникненню суспільно шкідливих відносин [16, с. 83].

Тому правильний робить висновок Є. Єршов, розглядаючи сутність адміністративно-правового регулювання діяльності цивільної авіації України, що метою її адміністративно-правового регулювання є упорядкування, охорона та розвиток суспільних відносин у відповідній сфері за допомогою всього інструментарію такого регулювання [19, с. 46].

Таким чином, метою адміністративно-правового регулювання розгляданого нами виду діяльності має бути упорядкування, охорона та розвиток суспільних відносин у сфері створення, впровадження та використання технологій штучного інтелекту задля ефективного забезпечення прав та законних інтересів фізичних та юридичних осіб, державних та громадських інтересів.

Висновки. Вищенаведені положення дозволяють сформулювати поняття адміністративно-пра-

вового регулювання діяльності зі створення, впровадження та використання штучного інтелекту в Україні, під яким розуміється виконавчо-розпорядчий вплив уповноважених суб'єктів публічного адміністрування на суспільні відносини у сфері створення, впровадження та використання штучного інтелекту в Україні, з метою упорядкування, охорони та розвитку суспільних відносин у цій сфері задля ефективного забезпечення прав та законних інтересів фізичних та юридичних осіб, державних та громадських інтересів.

Для покращення нормативної бази розгляданого виду адміністративно-правового регулювання пропонуємо Положення про Міністерство цифрової трансформації України доповнити завданням для Мінцифри, що має полягати у формуванні та реалізації цим міністерством державної політики у сфері створення, впровадження та використання технологій штучного інтелекту в Україні.

Література

1. Колпаков В. К. Адміністративне право України: Підручник. Київ: Юрінком Інтер, 2004. 566 с.
2. Матвійчук А. Визначення адміністративно-правового регулювання у сфері забезпечення регуляторної політики. *Підприємництво, господарство і право*. 2018. № 11. С. 121-124.
3. Концепція розвитку штучного інтелекту в Україні: схвалена розпорядженням Кабінету Міністрів України від 2 грудня 2020 р. № 1556-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556-2020-%D1%80#Text>.
4. Городецька І. А. Сутність адміністративно-правового регулювання суспільних відносин у галузі охорони, використання і відтворення тваринного світу. *Форум права: електрон. наук. фахове вид.* 2016. № 1. С. 60–66. URL: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/FP_index.htm_2016_1_12.pdf.
5. Адміністративне право України : навчальний посібник : у 2-х т. / Галунько В.В., Олефір В.І., Пихтін М.П. та ін. / за заг. ред. В.В. Галунька. Херсон: ПАТ «Херсонська міська друкарня», 2011. Т. 1: Загальне адміністративне право. 320 с.
6. Комзюк В. Т. Адміністративно-правове регулювання державної політики у сфері освіти України. *Форум права: електрон. наук. фахове вид.* 2017. № 5. С. 181–188. URL: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/FP_index.htm_2017_5_28.pdf.
7. Адміністративне право України (Загальна частина) : навч. посіб. / О. А. Задихайло. Х. : Право, 2016. 298 с.
8. Публічне адміністрування : навч. посіб. / О. М. Ястремська, Л. О. Мажник. Харків : ХНЕУ ім. С. Кузнеця, 2015. 132 с.
9. Терещук В.В. Поняття, ознаки та структура суб'єктів публічного адміністрування України. *Право і суспільство*. 2020. №1. Частина 2. С. 89-94.
10. Кошелева Л. Основні теоретичні підходи до визначення публічного адміністрування. *Державне управління та місцеве самоврядування*. 2018. Вип. 2(37). С. 13-19.
11. Енциклопедичний словник з державного управління / уклад.: Ю. П. Сурмін, В. Д. Бакуменко, А. М. Михненко [та ін.] ; за ред. Ю. В. Ковбасюка [та ін.]. Київ : НАДУ, 2010. 820 с.

12. Шатило О.А. Опорний конспект лекцій з дисципліни «Публічне адміністрування» (для студентів спеціальностей «Менеджмент організацій і адміністрування» та «Менеджмент зовнішньоекономічної діяльності») / Житомирський державний технологічний університет. Житомир : Кафедра менеджменту організацій і адміністрування ЖДТУ, 2014. 51 с.

13. Положення про Міністерство цифрової трансформації України: Затверджено постановою Кабінету Міністрів України від 18 вересня 2019 р. № 856. URL: <https://www.kmu.gov.ua/nprasya/pitannya-ministerstva-cifrovoyi-t180919>.

14. Разіна Т.І. Адміністративно-правові засоби забезпечення позитивного інвестиційного клімату в Україні. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2019. Випуск 2(27). С. 124-129.

15. Адміністративне право України : підручник : у 2 т. Т. 1 : Загальне адміністративне право. Академічний курс / В.В. Галунько, В.Т. Олефір, Ю.В. Гридасов, А.А. Іванищук, С.О. Короед. Херсон : ХМД, 2013. 396 с.

16. Тарахович Т.І. Ефективність правового регулювання. *Наукові записки. Серія «Юридичні науки»*. 2004. Т. 26. С. 82-84.

17. Черниш І.А. Поняття адміністративно-правового регулювання торгівельної діяльності. *Форум права*. 2009. № 3. С. 657-660.

18. Бостан С.К., Гусарев С.Д., Пархоменко Н.М. та ін. Теорія держави і права: навчальний посібник. Київ : ВЦ «Академія», 2013. 320 с.

19. Єряшов Є. Сутність адміністративно-правового регулювання цивільної авіації України. *Національний юридичний журнал: теорія та практика*. 2014. Жовтень. С. 44-48.

УДК 342.9
DOI <https://doi.org/10.32782/chern.v3.2022.15>

Ю. І. Цвіркун
доктор юридичних наук,
доцент кафедри міжнародного та європейського права
ДВНЗ «Київський національний економічний університет
імені Вадима Гетьмана»
orcid.org/0000-0002-5351-9653

СТАН ВПРОВАДЖЕННЯ МІЖНАРОДНИХ СТАНДАРТІВ У СФЕРІ ПРАВОСУДДЯ В АДМІНІСТРАТИВНОМУ СУДОЧИНСТВІ УКРАЇНИ

У статті розкрито етапи введення в дію в Україні міжнародних стандартів у сфері правосуддя після здобуття незалежності та досліджено стан їх впровадження в адміністративному судочинстві на даний час. Визначено та охарактеризовано основні міжнародні документи, в яких закріплені відповідні стандарти, та документи, згідно яких Україна взяла на себе зобов'язання щодо впровадження таких стандартів. Акцентовано, що міжнародні договори України, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є джерелами права, які застосовують вітчизняні адміністративні суди та які займають для них пріоритетне місце в ієрархії законодавства, а тому посідають надзвичайно важливе місце у правовій системі нашої держави. Поділено міжнародні-правові стандарти на групи.

Звернено увагу на те, що процес інтеграції України до європейського співтовариства став підставою для створення на державному рівні інституційного механізму, функціонування якого спрямоване на адаптацію законодавства України до законодавства Європейського Союзу. При цьому наголошено, що мають бути вироблені окремі підходи, які усувають перешкоди застосування національними судами рішень міжнародних судових установ та зближують створення єдиної судової практики.

Охарактеризовано практику застосування адміністративними судами Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод та протоколів до неї, а також правові позиції Європейського суду з прав людини. Відмічено, що практика національних судів України свідчить про започаткування процесу застосування не тільки положень Угоди про асоціацію з Європейським Союзом, а і практику Суду Європейського Союзу, оскільки згідно із положеннями вказаної Угоди Україна зобов'язана урахувати практику цього Суду (Суду справедливості).

Зроблено висновок, що міжнародні стандарти у сфері правосуддя усе частіше реалізуються під час вирішення справ адміністративними судами, про що свідчить чисельна судової практика. Разом з тим, правильність застосування та критерії доцільності урахування міжнародних стандартів у сфері правосуддя національними судами потребують додаткового наукового дослідження.

Зауважено, що у питаннях гармонізації законодавства та застосуванні практики міжнародних судових установ варто звертати увагу і на точки дотику взаємодії міжнародного права з національним правом, оскільки Україна уже має власні, історично сформовані правові традиції, в тому числі особливості судоустрою, статусу суддів та судочинства. Враховуючи міжнародний досвід та попередні теоретичні і практичні надбання, Україна повинна розробити власну модель системи юстиції загалом і правосуддя зокрема, але які б відповідали міжнародним стандартам.

Ключові слова: міжнародні стандарти, правосуддя, міжнародні договори, адміністративне судочинство, реформа, інтеграція, адаптація законодавства.

Tsvirkun Yu. I. IMPLEMENTATION STATUS OF INTERNATIONAL STANDARDS IN THE AREA OF JUSTICE IN THE ADMINISTRATIVE JUDICIARY OF UKRAINE

The article reveals the stages of implementation of international standards in the field of justice in Ukraine and examines the current state of their implementation in administrative proceedings. The main international documents were defined and analyzed (characterized), which set international standards in the sphere of justice and according to which Ukraine undertook to implement these standards. International legal standards are divided into groups. It is emphasized that the international treaties of Ukraine, whose binding consent has been given by the Verkhovna Rada of Ukraine, are sources of law that are applied by domestic administrative courts and that occupy a priority place for them in the hierarchy of legislation, and therefore occupy an extremely important place in the legal system of our state.

Attention was drawn to the fact that the process of Ukraine's integration into the European community became the basis for the creation of an institutional mechanism at the state level, the functioning of which is aimed exclusively at adapting the legislation of Ukraine to the legislation of the European Union. However, separate approaches should be developed that remove obstacles to the application by national courts of decisions of international judicial institutions and bring together the creation of a unified judicial practice.

The practices of application by administrative courts of the Convention on the Protection of Human Rights and its Fundamental Principles and Protocols, as well as the legal positions of the European Court of Human Rights, are characterized. It is noted that the practice of the national courts of Ukraine indicates the initiation of the process of applying not only the provisions of the Association Agreement with the European Union, but also the practice of the Court of the European Union, since according to the provisions of the said Agreement, Ukraine is obliged to take into account the practice of this Court (Court of Justice).

It was concluded that international standards in the field of justice are increasingly being implemented during the resolution of cases by administrative courts, as evidenced by numerous court practice. At the same time,

the correctness of application and criteria for the expediency of taking into account international standards in the field of justice by national courts require additional scientific research.

It is emphasized that in matters of harmonization of legislation and the application of the practice of international judicial institutions, attention should also be paid to the points of contact between international law and national law, since Ukraine already has its own, historically formed legal traditions, including the peculiarities of the judicial system, the status of judges and the judiciary. Taking into account international experience and our previous theoretical and practical assets, Ukraine should develop its own model of the justice system in general and justice in particular.

Key words: international standards, justice, international treaties, administrative proceedings, reform, integration, adaptation of legislation.

Вступ. Міжнародні договори України, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, посідають надзвичайно важливе місце у правовій системі нашої держави. Як закріплено в статті 9 Конституції України, чинні міжнародні договори є частиною національного законодавства України [1]. При цьому вони є джерелами права, які застосовують вітчизняні адміністративні суди та які займають для них пріоритетне місце в ієрархії законодавства, оскільки згідно із частинами першою та п'ятою статті 7 Кодексу адміністративного судочинства України суд вирішує справи відповідно до Конституції та законів України, а також міжнародних договорів, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України. Якщо міжнародним договором, згода на обов'язковість якого надана Верховною Радою України, встановлені інші правила, ніж ті, що встановлені законом, то застосовуються правила міжнародного договору України [2]. Однак, враховуючи практику національних судових та адміністративних органів, приписи, які містяться в міжнародних договорах, не завжди мають для них абсолютний пріоритет. Застосування судами та адміністративними органами рішень міжнародних судових установ як переконливих прецедентів також ще не стало в Україні ustalеною практикою. Проте розпочаті реформи, проведення яких вимагають європейські інституції від держав, які мають намір вступити до Європейського Союзу (далі – ЄС), можуть увінчатись успіхом тільки за умови, коли міжнародні стандарти і принципи будуть впроваджені в Україні в усі сфери політичного і правового життя.

Актуальність досліджуваної теми зумовлюється ухваленням Європейською радою 23.06.2022 рішення про надання Україні статусу кандидата на членство в ЄС та виникненням перед Україною нових зобов'язань щодо інтеграції до правової системи відповідних європейських країн, в тому числі і у сфері правосуддя.

Постановка проблеми. Процес інтеграції України до європейського співтовариства вимагає докорінних змін шляхом реформування нормативної бази у різних галузях права. Це стало підставою для створення на державному рівні інституційного механізму, функціонування якого спрямоване виключно на адаптацію законодавства України до законодавства ЄС. При цьому також мають бути вироблені окремі підходи, які усувають перешкоди застосування національними судами рішень

міжнародних судових установ та зближують створення єдиної судової практики в подібних правовідносинах. У час, коли Україна проходить черговий етап реформи судової системи, дослідження проблематики впровадження міжнародних стандартів у сфері правосуддя набуває особливо важливого значення.

Аналіз наукових досліджень і публікацій вказує на те, що міжнародним стандартам в сфері правосуддя науковцями приділяється значна увага. Відповідній проблематиці присвятили праці такі вчені як М. Баймуратов, В. Бринцев, С. Головатий, В. Городовенко, Н. Задирака, В. Круковес, Р. Куйбіда, Л. Луць, В. Маляренко, А. Монаєнко, І. Назаров, В. Онопенко, О. Пасенюк, Я. Романюк, П. Рудик, О. Саленко, К. Смирнова, М. Смокович, А. Француз, Ю. Шемшученко та інші. Водночас дана проблема потребує подальших досліджень з огляду на динаміку розвитку відносин в правовій сфері між Україною та ЄС.

Метою статті є визначення та характеристика основних міжнародних документів, в яких закріплені міжнародні стандарти в сфері правосуддя та дослідження стану їх впровадження в адміністративному судочинстві України в умовах реформування вітчизняної судової системи.

Виклад основного матеріалу дослідження. Україна вже досить тривалий час знаходиться в інтеграційному процесі до європейського політичного, економічного та правового простору. Одним із основних напрямків такої інтеграції є адаптація законодавства України до законодавства ЄС та забезпечення прав і свобод людини.

Одразу після здобуття незалежності наша держава взяла курс на європейську інтеграцію, заявивши в 1992 році про свій намір стати членом Ради Європи. 1994 року було підписано та ратифіковано Угоду про партнерство і співробітництво між Україною і Європейськими Співтовариствами та їх державами-членами, а з набуттям у 1995 році членства в Раді Європи Україна підтвердила свій демократичний вибір, спрямованість на захист прав людини та зміцнення демократичних інститутів, визнання принципу верховенства права та прийняла на себе зобов'язання адаптації національного законодавства до законодавства Європейського Союзу [3, с. 9].

Досліджуючи процеси та етапи впровадження міжнародних стандартів у сфері правосуддя в Україні, важливо розрізняти особливості відпо-

відної проблематики. Також необхідно розуміти, що крім створення спільного законодавчого поля з країнами ЄС, є потреба в однаковому застосуванні відповідних правових норм органами влади на практиці, в тому числі органами системи правосуддя.

З огляду на попередні дослідження вітчизняних науковців, міжнародні правові стандарти можна поділити на такі групи: 1) міжнародні стандарти, які містяться у загальносвітових документах; 2) регіональні, наприклад, європейські стандарти, які закріплені в європейських міжнародних правових актах. Крім цього, у сфері правосуддя міжнародні стандарти в науковій літературі класифікуються на: 1) базові – універсальні міжнародні стандарти, закріплені в основоположних документах, що визначають стандарти правої держави; 2) спеціальні – галузеві міжнародні стандарти у сфері правосуддя; 3) міжнародні стандарти, втілені у практиці міжнародних юрисдикційних органів [4, с. 54; 5, с. 352; 6, с. 266-267].

При цьому сформовано трирівневу структуру застосування міжнародно-правових стандартів у національному законодавстві. По-перше, той чи інший стандарт має бути зафіксований в нормах міжнародного права та, відповідно, мати обов'язковий чи рекомендаційний характер; по-друге, цей стандарт має бути застосовано в юрисдикційних органах, тобто в міжнародних судових інстанціях; по-третє, цей стандарт має бути пояснено і визнано в наукових працях міжнародного рівня [7, с. 257-265].

26.09.1995 Парламентська Асамблея Ради Європи прийняла Висновок № 190 (1995) щодо заявки України на вступ до Ради Європи [8], яким зобов'язала Україну вчинити певні заходи у царині правої політики.

Ще у 1998 році Указом Президента України було затверджено Стратегію інтеграції України до Європейського Союзу, в якій закріплено: «Адаптація законодавства України передбачає реформування її правої системи та поступове приведення у відповідність із європейськими стандартами...» [9].

Закон України «Про Загальнодержавну програму адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу» від 18.03.2004 №1629-IV встановив, що адаптація законодавства України до законодавства ЄС – це процес приведення законів України та інших нормативно-правових актів у відповідність з *acquis communautaire* [10]. *Acquis communautaire* (acquis) – правова система Європейського Союзу, яка включає акти законодавства Європейського Союзу (але не обмежується ними), прийняті в рамках Європейського співтовариства, Спільної зовнішньої політики та політики безпеки і Співпраці у сфері юстиції та внутрішніх справ [10].

Можемо відмітити, що *Acquis communautaire* (acquis) – це не тільки зближення із європейською системою права, але і співпраця у сфері юстиції.

Важливим кроком у відповідному напрямку була ратифікація українським парламентом Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (далі – Конвенція) та протоколів до неї.

Із норми статті 6 Конвенції можемо виокремити такі складові «справедливого суду»: доступ до суду; незалежний та неупереджений (безсторонній) суд; суд, встановлений законом; розумний строк розгляду справи; публічність розгляду справи; юридична визначеність; обґрунтованість рішення суду; обов'язковість виконання судових рішень.

Згідно із статтею 17 Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» від 23.02.2006 №3477-IV суди застосовують при розгляді справ Конвенцію та практику Суду як джерело права [11].

Зазначене вище правило також було відображено в процесуальних законах. Зокрема, згідно із частиною другою статті 6 Кодексу адміністративного судочинства України (далі – КАС України) суд застосовує принцип верховенства права з урахуванням практики Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ) [2]. Тобто на адміністративні суди України покладено обов'язок застосовувати Конвенцію та практику ЄСПЛ, в рішеннях якого тлумачаться її положення, оскільки вони є частиною національного законодавства і джерелами права.

Критеріями застосування практики ЄСПЛ для урегулювання спірних відносин, зокрема в публічно-правових спорах, можуть бути: 1. Наявність певної правої проблеми, яку неможливо вирішити без застосування практики ЄСПЛ. 2. Наявність прогалини в чинному законодавстві України. 3. Колізія норм чинного законодавства України (колізія законодавчих актів, колізія норм одного нормативно-правового акту). 4. Відсутність порядку реалізації окремих положень певного Закону України, що порушує конвенційні права людини. Це нова проблема в правозастосовній практиці для адміністративних судів. 5. Неоднозначне трактування норм чинного законодавства України. Тут йде мова про якість закону і про застосування за таких обставин правила про пріоритет з найбільш сприятливим для особи тлумаченням норми права (наприклад, рішення ЄСПЛ від 14.10.2010 у справі «Щокін проти України») [12].

16.09.2014 Верховна Рада України та Європейський парламент ратифікували Угоду про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони (далі – Угода про асоціацію з ЄС), яка набрала чинності 01.09.2017.

У відповідності до статті 14 Угоди про асоціацію з ЄС в рамках співробітництва у сфері юстиції, свободи та безпеки Сторони надають особливого значення утвердженню верховенства права та укріпленню інституцій усіх рівнів у сфері управління загалом та правоохоронних і судових органів зокрема. Співробітництво буде спрямоване, зокрема, на зміцнення судової влади, підвищення її ефективності, гарантування її незалежності та неупередженості та боротьбу з корупцією. Співробітництво у сфері юстиції, свободи та безпеки буде відбуватися на основі принципу поваги до прав людини та основоположних свобод [13].

Отже, у цій Угоді чітко визначені напрямки взаємодії України з ЄС у сфері юстиції, метою якої зокрема є утвердження верховенства права та зміцнення судової влади. Таким чином, міжнародні та європейські стандарти в сфері правосуддя залишаються для нашої держави пріоритетом у розвитку.

Беручи до уваги положення статей 153 та 264 Угоди про асоціацію з ЄС Україна зобов'язана ураховувати практику Суду Європейського Союзу (Суд справедливості) (далі – Суд ЄС).

Так, аналіз положень Угоди про асоціацію з ЄС свідчить про те, що можна виокремити принаймні три основні сфери, в яких в правовому порядку України необхідним є застосування практики Суду ЄС. Зокрема, це такі сфери, як захист інтелектуальної власності, правила конкуренції на ринку, насамперед в сфері запровадження механізму контролю та моніторингу за державною допомогою суб'єктам господарювання, та державні закупівлі [12].

Варто відмітити, що одні міжнародні стандарти у сфері правосуддя є обов'язковими для України, а інші – мають лише рекомендаційний характер.

Основними міжнародними документами в цій сфері є Загальна декларація прав людини 1948 року, Конвенція про захист прав людини та основоположних свобод 1950 року, Міжнародний пакт про громадянські і політичні права 1966 року, Основні принципи щодо незалежності правосуддя 1985 року, Рекомендації щодо ефективного впровадження основних принципів щодо незалежності правосуддя 1989 року, Рекомендація № (94) 12 щодо незалежності, ефективності та ролі суддів (ухвалена Комітетом Міністрів Ради Європи на 518 засіданні заступників міністрів 13 жовтня 1994 р.), Європейська Хартія про статус суддів 1998 року [14, с. 3]. Також слід відзначити Бангалорські принципи поведінки суддів 2006 року, Монреальську універсальну декларацію про незалежність правосуддя 1983 року, Висновки Консультативної ради європейських суддів для Комітету міністрів Ради Європи різних років тощо.

Відповідні міжнародні документи визначають критерії, зокрема щодо загальних принципів незалежності суддів, етики та поведінки суддів,

кар'єри судді, підготовки суддів, суддівського самоврядування, організації судів та зв'язків з громадськістю, доступу до правосуддя та правової допомоги, ефективного судового процесу, виконання судових рішень тощо. При цьому, окрім зазначених вище документів, рішення ЄСПЛ та Суду ЄС теж є обов'язковими для України, а національні суди зобов'язані використовувати їх практику під час здійснення правосуддя.

23.06.2022 Європейська рада ухвалила рішення про надання Україні статусу кандидата на членство в Європейському Союзі. Це історичне рішення покладає на Україну особливі зобов'язання щодо інтеграції до правової системи ЄС та здійснення докорінних реформ у царині захисту прав людини.

З огляду на це Верховна Рада України прийняла Постанову «Про деякі заходи щодо виконання зобов'язань України у сфері європейської інтеграції» від 29.07.2022 № 2483-ІХ, у якій парламент ІХ-го скликання накреслив кроки щодо успішного виконання міжнародно-правових зобов'язань у питаннях європейської інтеграції.

У сфері судочинства не буває зайвих чи неважливих речей, і тому Україні слід використовувати всі доступні засоби й механізми, щоб наблизити праву та судову системи до рівня відповідності міжнародним стандартам, зважати на досвід країн розвинутої демократії, користуватися консультативною допомогою європейських інституцій [3, с. 11].

У Постанові Пленуму Вищого адміністративного суду України «Про судові рішення в адміністративній справі» від 20.05.2013 № 7, прийнятої на підставі узагальненої судової практики, зокрема роз'яснювалось, що законним є рішення, ухвалене судом відповідно до норм матеріального права з урахуванням юридичної сили правового акта в ієрархії національного законодавства, що регулює спірні правовідносини, подібні правовідносини (аналогія закону), або за відсутності такого закону – на підставі конституційних принципів і загальних засад права (аналогія права), принципів верховенства права з урахуванням судової практики Європейського суду з прав людини при дотриманні норм процесуального права; у мотивувальній частині рішення можуть використовуватися посилання на рішення Європейського суду з прав людини [15].

Узагальнюючи практику застосування адміністративними судами Конвенції 1950 року та протоколів до неї, а також правові позиції ЄСПЛ, можемо зробити висновок, що в Україні суди адміністративної юрисдикції при ухваленні рішень, здебільшого, застосовують норми Конвенції, які гарантують право на справедливий суд (стаття 6), право на ефективний засіб юридичного захисту (стаття 13), право на захист власності (стаття 1 Першого протоколу до Конвенції).

Крім того, практика переконливо свідчить про те, що Угода про асоціацію між Україною та ЄС є частиною національного законодавства України, її положення мають імперативний характер та є обов'язковими до виконання на всій території України. А практика національних судів України свідчить про започаткування процесу застосування не тільки положень Угоди про асоціацію, а й практики Суду ЄС [12].

Велика Палата Верховного Суду в пункті 8.23. постанови від 03.08.2022 у справі № 910/9627/20 зазначає, що рішення Суду ЄС належить розцінювати як таке, що дозволяє встановити зміст положень актів законодавства Європейського Союзу... Подібно до практики застосування рішень ЄСПЛ, врахуванню підлягають *принципи, що випливають із його рішень щодо подібних питань, навіть якщо вони стосуються інших держав* [16].

З огляду на те, що вітчизняні адміністративні суди активно застосовують положення міжнародних договорів, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України та практику міжнародних судових установ, ствердно можемо говорити, що сьогодні зближення правових систем ЄС та України є реальним і не залишається на рівні декларацій. Міжнародні стандарти у сфері правосуддя усе частіше реалізуються під час вирішення справ адміністративними судами, про що свідчить чисельна судова практика. Разом із тим, правильність застосування та критерії доцільності врахування міжнародних стандартів у сфері правосуддя національними судами потребують додаткового наукового дослідження.

Слід зазначити, що в Україні є проблема єдності судової практики, в тому числі і щодо застосування положень міжнародних документів та правових висновків міжнародних судових установ. Верховний Суд, на якого покладено завдання забезпечення її єдності, поки що не завжди справляється із цим.

Так, на практиці існує ціла низка проблем щодо матеріального забезпечення судів перекладами рішень ЄСПЛ, а також неоднакового застосування судами відповідних рішень. Але, незважаючи на існування розбіжностей в теоретичному трактуванні правової природи рішень ЄСПЛ та можливих труднощів при їх практичному застосуванні, доцільність посилання на них у судовій практиці є очевидною з огляду на необхідність усунення прогалів та колізій у національному законодавстві та підвищення української правозастосовної практики адміністративних судів до європейського рівня [17, с. 22-23]. На нашу думку, доцільність посилань на практику Суду ЄС та звертання уваги на юридичні висновки цього Суду в рішеннях національних судових органів також не викликає сумнівів.

У свою чергу Висновок Консультативної ради європейських суддів (КРЕС) № 20 (2017) відмічає, що однакове та уніфіковане застосування закону обумовлює загальнообов'язковість закону, рівність перед законом та правову визначеність [18]. Наближення міжнародних стандартів у сфері правосуддя сприятиме єдності судової практики в Україні, оскільки суди при вирішенні справ керуватимуться одними принципами.

Розвиток міжнародних відносин свідчить про необхідність перегляду теоретичних концепцій судочинства на предмет адаптації новітніх тенденцій співіснування країн у міжнародному правовому полі і, зокрема, на інтеграцію України до Європейського співтовариства [3, с. 196]. При цьому, незважаючи на те, що триває доктринальна дискусія щодо співвідношення міжнародного та національного права у правопорядку України, практика застосування міжнародних угод свідчить про втілення принципу примату міжнародного права [12].

Отже, сьогодні міжнародним стандартам у сфері правосуддя в адміністративному судочинстві України приділяється значна увага. Це зумовлено динамікою розвитку відносин в правовій сфері між Україною та ЄС, реформуванням адміністративних судів, підвищенням ефективності захисту особи від порушень з боку органів публічної адміністрації, прагненням до забезпечення єдності судової практики.

Разом з тим, у питаннях гармонізації законодавства та застосуванні практики міжнародних судових установ варто звертати увагу і на точки дотику взаємодії міжнародного права з національним правом, оскільки Україна уже має власні, історично сформовані правові традиції, в тому числі особливості судоустрою, статусу суддів та судочинства. Враховуючи міжнародний досвід та попередні теоретичні і практичні надбання, Україна повинна розробити власну модель системи юстиції загалом і правосуддя зокрема, але які б відповідали міжнародним стандартам.

Висновки. Після рішення Європейської ради про надання Україні статусу кандидата на членство в ЄС стан впровадження міжнародних стандартів у сфері правосуддя по основних напрямках, сподіваємось, набув завершальної стадії. Наразі це є пріоритетною складовою процесу інтеграції України до ЄС. Положення міжнародних документів та правові висновки міжнародних судових установ все частіше мають імперативний характер для судів, які вирішують в Україні публічно-правові спори. Подальше впровадження міжнародних стандартів у сфері правосуддя, в тому числі в адміністративному судочинстві, є необхідним і важливим елементом реформування судової системи України.

Література

1. Конституція України від 28 червня 1996 р. (зі змінами). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення 02.09.2022).
2. Кодекс адміністративного судочинства України: Закон України від 6 липня 2005 р. № 2747-IV (у редакції Закону України від 3 жовтня 2017 р. № 2147-VIII). URL: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/2747-15> (дата звернення: 02.09.2022).
3. Європейські та міжнародні стандарти у сфері судочинства, Київ, 2015. 708 с.
4. Бринцев В.Д. Стандарти правової держави: втілення у національну модель організаційного забезпечення судової влади : монографія. Харків : Право, 2010. 464 с.
5. Назаров І. В. Судові системи країн Європейського Союзу та України: генезис та порівняння: монографія / І. В. Назаров. Х. : ФІНН, 2011. 432 с.
6. Саленко О.В. Міжнародні стандарти у сфері судустрою та статусу суддів, їх зміст і класифікація. *Національний юридический журнал: теорія и практика* : научно-практическое правовое издание. 2014. № 3. С. 263–269.
7. Правова доктрина України: у 5 т. Т. 2: Публічно-правова доктрина України / Ю. П. Битяк, Ю. Г. Барабаш, М. П. Кучерявенко та ін.; за заг. ред. Ю. П. Битяка. Х. : Право, 2013. 264 с.
8. Висновок Парламентської Асамблеї Ради Європи щодо заявки України на вступ до Ради Європи від 26 вересня 1995 р. № 190 (1995). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_590#Text (дата звернення 02.09.2022).
9. Про затвердження Стратегії інтеграції України до Європейського Союзу: Указ Президента України від 11 червня 1998 р. № 615/98. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/615/98#Text> (дата звернення 02.09.2022).
10. Про Загальнодержавну програму адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу: Закон України від 18 березня 2004 р. № 1629-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1629-15#Text> (дата звернення 02.09.2022).
11. Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини: Закон України від 23 лютого 2006 р. № 3477-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3477-15#Text> (дата звернення 02.09.2022).
12. Монаєнко Антон, Смирнова Ксенія. Застосування практики ЄСПЛ та суду ЄС на прикладі адміністративного судочинства. 28 квітня 2020 р. URL: <https://yur-gazeta.com/publications/practice/insh/zastosuvannya-praktiki-espl-ta-sudu-es-na-priklad-administrativnogo-sudochinstva.html> (дата звернення: 02.09.2022).
13. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони. Закон від 16 вересня 2014 р. № 1678-VII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_011#Text (дата звернення: 02.09.2022).
14. Міжнародні стандарти у сфері судочинства. К. : Істина, 2010. 488 с.
15. Про судові рішення в адміністративній справі. Постанова Пленуму Вищого адміністративного суду України від 20 травня 2013 р. № 7. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0007760-13#Text> (дата звернення: 02.09.2022).
16. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 03 серпня 2022 р. у справі № 910/9627/20. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/105852859>.
17. Задирака Н., Скічко К. Правова природа рішень Європейського суду з прав людини як джерел адміністративно-процесуального права України. *Юридичний вісник*. 2014. № 2. С. 318-323.
18. Про роль судів у забезпеченні єдності застосування закону. Висновок № 20 (2017) Консультативної ради європейських суддів (КРЕС) 10 листопада 2017 р. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/opinion_20-UA.pdf (дата звернення: 02.09.2022).

КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО ТА КРИМІНОЛОГІЯ; КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧЕ ПРАВО

УДК 343

DOI <https://doi.org/10.32782/chern.v3.2022.16>**О. В. Ковальова**

кандидат юридичних наук,
завідувач кафедри оперативно-розшукової діяльності
та інформаційної безпеки факультету № 3
Донецького державного університету внутрішніх справ
orcid.org/0000-0003-4555-0172

УПРАВЛІННЯ ОКРЕМИМИ РИЗИКАМИ, КОТРИ МОЖУТЬ ВИНИКНУТИ В ПРОЦЕСІ ВДОСКОНАЛЕННЯ ІНФОРМАЦІЙНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ДОСУДОВОГО РОЗСЛІДУВАННЯ

В статті розглядаються особливості управління окремими ризиками, котрі можуть виникнути в процесі вдосконалення інформаційного забезпечення досудового розслідування. Зазначено, що уваги потребує вивчення видів помилок та інцидентів, котрі виникають у роботі засобів інформаційного забезпечення досудового розслідування; потенційні несвідомі помилки, котрі можуть бути допущені користувачем; способи взаємодії правоохоронного програмного забезпечення із іншими «цивільними» базами даних; можливість своєчасного виявлення інформаційних загроз оперативного характеру; встановлення кореляції баз даних та інших масивів із програмами, спрямованими та теоретичне забезпечення досудового розслідування. Корупційні ризики, здебільшого, мають місце саме на стадії досудового розслідування, що обумовлено спрощеним процесом внесення неправдивих відомостей або зміни правдивих, що матиме наслідком зміну кваліфікації кримінального правопорушення, підміну доказової інформації або фігурантів кримінального правопорушення. Підсумовано, що до основних способів уникнення ризиків в процесі вдосконалення інформаційного забезпечення досудового розслідування необхідно віднести: 1) створення техніко-програмного забезпечення, спрямованого на своєчасне встановлення фактичних та потенційних програмних помилок з метою їх виправлення/мінімізації; 2) розробка програмного забезпечення, котре сприятиме зниженню корупційних ризиків шляхом обмеження доступу стороні кримінального провадження, зацікавленій у порушенні процесу досудового розслідування та сприятиме контрольним перевіркам внесених корективів органами досудового розслідування у наявні дані; 3) створення програмного забезпечення, котре надасть можливість шляхом співставлення виділяти інформацію, котра піддається сумніву із її наступною перевіркою; 4) перевірка ілюстративної інформації шляхом співставлення із фактичним об'єктом або його попередніми фотозображеннями, достовірність яких не викликає сумнівів; 5) перевірка ілюстративної інформації шляхом співставлення із фактичним об'єктом або його попередніми фотозображеннями, достовірність яких не викликає сумнівів.

Ключові слова: ризики, досудове розслідування, інформаційне забезпечення, програмні та технічні засоби, корупція, системні помилки, кримінальне правопорушення.

Kovalova O. V. MANAGEMENT OF POTENTIAL RISKS IN IMPROVING THE INFORMATION SUPPORT OF PRE-TRIAL INVESTIGATION

The article considers the peculiarities of managing certain risks that may arise in the process of improving the information support of pre-trial investigation. It is noted that attention needs to be paid to the study of types of errors and incidents that occur in the work of information support means of pre-trial investigation; potential unconscious errors that may be made by the user; methods of interaction of law enforcement software with other "civilian" databases; the possibility of timely detection of informational threats of an operational nature; establishment of correlation of databases and other arrays with programs aimed at and theoretical provision of pre-trial investigation. Corruption risks, for the most part, take place precisely at the stage of pre-trial investigation, which is caused by a simplified process of entering false information or changing true information, which will result in a change in the qualification of a criminal offense, a change of evidentiary information or persons involved in a criminal offense. It is summarized that the main methods of avoiding risks in the process of improving the information support of the pre-trial investigation should include: 1) creation of technical and software aimed at the timely establishment of actual and potential software errors in order to correct/minimize them; 2) development of software that will contribute to the reduction of corruption risks by limiting access to the party of criminal proceedings interested in violating the pre-trial investigation process and facilitating control checks of the corrections made by the pre-trial investigation bodies to the available data; 3) creation of software that will make it possible to identify questionable information by comparing it with its subsequent verification; 4) verification of illustrative information by comparison with the actual object or its previous photographs, the authenticity of which is beyond doubt; 5) verification of illustrative information by comparison with the actual object or its previous photographs, the authenticity of which is beyond doubt.

Key words: risks, pretrial investigation, information support, software and technical means, corruption, system errors, criminal offense.

Інформаційне забезпечення досудового розслідування на сьогоднішній день надає можливість максимально удосконалити процес розкриття кримінальних правопорушень, мінімізувавши при цьому час та зусилля, які мають прикладатись учасниками кримінального провадження. При цьому, на жаль, поряд із низкою переваг залишаються певні фактори, котрі можуть мати зворотній ефект та призводити до прийняття неправильних, позбавлених об'єктивності рішень по кримінальному провадженню. Це обумовлено наявністю певних ризиків, котрі можуть виникати в процесі вдосконалення інформаційного забезпечення досудового розслідування.

Системно-структурні ризики, котрі можуть виникнути в процесі вдосконалення інформаційного забезпечення досудового розслідування. Так, ризики можуть мати різну природу і характеристики; однією з основних класифікацій ризиків для інформаційної безпеки (так само, як і багатьох інших ризиків в економіці та управлінні) є їх поділ на: системні ризики – некеровані ризики, пов'язані з тим середовищем і технічною інфраструктурою, в якій функціонують інформаційні системи; операційні ризики – як правило, керовані ризики, пов'язані з особливостями використання певних інформаційних систем, їх технічної реалізації, застосовуваними алгоритмами, апаратними засобами тощо. Всі негативні впливи на інформаційні активи, захист від яких (впливів) передбачає інформаційна безпека, можуть бути розділені на три основні види: порушення конфіденційності інформації; руйнування (втрата, необоротна зміна) інформації; недоступність інформаційних ресурсів – виникнення ситуацій, коли користувачі (всі або їх частина) на деякий період часу втрачають можливість доступу до необхідних даних (або інформаційних систем) [1, с. 23]. Таким чином, наведений перелік стосується випадків, коли інформаційні масиви зазнають певного пошкодження через помилки, котрі теоретично не мають мети порушення процесу досудового розслідування, але фактично можуть призвести до втрати доказової інформації, що може мати потенційну загрозу процесуальним строкам та рішенням, а також фінальному завершенню кримінального провадження.

Безпосереднім джерелом ризиків і негативних впливів є загрози, під якими розуміються потенційні або реально можливі дії по відношенню до інформаційних ресурсів, що порушують інформаційну безпеку. Виділяється безліч типів загроз і безліч критеріїв для класифікації загроз інформаційній безпеці. Одним з основних таких критеріїв є розташування джерела порушень до інформаційних ресурсів, щодо яких здійснюється негативний вплив. Відповідно до цього

критерію порушення можуть бути розділені: на обумовлені внутрішніми факторами (персоналом підприємства, роботою власних інформаційних систем); обумовлені зовнішніми факторами (зловмисниками, які не мають безпосереднього відношення до компанії – власника інформаційних активів, природними факторами тощо). Іншим важливим критерієм є наявність намірів здійснити порушення. Відповідно до нього виділяють: цілеспрямовані дії (можуть бути здійснені як власним персоналом, так і зовнішніми противниками); випадковий вплив (помилки користувачів та адміністраторів, зброї і випадкові порушення в роботі обладнання, непередбачений вплив природних факторів) [1, с. 24]. Вказане свідчить про те, що під час створення будь-якого засобу інформаційного забезпечення досудового розслідування (особливо – баз даних, котрі вміщують інформацію щодо основних характеристик доказів по кримінальним правопорушенням) необхідно прораховувати ризик апетит, що надасть можливість прогнозувати випадки, коли інформація має бути додатково перевірена.

На даний момент процес управління інцидентами інформаційної безпеки регламентується достатньою кількістю нормативних документів та рекомендацій. Найбільш відомими серед них є: ISO/IEC 27001, ISO/IEC 27002, ISO/IEC TR 18044, CMU/SEI-2004-TR-015, NIST SP 800-61, NIST SP 800-12, ITU-T E.409, RFC 2350 та інші. У міжнародному стандарті ISO/IEC TR 18044 [2, с. 11] наведено наступні визначення: подія інформаційної безпеки (information security event) – ідентифікований випадок стану системи або мережі, що вказує на можливе порушення політики інформаційної безпеки або відмову засобів захисту, або раніше невідома ситуація, яка може бути істотною для безпеки; інцидент інформаційної безпеки (information security incident) – одинична подія або ряд небажаних і непередбачених подій інформаційної безпеки, через які існує ймовірність компрометації бізнес-інформації і загрози інформаційній безпеці. Інциденти ІБ можуть бути навмисними (несанкціонований доступ до інформаційних активів, незаконний моніторинг інформаційної системи, запуск шкідливих програм, обман в області послуг зв'язку (фрод, викрадення трафіку)) або випадковими (помилки користувачів комп'ютерної системи (КС), випадкові збої в роботі КС, ліній зв'язку, систем енергозбереження) [3]. Отже, що стосується інформаційного забезпечення, котре використовується правоохоронними органами, варто мати на увазі, що ризик потенційних загроз значно зростає, у зв'язку із чим актуальним напрямком його вдосконалення є створення програмного забезпечення котре надає можливість контролювати фактичні або потенційні помилки у роботі.

На практиці основними найбільш поширеними способами порушення інформаційної безпеки є: отримання несанкціонованого доступу (у тому числі і шляхом перевищення прав при санкціонованій роботі з інформаційними системами) до певних відомостей або масивів даних, поширення яких обмежене, з метою їх вивчення, копіювання, поширення, незаконного використання тощо; несанкціоноване використання інформаційних ресурсів (ресурсів обчислювальних і телекомунікаційних систем) з метою отримання вигоди або нанесення збитку (як тим системам, які незаконно використовуються, так і третім особам); несанкціонована зловмисна модифікація (зміна) даних; крадіжка грошових коштів в електронних платіжних системах і системах «клієнт-банк»; виведення з ладу (повне або часткове) програмних і апаратних засобів обробки, передачі та зберігання інформації; здійснення атак типу «відмова в обслуговуванні» – DoS (зокрема, щодо серверів в мережі Інтернет); поширення вірусів і інших шкідливих програм, що здійснюють різні негативні впливи [3]. Варто звернути увагу також на те, що нестабільною може бути і робота вторинних програм інформаційного забезпечення досудового розслідування. Ми маємо на увазі ті програмні та технічні засоби, котрі не є суто правоохоронними та використовуються на певних підприємствах, банках тощо та містять інформацію, котра може бути використана як доказова в процесі досудового розслідування.

Сучасна практика використання інформаційних систем характеризується великою кількістю і постійним зростанням числа порушень інформаційної безпеки. Одним з важливих чинників цього є постійно зростаюча доступність сучасних інформаційних технологій для злочинців, а також постійно зростаюча привабливість інформаційних систем як потенційних об'єктів нападу. Також важливою обставиною є постійне ускладнення і зростання різноманітності інформаційних систем, що використовуються, і, зокрема, програмних продуктів. З урахуванням того, що в середньому кожна тисяча рядків програмного коду може містити від 5 до 15 помилок, поява все більшого числа різних вразливостей, що створюють загрози для інформаційної безпеки, стає практично неминучою. Результатом цього є постійне зростання кількості різних порушень, пов'язаних з інформаційною безпекою. Таким чином, всі перераховані обставини: зростання різноманіття можливих порушень, збільшення їх кількості, збільшення складності інформаційних технологій, постійно зростаюча доступність комп'ютерів і телекомунікаційних засобів для злочинців – пояснюють зростання потреби власників інформаційних ресурсів (підприємств, організацій, державних відомств) у реалізації систематичних, всеосяж-

них заходів щодо забезпечення інформаційної безпеки [1, с. 25]. Таким чином, основне завдання процесу вдосконалення інформаційного забезпечення досудового розслідування є **створення техніко-програмного забезпечення, спрямованого на своєчасне встановлення фактичних та потенційних програмних помилок з метою їх виправлення/мінімізації.**

Окремі процеси, процедури, механізми та інструменти захисту інформації, використовувани власниками інформаційних ресурсів та інформаційних систем, можуть бути спрямовані: на обмеження і розмежування доступу; інформаційне приховування; введення надлишкової інформації і використання надлишкових інформаційних систем (засобів зберігання, обробки і передачі інформації); використання методів надійного зберігання, перетворення і передачі інформації;

нормативно-адміністративне спонукання і примус. На практиці сучасні технології захисту інформації побудовані на різних базових сервісах (таких, як автентифікація, забезпечення цілісності, контроль доступу та ін.), і використовують різні механізми забезпечення безпеки (такі, як шифрування, цифрові підписи, управління маршрутизацією тощо). Однак комплексність і масовість використання інформаційних технологій, їх інтеграція в повсякденну діяльність підприємств, організацій, урядових установ не дозволяють вирішувати завдання інформаційної безпеки тільки одними технічними засобами [1, с. 26]. Аналогічного вдосконалення потребують і відповідні технічні та програмні засоби, котрі можуть потенційно використовуватись як допоміжні у процесі досудового розслідування.

Із розвитком інформаційних технологій і інтенсифікацією інформаційного обміну організаційна та управлінська робота у сфері інформаційної безпеки виявляється спрямованою не тільки на власне захист певних інформаційних ресурсів, але і на більш «глобальний» об'єкт – створення і розвиток безпечної інформаційної інфраструктури (у різних значеннях цього терміну і з урахуванням різних його аспектів). На практиці така інфраструктура може включати в себе: надійну інфраструктуру передачі інформації і ринок послуг доступу до таких каналів зв'язку; ринок програмних і апаратних засобів, що забезпечують захист інформації; систему підготовки, перепідготовки та підвищення кваліфікації фахівців у сфері інформаційної безпеки; загальні правила використання інформації, а також її передачі, спільної експлуатації інформаційних мереж (у тому числі протоколи інформаційного обміну); систему обміну інформацією та поширення знань про існуючі вразливості тих чи інших інформаційних технологій, про можливі загрози інформаційній безпеці та способи їх нейтралізації; законодавчу і право-

чинну систему, що забезпечує охорону майнових та інших інтересів всіх учасників інформаційного обміну; інші складові. Потреба в цілеспрямованому розвитку та підтримці такої інфраструктури породжує необхідність у виробленні специфічних організаційних і управлінських прийомів, як правило, не характерних для інформаційної безпеки в звичному («вузькому») її розумінні [1, с. 26]. Отже, уваги потребує вивчення видів помилок та інцидентів, котрі виникають у роботі засобів інформаційного забезпечення досудового розслідування; потенційні несвідомі помилки, котрі можуть бути допущені користувачем; способи взаємодії правоохоронного програмного забезпечення із іншими «цивільними» базами даних; можливість своєчасного виявлення інформаційних загроз оперативного характеру; встановлення кореляції баз даних та інших масивів із програмами, спрямованими та теоретичне забезпечення досудового розслідування.

Корупційні ризики, котрі можуть виникнути в процесі вдосконалення інформаційного забезпечення досудового розслідування. Наявність інцидентів інформаційної безпеки робить необхідним ефективне управління ними шляхом створення системи УІБ. Мета управління інцидентами безпеки: відновлення нормальної роботи служб в найкоротші терміни; зведення до мінімуму впливу інцидентів на роботу організації; забезпечення злагодженої обробки всіх інцидентів і запитів обслуговування; зосередження ресурсів підтримки на найбільш важливіших напрямках; надання відомостей, що дозволяють оптимізувати процеси підтримки, зменшити кількість інцидентів і спланувати управління [4, с. 57]. Основними об'єктами корупційних домовленостей на даній стадії кримінального провадження є: уникнення притягнення до кримінальної відповідальності конкретної особи у випадках, коли кримінальну справу було порушено за фактом вчинення злочину; ухилення від притягнення до кримінальної відповідальності за тяжкий злочин або зміна кримінально-правової кваліфікації з більш тяжкого злочину на менш тяжкий, а також порушення кримінальної справи за менш тяжкий злочин; уникнення застосування щодо підозрюваного або обвинуваченого запобіжного заходу у вигляді взяття під варту або зміна запобіжного заходу у вигляді взяття під варту на інший запобіжний захід, не пов'язаний з перебуванням у місцях попереднього ув'язнення; уникнення застосування заходів, спрямованих на забезпечення цивільного позову та можливої конфіскації майна (накладення арешту на майно, банківські рахунки) або зняття арешту з майна, банківських рахунків тощо; припинення розслідування (закриття кримінальної справи) за нереабілітуючими або реабілітуючими обставинами [3]. Корупційні ризики, здебільшого, мають місце

саме на стадії досудового розслідування, що обумовлено спрощеним процесом внесення неправдивих відомостей або зміни правдивих, що матиме наслідком зміну кваліфікації кримінального правопорушення, підміну доказової інформації або фігурантів кримінального правопорушення.

На відміну від стадії перевірки інформації про злочин, на стадії досудового розслідування рішення про порушення кримінальної справи було прийнято і слідчий або прокурор, які розслідують кримінальну справу, мають у своєму розпорядженні увесь арсенал кримінально-процесуальних заходів, пов'язаних з розслідуванням кримінальної справи. Для осіб, щодо яких проводиться розслідування основною метою є припинити кримінальне переслідування тобто закрити кримінальну справу або, коли це не вдається, вжити заходів щодо отримання обвинувачення за менш тяжкий злочин, передбачений КК України, оскільки це суттєво вплине на вид та ступінь покарання. Крім цих глобальних цілей перед підозрюваними і обвинуваченими можуть стояти й інші цілі, які можна назвати проміжними: це – залишення на волі (обрання щодо підозрюваного або обвинуваченого запобіжного заходу, альтернативного взяття під варту) або збереження власного майна. Суб'єктами корупційних практик на цій стадії кримінального провадження є слідчий, начальник слідчого підрозділу, прокурор, суддя, рідше – начальник і співробітники органу дізнання та судові експерти. Діяльність слідчого, начальника слідчого підрозділу та прокурора на цій стадії чітко обмежена і врегульована кримінально-процесуальним законом [5, с. 84]. Втручання у роботу засобів інформаційного забезпечення органами досудового розслідування облегло відсутністю попередньої мотивації, у зв'язку із чим такі дії часто є латентними та встановлюються через значний проміжок часу, що може призвести до втрати необхідної інформації, котра не підлягає відновленню (наприклад, підміна даних щодо об'єктів, котрі було знищено внаслідок застосування руйнівних методів вивчення під час проведення експертного дослідження).

Слідчий має право на проведення слідчих дій, вичерпний перелік яких міститься у КПК та на прийняття рішень щодо кримінально-правової кваліфікації дій підозрюваного та обвинуваченого, необхідності та послідовності проведення слідчих дій, застосування засобів процесуального примусу, зупинення досудового розслідування та закриття кримінальної справи. Крім цього слідчий складає обвинувальний висновок і ознайомлює обвинуваченого з матеріалами кримінальної справи. Своєю діяльністю слідчий здійснює під організаційним та процесуальним керівництвом начальника слідчого підрозділу та процесуальним контролем і наглядом прокурора. Окремі про-

цесуальні рішення слідчий може приймати лише за згодою прокурора – обрання запобіжного заходу у вигляді взяття під варту, проведення обшуків, проведені огляду у помешканні особи, виїмка поштово-телеграфної кореспонденції та зняття інформації з каналів зв'язку, притягнення особи в якості обвинуваченого тощо. Роль судді на стадії досудового слідства полягає у винесенні постанов щодо проведення слідчих дій, які обмежують права людини: взяття під варту, проведення огляду житла та обшуку в ньому, накладення арешту на кореспонденцію та зняття інформації з каналів зв'язку, а також проведення оперативно-розшукових заходів, спрямованих на втручання у особисте життя громадян [5, с. 50]. Вказане свідчить про те, що слідчий має фактичний доступ до основного доказового масиву, окрему частину якого він сам вносить в електронні інформаційні системи.

До суду також може бути оскаржена постанова про порушення кримінальної справи. Бенефіціарами корупційних практик на даній стадії кримінального провадження виступають підозрюваний, обвинувачений та його представники – рідні, близькі тощо. Роль посередника при здійсненні корупційних домовленостей на цій стадії кримінального провадження може відігравати адвокат. Суб'єкти та бенефіціари корупційних практик на стадії досудового розслідування мають різну ступінь зацікавленості до участі в корупційних практиках і проявляють різну ступінь активності щодо ініціювання та здійснення корупційних практик, а також мають різні ролі при їхній реалізації. Наведені нижче дані дають певне уявлення щодо характеру та ступені участі різних суб'єктів кримінального провадження та осіб, що тим або іншим чином мають до нього відношення у корупційних практиках [5, с. 51]. Варто звернути увагу на те, що хоча адвокат і має обмежений доступ до окремих засобів інформаційного забезпечення, однак він може напяму співпрацювати зі слідчим з метою фальсифікації окремих даних, тим самим вибудовуючи складну систему корупційних взаємозв'язків. Таким чином, способом удосконалення інформаційного забезпечення може стати **розробка програмного забезпечення, котре сприятиме зниженню корупційних ризиків шляхом обмеження доступу стороні кримінального**

провадження, зацікавленій у порушенні процесу досудового розслідування та сприянні контрольним перевіркам внесених корективів органами досудового розслідування у наявні дані.

Таким чином, проведене дослідження дозволило підсумувати, що до основних способів уникнення ризиків в процесі вдосконалення інформаційного забезпечення досудового розслідування необхідно віднести: 1) створення техніко-програмного забезпечення, спрямованого на своєчасне встановлення фактичних та потенційних програмних помилок з метою їх виправлення/мінімізації; 2) розробка програмного забезпечення, котре сприятиме зниженню корупційних ризиків шляхом обмеження доступу стороні кримінального провадження, зацікавленій у порушенні процесу досудового розслідування та сприянні контрольним перевіркам внесених корективів органами досудового розслідування у наявні дані; 3) створення програмного забезпечення, котре надасть можливість шляхом співставлення виділяти інформацію, котра піддається сумніву із її наступною перевіркою; 4) перевірка ілюстративної інформації шляхом співставлення із фактичним об'єктом або його попередніми фотозображеннями, достовірність яких не викликає сумнівів; 5) перевірка ілюстративної інформації шляхом співставлення із фактичним об'єктом або його попередніми фотозображеннями, достовірність яких не викликає сумнівів.

Література

1. Управління інформаційною безпекою: конспект лекцій: навч. посіб. для студ. спец. 125 «Кібербезпека» / КІП ім. Ігоря Сікорського; уклад.: С. О. Носок, О. М. Фаль, В. М. Ткач. Електронні текстові дані. Київ : КІП ім. Ігоря Сікорського, 2021. 258 с.
2. Information technology – Security techniques – Information security incident management (ISIT) : ISO/IEC TR 18044:2004. 76 с.
3. Копитін Ю. Розслідування інцидентів інформаційної безпеки. URL: <https://ela.kpi.ua/bitstream/123456789/9600/1/11.pdf>
4. Система управління інцидентами інформаційної безпеки. Керівництво адміністратора. 2009. 143 с.
5. Корупційні ризики в кримінальному процесі та судовій системі / М.В. Буроменський, О.В. Сердюк, І.М. Осика та ін. Інститут прикладних гуманітарних досліджень, МАКонсалтинг. К. Москаленко О.М. ФОП, 2009. 220 с.

УДК 343.9
DOI <https://doi.org/10.32782/chern.v3.2022.17>

І. В. Кріцак
кандидат юридичних наук,
старший науковий співробітник науково-дослідної лабораторії
з проблем досудового розслідування
Харківського національного університету внутрішніх справ
orcid.org/0000-0003-3530-4269

ДУХОВНО-МОРАЛЬНЕ ВИХОВАННЯ МОЛОДІ ЯК ЗАПОРУКА ПРОГРЕСИВНОГО РОЗВИТКУ КРИМІНОЛОГІЇ: ПОПЕРЕДЖУВАЛЬНИЙ АСПЕКТ ЗЛОЧИННОСТІ НА ОСНОВІ ІДЕЙ ПРАВОСЛАВ'Я

У статті розглядаються важливі питання духовно-морального виховання молоді, що являють собою кримінологічну зацікавленість з метою виявлення прагнень, як позитивних, так і негативних тенденцій соціуму. Така ситуація є наслідком тридцятиріччя ідеологічного вакууму, коли чинності набрали негативні та руйнівні фактори, що є наслідком загальної суспільно-політичної кризи.

Попри релігійність українського соціуму, у поведінці молоді суттєво переважає фактор світової топкультури, що викликає особливу стурбованість. Відповідні деформації заповнюються більше негативними явищами, ніж благочестивими станами. Звідси, пропонується ведення високодуховного життя українським народом на основі традицій святості, де інтелігенція, а головне політикум у всьому б свідчили про високі моральні засади суспільства, чим вдасться залучити молодь до процесів релігії і церкви, виховання молодших на кращих прикладах старших.

Насправді з раннього віку дитина спостерігає і фільтрує поведінку батьків, старших, оточення, близьких, вона поглинає в себе їхню манеру спілкування, настрої і тенденції соціуму. Діти є тим лакмусовим папірцем, на яких найкраще видно стан морального процвітання чи зубожіння соціуму, чи то розкутість поведінки, татуювання, або ж, на противагу, благочестивість образу людини, не заплямованого гріховністю, – що чітко спостерігається у відповідних настроях та душевних і духовних станах.

Звідси, пропонується, на противагу тотальному поширенню прав людини у нинішньому суспільному житті та науці, як ідеологічному поводитиру і мотивувальній частині соціуму, замислитись над вічними цінностями і протесами, особливо в умовах сучасних глобально-апокаліптичних процесів, перед антихристової епохи.

Йдеться про духовно-ціннісний підхід і напрям, як варіант розв'язання багатьох проблем, з огляду на зубожіння людських відносин, коли підірвана їхня сталість, та заради усунення відгородженості один від одного, вихолощення негативів і моделювання єдино правильної поведінки людини у відношенні до самого себе на засадах совісті, поваги й служіння людині та Батьківщині, який здатний переіменити все навкруги та наповнити іншим змістом життя.

Висвітлені актуальні для впровадження навчально-виховні методики А. С. Макаренка з пропозицією їхнього підкріплення духовно-цінісними засадами та релігійною обізнаністю у метафізичному вимірі; баченням того, як все дивним чином управляється у всесвіті, має свої початок і завершення, відплату за негативні наслідки, заради переміни свідомості людини до кращих, більш вихованих її станів, а головне – духовності, від якої залежить справа спасіння людської душі, яка є невмирущою, а завжди суцєю, та її перебування у стані вічності чи то в господі Раю, чи вічних мук.

В рамках авторських міркувань над проблемою існує вірогідність викристалізації тих чи інших позицій, які могли би бути почутими більшістю, заради зміни соціальної обстановки в колективах, подальших наукових зацікавлень, творчих звершень. Удосконалена релігійно-духовним змістом методика створення ефективного розвивально-виховного середовища А. С. Макаренка сьогодні використовується у багатьох країнах світу і може бути застосованою у найрізноманітніших галузях людської діяльності.

Ключові слова: духовно-моральне виховання, молодь, кримінологія, православ'я, суспільно-політична криза, навчально-виховні процеси.

Kritsak I. V. SPIRITUAL AND MORAL EDUCATION OF YOUTH AS A KEY TO THE PROGRESSIVE DEVELOPMENT OF CRIMINOLOGY: THE PREVENTIVE ASPECT OF CRIME BASED ON ORTHODOX IDEAS

The article examines important issues of spiritual and moral education of youth, which represent a criminological interest in order to identify aspirations, both positive and negative trends of youth and society in general. This situation is a consequence of thirty years of ideological vacuum when negative and destructive factors took effect, which is a consequence of the general socio-political crisis.

Despite the religiosity of Ukrainian society, the factor of world top culture significantly prevails in the behavior of young people, which causes particular concern. The corresponding deformations are filled with more negative phenomena than pious states. Hence, it is suggested that the Ukrainian people lead a highly spiritual life based on the traditions of holiness, where the intelligentsia, and most importantly the politicians, would testify to the high moral principles of the society in everything, how would it be possible to attract young people to the processes of religion and the church, to educate the younger ones on the best examples of the older ones.

In fact, from an early age, the child observes and filters the behavior of parents, elders, the environment, and relatives, he absorbs their manner of communication, moods, and trends of society. Children are the litmus test on which the state of moral prosperity or impoverishment of society can best be seen, whether it is the looseness of behavior, tattoos, or, on the contrary, the piety of a person's image, not tainted by sinfulness – which is clearly observed in the corresponding moods and mental and spiritual states.

Hence, it is suggested, in contrast to the total spread of human rights in the current social life and science, as an ideological leader and motivating part of society, to think about eternal values and processes, especially in the conditions of modern global-apocalyptic processes of society, before the antichrist era.

It is about a spiritual and valuable approach and direction, as an option for solving many problems, in view of the impoverishment of human relations, when their stability is undermined, and for the purpose of eliminating separation from each other, emasculating negatives and modeling the only correct behavior of a person in relation to himself on the basis of conscience, respect and service to each other and the Motherland, which is able to change everything around and fill life with a different meaning.

A. S. Makarenko's teaching and educational methods relevant for implementation are highlighted with a proposal to strengthen them with spiritual and value principles and religious awareness in the metaphysical dimension; a vision of how everything is managed in a strange way in the universe, and has its beginnings and ends, retribution for negative consequences, for the sake of changing human consciousness to better, more educated states, and most importantly – spirituality, on which depends the salvation of the human soul, which is immortal, and always existing, and its stay in a state of eternity, either in the household of Paradise or in eternal torment.

As part of the author's reflections on the problem, there is a probability of crystallizing certain positions that could be heard by the majority, for the sake of changing the social situation in collectives, further scientific interests, and creative achievements. A. S. Makarenko's method of creating an effective developmental and educational environment, improved by religious and spiritual content, is used today in many countries of the world and can be applied in the most diverse fields of human activity.

Key words: spiritual and moral education, youth, criminology, Orthodoxy, socio-political crisis, educational and educational processes.

Говорячи про метафізичний зміст ірраціоналізму та феномену наукового кримінологічного пізнання, що є основою формування кримінологічної моделі світу, можна сказати, що їхні роль і значення зумовлено не лише чинниками духовного життя людини (без урахування ірраціональних ідей неможливий повноцінний аналіз культури, політики, технічного прогресу, які мають криміногенні вади), а й чинниками онтологічного та гносеологічного характеру (ірраціональність властива самому життю, самому буттю; без ірраціональних здібностей людини неможливий процес пізнання) [1, с. 10–11].

Актуальність розроблення наукової проблеми. Інноваційний розвиток є, по суті, єдиною можливістю для України зайняти в глобальному світовому середовищі XXI століття належне місце і зберегти (або відновити) статус державного та духовного суверенітету. Оцінки сучасної реальності не витримують жодної критики. Інтелектуально-науковий потенціал у багатьох випадках розцінюється як застарілий, громіздкий, зайвий, що має місце в багатьох аналітичних і вищих управлінських колах. Водночас, використання за кордоном вітчизняних наукових напрацювань та відтік талановитих кадрів і «полювання» зарубіжних фірм за молодими вченими, аспірантами і навіть студентами говорить якраз про високий рівень і актуалізацію вказаної проблеми [2, с. 9]. За таких умов кримінологія як спеціальна юридична наука здатна кардинально змінити вектор розвитку усієї правозастосовної та державницької діяльності. Стратегія кримінальної та кримінологічної політики в державі спонукає до усунення застарілих недоліків чинного законодавства з метою виведення цивілізаційності народу, його економічного потенціалу на передові рубежі у міру розвиненості суспільних відносин, з урахуванням рівня правової культури громадян. Державотворцям треба лише тонко відчувати

такі процеси і відображати власні напрацювання у рекомендаціях до чинного законодавства, ідеології суспільства. Універсалізм та всеохоплюваність кримінології підтверджується міркуваннями В. А. Номоконова, Т. М. Судакової про те, що арсенал кримінології надзвичайно багатоманітний. Її розвиток істотно залежить від формату і ступеня досконалості суспільства. Сьогодні назріла потреба у створенні концептуальних основ кримінології як інтегративної науки з перспективним використанням ідей, висунутих і обґрунтованих філософською та психологічною наукою, а також положень, які до цих пір не включалися до методології кримінології, хоча могли бути корисними для вирішення кримінологічних завдань [3, с. 29].

Щодо особливостей духовно-морального виховання молоді в сучасних умовах. Сьогодні усвідомлюється необхідність утвердження пріоритету духовно-морального виховання молоді. Важливість цього питання обумовлена двома базовими обставинами: по-перше, в соціумі досить яскраво виражені деформаційні процеси моральних відносин між людьми, (авт. незважаючи на розвиток церковного життя спостерігається вакуум духовності особливо серед молоді), помітні зневага і забуття правил культурної поведінки, цинізм, дезінтеграція внутрішнього світу особистості і друга обставина характеризується значимістю проблем виховання, відображених в основоположних напрямках діяльності освітніх організацій в процесі оновлення сучасної системи освіти. Оцінюючи проблему виникає необхідність теоретичного осмислення моделювання виховного процесу серед молоді, усвідомлення переваг сутності і принципів переходу від аксіологічного підходу до духовно-морального (духовно-ціннісного). При цьому, важливим є виокремлення основних структурних компонентів аксіологічної моделі у взаємодії з духовно-моральним вихованням, а також умов, вимог та стандартів навчання і викладання

необхідних для реалізації поставлених цілей. Особлива роль тут належить ієрархії ціннісних диспозицій особистості, що є основою для моделювання виховного процесу [4, с. 46–49].

А. П. Макаренко прививав вихованцям колонії самі різноманітні якості виховання поєднуючи його з навчанням. Тому сьогодні його система не має аналогів у світі. Всі його теоретичні напрацювання були підкріплені практикою, що дало безперечний результат. Сьогодні кожна зі шкіл має свою програму духовно-морального виховання учнів, і кожен учитель реалізує в навчальному процесі його завдання і зміст. Чи правильно вони розуміються учителями і педагогічним колективом школи? Як правило, під здійсненням духовно-морального виховання маються на увазі виховання на основі цінностей православної культури, виховання громадянськості і патріотизму засобами історії і краєзнавства і військово-патріотичної тематики, виховання морально-етичних якостей учнів і набагато рідше реалізуються інші засоби і базові цінності духовно-морального виховання. Передусім це патріотизм, соціальна солідарність, громадянськість, сім'я, праця і творчість, наука, релігія, мистецтво і література, природа, людство. Чи виконуються усі ці позиції, чи достатньо освіченості у сучасного педагога школи і ЗВО, щоб крізь призму цих складових проводити високоякісне навчання. Якою має бути позиція педагога у виборі шляхів і засобів здійснення духовно-морального виховання молоді? Тут варто сказати, що духовно-моральне виховання підростаючого покоління належить до вічних проблем. У всі часи люди високо цінували моральну вихованість. Багатогранність духовно-морального виховання, неоднозначне розуміння його сутності, змісту обумовлює різноманіття шляхів, засобів і методів його здійснення. В основі розуміння сутності духовно-морального виховання лежать дві основні категорії: «духовність» і «моральність» [5, с. 210].

Кримінологічна зацікавленість у подальшому розробленні даної проблеми. Визначення пріоритетів майбутнього кримінології є гостроактуальним питанням нинішнього дня. Це не просто логічний процес її розвитку, а реакція науки на невизначеність у формуванні майбутніх методологічних принципів. Це складний, суперечливий і навіть руйнівний період реформування базових основ соціуму з негативними прогнозами його розвитку. Напрями (теорії) розвитку майбутнього кримінології значно залежать від формату та ступеня досконалості суспільства. Необхідність модернізації концептуальних теоретичних основ фундаментальної кримінології в контексті зміни форм та масштабів злочинності сьогодні загально визнана, хоча багато основних категорій кримінологічної науки ще розробляються і не отримали схвальних відповідей через дотриман-

ня дослідниками закоренілих теоретичних переконань. [3, с. 229]. Справді, нинішній етап розвитку кримінології можна обґрунтовано назвати перспективним шляхом появи нових концепцій, теорій, напрямів науки покликаних посилити значущість і широту предмета та об'єкта кримінології, що згодом переросте у навчально-освітню сферу та неодмінно буде особливо корисним для підготовки майбутніх юристів, представників інших спеціальностей. Зважаючи на бурхливий розвиток суспільних відносин, коли постійно змінюються просторові межі наукових досліджень кримінології через трансформування сфер впливу криміногенного елементу, сучасних злочинних факторів і загроз, виникають нові її напрями, що посилює значущість кримінології на сучасному етапі розвитку суспільства, підкреслює її актуалізацію. У цих процесах можна з упевненістю сказати, що понад півстолітня історія існування кримінології як науки на вітчизняних теренах трансформувалась, посилила значущість духовної сфери розвитку кримінології шляхом актуалізації ірраціональних знань. Йдеться про духовно-ціннісну складову, взаємозв'язок ідеології та політики, моралі і моральності, традиційно-звичаєвих, культурних форм, тобто усі найбільш актуальні аспекти її розвитку на які раніше не завжди знаходило місце у сфері кримінологічних досліджень через комуністичні гоніння на релігію чи ідеологічний плюралізм з отриманням незалежності, коли приходилось виконувати більш важливі завдання щодо конструювання кримінально-правових норм і санкцій статей.

Передові методи боротьби зі злочинністю. Справедливо сказано, що натовп ніколи не переможеш. Треба вибірково спрямовувати погляд на ту чи іншу особистість, яка вирізняється особливо буйністю характеру і, вже з нею проводити відповідну навчально-виховну роботу, щоб іншим не повадно було. За словами А. Е. Кузнецова, світовий досвід боротьби зі злочинністю свідчить, що сьогодні відбувається подрібнення соціологічної аналітики і емпірики: кримінологія рухається від Чиказької школи, сфокусованої на структурних аспектах класової динаміки і заходах соціальної політики до поліцейської практики увагу якої направлено на стеження за місцями найбільш вірогідного вчинення злочину і ловлю конкретного злочинця [6, с. 299]. Важливо відзначити, що на злочинність як на соціальну проблему звернули увагу тільки в 20-і рр. ХХ ст., і сталося це в США. Введення сухого закону викликало зростання організованої злочинності в країні. З особливими проблемами зіткнулося місто Чикаго, значну частину населення якого склали люди, що народилися за кордоном, що відрізнялися високим споживанням пива. Поставки пива велися в це місто в широких масштабах, саме тут

виникли конкуруючі групи, зайняті цим бізнесом. Сутички між ними призводили до вбивств. В 1920-і рр. в результаті зіткнень гангстерських банд було вбито понад тисячу осіб. В цей період організації гангстерів вже впливали на політику міської влади, таким чином забезпечуючи собі безпеку. Саме представники Чиказької школи зосередили свою увагу на питаннях оточення і його впливу на людину [7, с. 373]. Справді на особливу увагу соціуму заслуговує проблема споживання спиртних напоїв молоддю, психіка яких ще, так часто, не сформована фізично, духовно і морально; паління ними сигарет (широке поширення і мода електроцигарок), популяризація кальяної задурманеності, тотальне татуювання, що справді уподібнює людину до демонських ритуалів, а згодом і залучення до наркотичної справи та загалом втягнення молодих особистостей у злочинну діяльність; відбувається руйнування свідомості молоді шляхом розтління свідомості, коли підлітки живуть раннім статевим життям, всляке поширення розкутості поведінки, – все це є наслідком деструктивних процесів психіки, які згодом виливаються у більш негативні процеси, які часто і не можна собі уявити. І саме головне, що така діяльність стає нормою, коли батьки перестають втручатись і реагувати на подібні викиди дітей, коли загальне дозволяння у вихованні і поведінці згодом переростає у егоїзм, тотальну обиду, замкнутість у разі заборон з боку старших, а згодом навіть відречення від батьків у зв'язку з тотальним пропагуванням прав дитини, а де ж тоді закріплення прав і відповідальності батьків, якщо вони допустили виховання морально зубожілої особистості із вседозволеністю поведінки чи навіть злочинця з особливою зухвалістю.

У цих міркуваннях доречними є слова О. М. Бандурки, О. М. Литвинова: «Тематика злочинності спокушає тим, що вона певною мірою стосується всіх рівнів людського буття. Навіть обмеживши себе завданням розглянути злочин як культурний феномен, поставивши питання про місце неадекватності в системі духовних цінностей, ми прирікаємо себе на чергове фундаментальне переосмислення основних кримінологічних питань» [1, с. 9].

Причини злочинної поведінки. Причини злочинної поведінки людей продовжують жваво цікавити світове наукове співтовариство. Однак до теперішнього часу не сформульовані достатньо достовірні теорії, що пояснювали б феномен злочинної поведінки. Кримінологи практично одноголосно підтримують тезу про те, що в процесі пояснення зазначеного феномена потрібно враховувати як біологічні, так і соціальні причини. Отже, необхідно проводити багатофакторні дослідження причин злочинної поведінки, виявляючи ступінь цінності кожного фактора для конкретної людини [8, с. 44]. За таких умов, досить важливим

є аналіз процесу детермінації кримінальної поведінки. Так, причини злочинної поведінки індивідуальні і можуть істотно відрізнитися в кожному конкретному випадку. Вони залежать як від біологічних, так і соціальних факторів. Поєднання патологічної спадковості, соціального оточення, політичних і економічних чинників також може викликати злочинну поведінку. Водночас, психологічні аспекти протиправних вчинків враховуються в рамках практично всіх кримінологічних теорій у більшій чи меншій мірі. Злочинну поведінку завжди демонструє тільки фізична особа і така поведінка, передусім, є проявом психологічних деформацій, що виражаються у феномені криміногенної зараженості. Тому, розуміння її сутності дозволить краще визначати характер попереджувального впливу. В результаті з'являється можливість відповіді на низку важливих питань про детермінацію і характер злочинної поведінки, причини скоєння злочинів, особливості функціонування психічної сфери, психологічні проблеми, комплекси і т. д. Зазначена інформація дозволяє оптимізувати способи попередження злочинності, спрогнозувати подальші дії серійних злочинців, допомогти у виявленні правопорушників і розслідуванні кримінальних проваджень [8, с. 44].

Іноземними авторами пропонуються чотири ознаки злочинної поведінки, які відображають її основні типи. Ці ознаки включають порушення наступних заборон: а) заборони держави; б) релігійні та моральні заборони; в) традиційні заборони; г) заборони зі сфери психології [9]. Очевидно, загальне визначення злочинної поведінки має містити перелік заборон, згаданих вище. У той же час таке визначення має істотний недолік, тому що воно недовговічне. Той чи інший вчинок з плином часу може бути криміналізований або декриміналізований. Також важливо відрізнити злочинність від злочинного діяння [10].

Чи є самоконтроль запорукою зниження злочинності? М. Готфредсон і Т. Хирши припускають, що «високий рівень самоконтролю ефективно знижує ймовірність скоєння злочину і ті, хто володіє ним, будуть в значно меншій мірі брати участь в злочинних діях у всі періоди життя» [11, с. 89]. Отже, чим нижче самоконтроль людини, тим вища ймовірність прояву його девіантної та злочинної поведінки. Така поведінка, як правило, реалізується в рамках найближчого оточення. Як відзначають автори, в цьому випадку задоволення складають «гроші – без роботи, секс – без залицяння, помста – без затримок в суді» [11, с. 89]. Людям зі зниженим самоконтролем не вистачає старанності, завзятості або наполегливості в процесі дій. Вчинення злочину стає захоплюючим, ризикованим, емоційним заходом. Емоційна канва подій, як правило, розвивається з елементами авантюризму. Вчинені злочини

характеризуються мінімальною вигодою, вимагають невеликого досвіду планування і нерідко призводять до дискомфорту для жертви [12, с. 3]. В цих умовах досить важливим є вивчення факторів ризику та методики вимірювання злочинності, щоб сприяти вирішенню основного завдання кримінології – попередження злочинності. Факторами ризику злочинної поведінки є найрізноманітніші деформації: розлад поведінки різного генезу, відсутність освіти, вплив ЗМІ, знижений самоконтроль, низький IQ, антигромадські переконання, збиткова соціалізація, погане виховання в дитинстві і т.д. Існує велика кількість робіт, в яких з різних теоретичних позицій проводиться оцінка впливу зазначених чинників на формування злочинної поведінки. Злочинність як соціальне явище має свої статистичні показники. Ці показники формуються в правоохоронних органах. Використовуючи цю інформацію, створюються звіти про злочини, які допомагають загалом класифікувати злочини за типом і характеристиками правопорушника, таким як стать, вік, місце проживання [8, с. 44–45].

Заходи з попередження злочинності у державі. Серед пріоритетів держави, окрім ідеологічної та духовно-ціннісної складової спрямованих на контролювання поведінки молоді можна назвати розвиток концепції «розумне місто». Важливим кроком у вдосконаленні інфраструктури, в тому числі виробничої, стає розвиток теорії розумного міста. Йдеться про створення інфраструктури нового типу. Система управління знаннями в цьому випадку починається зі збору, зберігання, коректного використання інформації про технічний стан і використання всіх типів інфраструктури, технічних систем, розташованих на території, що підконтрольна. На наступному етапі відбувається об'єднання досліджуваних елементів і користувачів в інтелектуальну систему з використанням нових інтернет-технологій [13]. Експертні агентства складають рейтинги «розумних міст», аналізуючи весь наявний світовий досвід. Основні відмінності в підходах до складання рейтингів полягають в урахуванні технологічних або соціально-економічних параметрів розвитку «розумного» міста. В результаті узагальнення можна виокремити наступні критерії розвитку «розумного» міста: мобільність і стійкість міського управління, рівень життя населення агломерації, економічний розвиток даної території, рівень цифрового розвитку освіти, охорони здоров'я, транспорту, фінансів, засобів масової інформації. На підставі цих критеріїв можна визначити три стадії розвитку «розумного» міста: орієнтир на відповідні технології, активне застосування обраних технологій, інтеграція цих технологій в управління містом (територією) [14, с. 56].

Справді, в результаті науково-технічної революції кінця XX – початку XXI століть сформувався новий вид суспільних відносин – кібернетичні. Вони характеризуються тісним зв'язком «людини та машини», яка виражається у створенні нематеріальних, морально зношуваних з часом інформаційних ресурсів. При цьому під «машиною» розуміються технічні засоби обробки та передачі інформації [15, с. 223]. Сучасний розвиток інформаційних технологій сприяє тому, що інформація дуже швидкими темпами застаріває. Людина постійно потребує нових поглядів на ті чи інші проблеми. Матеріалізм у його нинішніх формах, гоніння за багатством не сприяє належному пропагуванню нематеріальних благ. Водночас окремі відносини піддаються моральній зношеності ціннісних начал. Духовне передання інформації шляхом молитов за державу, людей не пропагується. Водночас споконвіків відповідь на те, як наші справи, чи як живемо, була: «Вашими молитвами». За таких умов потребує своєї реалізації духовна протиповітряна оборона народу, спрямована на очищення від всього руйнівного. Щоб подолати ворога, треба добре знати його тактику і стратегію, рівень знань і освіченості. В нинішніх умовах поряд з кібервійськами потребують своєї реалізації так звані наукові аналітичні війська, здатні переосмислювати важливу наукову інформацію з національних позицій та висвітлювати її у найрізноманітніший спосіб, особливо шляхом видання інтерв'ю, продукування наукових праць, відеоматеріалів задля загальної користності державі.

Подальший розвиток кримінології у аспекті духовно-ціннісного виховання молоді. Загальний тренд змін у актуалізації кримінології оптимізму не додає. Усіма можливими перешкодами вона не включається до державних освітніх стандартів зі зрозумілих на це політичних мотивів. Очевидно, вся освітня сфера послідовно «бюрократіє» і дедалі більше трансформується у так звані освітні послуги, чим віддаляється від виховних цілей [3, с. 30]. Безперечно, духовно-моральне виховання має велике значення у попередженні злочинності. Тут можна виокремити наступні професійно-важливі якості:

- спостережливість;
- образну, рухову та інші види пам'яті;
- технічне мислення;
- просторову уяву;
- уважність;
- емоційну стійкість;
- рішучість; – витривалість;
- пластичність;
- наполегливість;
- цілеспрямованість;
- дисциплінованість;
- самоконтроль та ін. [16, с. 215].

Говорячи про особливості процесу навчання та викладання кримінології крізь призму педагогічних процесів, слід відзначити, що дидактичні знання – це знання, які підтверджуються досвідом педагогічної діяльності і дають можливість описати, пояснити і спрогнозувати педагогічні явища. Наприклад, завдяки дослідженням відомо, що відповідно до особливостей сприйняття ті, хто навчається, як і всі люди, діляться на аудіалів, тих, які засвоюють інформацію на слух, візуалів – у яких найактивніше «працює» зір, і кінестетиків – сприймають матеріал чуттєво, через маніпуляції з предметами. Традиційне навчання побудовано на вербальній основі (викладач говорить, аудиторія слухає), тобто орієнтоване в основному на усвідомлення і переробку інформації аудіально. При використанні наочності підключається візуальне сприйняття. Тому до навчального процесу найкраще адаптуються аудіали і візуали. Кінестетикам доводиться важче всього: якщо не враховується специфіка їх рецепції, то вони не тільки відчувають значний психологічний дискомфорт в освітній установі, а й часто потрапляють в розряд невстигаючих [17, с. 88].

Звідси, потреба у створенні концептуальних основ майбутньої кримінології як інтегративної науки з перспективним використанням ідей, запропонованих та обґрунтованих філософською, психологічною (авт. богословською) науками, дає підстави говорити про наукові положення, які ще не були включені до методології кримінології, але можуть бути корисними для вирішення кримінологічних завдань. За таких умов виникає необхідність у виробленні принципово нових підходів до розширення методологічного та теоретичного арсеналу кримінології про об'єднання зусиль представників гуманітарних, природничих та точних наук [3, с. 29].

Навчально-виховні процеси подолання злочинності та негативних тенденцій соціуму за методикою А. С. Макаренка та їхнє підсилення духовно-релігійною складовою (рольовий статус особистості у навчально-виховному процесі). Наріжний аспект людського «Я», точніше функція трансценденції людського «Я», найбільш повно виражається у виховному закладі А. С. Макаренка, де отримав потужний розвиток рольовий статус людини. Тут існувала складна ієрархія суворо не фіксованих, взаємозамінних соціальних ролей, що дозволяло кожному побувати в різноманітних взаємозалежностях, які збагачували рольову координацію і формували вектори соціально-психологічної взаємозалежності як усередині закладу, так і за його межами. Важливе значення для процесу розвитку і розширення рольового статусу людини мало унікальне явище – «зведений загін», який дозволяв реалізувати найдавніший соціальний принцип «карнавалу»,

коли має місце зміна соціальних ролей, у даному випадку – зміна лідерів колективу. Проте дана рольова трансформація відбувалася не як одномоментний акт, а як постійно діючий колективний процес. У закладі А. С. Макаренка існувала і постійно змінювана роль чергового командира, який міг зробити зауваження або дати обов'язкове для виконання розпорядження будь-якому члену колективу. Таким чином, практично всі діти мали можливість керувати своїм оточенням, контролювати певний його аспект, чи навіть увесь космос свого оточення, який окреслювався межами колонії. Крім того, тут жили діти різного віку, які спільно включалися в навчально-трудова діяльність і постійно змінювали одну з основних рольових послідовностей людини (пов'язану з її віковим статусом) в атмосфері найскладнішої і постійно мінливої соціальної інфраструктури, зануреної в систему тотальної взаємодії і спілкування, яку сам А. С. Макаренко називав «педагогікою паралельних дій». До того ж, у закладі постійно функціонував театр, у діяльності якого брали участь практично всі вихованці, що дозволяло їм ще більш розширити свій рольовий репертуар, вийти за межі побутових, виробничих, навчальних і інших тривіальних соціальних ролей.

Життя ж виховного закладу в цілому регулювалося загальними зборами колективу і радою командирів, колегіальним органом, рішення якого не міг опротестувати навіть директор колонії (принцип «педагогіки колективної дії»). У такий спосіб відбувається формування органу єдиної колективної волі, що прямо сприймається кожним членом колективу як конкретна, не опосередкована проміжними ланками невідчужена соціальна надроль, що втілює в собі принцип соціального керівництва згори, яка визначала життя колонії і була цілком прозора для участі в ній усіх членів колективу. Кожен педагог тут ставав повноправним членом колективу (після 4-місячного випробування) і не мав ніяких соціальних привілеїв. Таким чином, в арсеналі соціальних ролей, реалізованих у виховному закладі А. С. Макаренка, практично не було жодної ролі, яка була б відчуженою і недосяжною для членів колективу, які взаємодіяли в атмосфері взаємної довіри, коли, наприклад, черговий командир здавав рапорт, ніхто не мав права взяти під сумнів об'єктивність будь-якого факту з його рапорту. Тим самим одержував реалізацію найважливішого принципу гуманістичного виховання – емпатії, відкритості, співпричетності і співучасті людини в соціальних і природних процесах, що протікають у зовнішньому середовищі.

Тут важливим є аналіз виховного середовища, яке створив у своєму закладі великий педагог, адже за ефективністю цей заклад вважається неперевершеним (сьогодні існують лабораторії

дослідження виховного ефекту педагогічної системи А. С. Макаренка в Німеччині та Японії, де прагнуть зрозуміти, яким чином відбувалася «переплавка» малолітніх злочинців, їх докорінна трансформація і гармонізація): 100 % всіх вихованців, які потрапили у цей заклад і пройшли його повний «курс», у подальшому не виявили рецидивів і не повернулися у своє злочинне минуле. Очевидно, А. С. Макаренко створив найефективніше розвивально-виховне середовище, яке мало потужний «солітонний» ресурс самопідтримання й гармонізації, подібно до нашого Усесвіту, який постає вельми усталеною самодетермінованою структурою. Це стійке виховне середовище А. С. Макаренко організував на початках існування свого закладу через ситуацію «вибуху» – докорінної зміни перших декількох найбільш «злочинних» вихованців; це привело до того, що великий педагог отримав статус «альфа-самця», тобто незаперечного лідера – єдиного центру керування [18, с. 12-13].

Аналіз виховної установи А. С. Макаренка свідчить, що йому вдалось відповісти кібернетичним особливостям соціального управління. З самого початку становлення виховної установи педагог стояв у її основ як фундатор, реалізуючи ще один принцип ефективного управління, згідно з яким керуючий Центр сам створює систему («принцип Творця») і формує її керуючі механізми. Пригадаємо, як все відбувалося в колонії А. С. Макаренка. Перш за все до неї прибули педагоги-вихователі, які стали базовим інструментом управління системи. Потім з'явилися «малолітні злочинці» – хлопці 17-18 років (вони являли собою більш-менш сформовані злочинні елементи), які в результаті спонтанного застосування методу «вибуху» виявилися другою (після вихователів) передавальною ланкою і середовищем управління системи. У наявності – Божественна Трійця: Бог-Батько – педагог-Макаренко, Бог-Дух – вихователі (які несли в собі духовні основи, ідеологію Батька) і, нарешті, Бог-Син – перші декілька вихованців – найбільш авторитетні правоприємники влади Батька [18, с. 14]. Як бачимо, склалася чітка тріадна логічна ієрархія, яку з погляду наукової логіки і математики в 1991 році описав академік Раушенбах [19, с. 62–67].

Вже після того, як у цю систему потрапляли нові «злочинні елементи», вони з нею інтегрувалися і адаптувалися до її особливостей. Тут важливо сказати і те, що у наш час часто лунає критика на адресу А. С. Макаренка, в якій звучить обурення його домінантністю і комуністичною тоталітарністю (подібній критиці педагог піддавався і з боку його сучасників). При цьому, слід сказати, що будь-який педагог створює свою педагогічну систему як соціальний організм в надрах певного соціуму і вимушений пристосовувати

свою систему до соціально-економічних і ідеологічних умов свого оточення. Так було завжди, у всі часи – і у Я. А. Коменського, і у А. С. Макаренка, і у В. О. Сухомлинського [18, с. 14].

Релігійні навчально-виховні процеси, атмосфера духовності як запорука трансформації особистостей у державу високого типу і можливостей. Спільне подолання труднощів, виконання ролі керівника соціальних ролей і процесів, з баченням проблем і прогалин соціального виховання у юному віці може справити неабиякий вплив на поведінку і психіку особистості засудженого, що згодом відобразиться на рівні його загальної соціалізації у людському середовищі. Так, якщо у навчально-виховному закладі А. С. Макаренка існував театр, де можна було спробувати себе у ролевих іграх, то нами пропонується та територія виправних колоній, та й загалом провідних установ, – побудова православних храмів, зважаючи на тисячолітню традицію Хрещення Київської Русі та утвердження православної культури у нашій державі, необхідність її глибокого пізнання. У переломні періоди збереження української державності саме православ'я було об'єднавчою силою народу, особливо з подоланням монголо-татарського іґа чи спротивом латино-польському окатоличенню і васальству за умови достойної відсічі під проводом Богдана Хмельницького у національно-визвольному повстанні 1654 року. Сьогодні народ також здатен піднятися з колін духовної неволі та скованості і об'єднатися, мобілізуватися у вирішенні внутрішніх і зовнішніх конфліктів та розчарувань, особливо що стосується реальної російсько-української і так званої «духовної, невидимої» війни, результатом яких є бажання духів злоби погубити людські душі. У цих процесах обов'язковою є повага до звичаїв, традицій, націй і народностей, які проживають на території України та багатьох держав, де своє місце у відповідній ієрархії займає кожний, відповідно до принципу соціальної справедливості, а не «торжества незаконно награваного».

Важливо щоденно служити Божественну літургію, яка подібно вибуху атомної бомби очищає все навкруги (божественна енергія – якої не руйнівна, а така, що будує, животворить, об'єднає, зміцнює, настановляє на діла благі і божі). Головне – залучати дітей, старших до справ Церкви, бути її алтарниками, у всьому допомагати священнику, роблячи спільну добродійну справу служіння ближнім у хоспісах, допомоги самотнім, тощо. Коли такі соціальні ролі та служіння бачиш на власні очі, співпереживаєш їм, Божественна Благодать неодмінно відвідує і переповнює людину. Тому так важливо поглянути на вказану проблему з позицій духовно-релігійної обізнаності та вихованості на засадах ознайомлення з діяльністю Церкви Христової як боголюдського організму, яка об'єд-

нює в собі Церкву Небесну Торжествуючу та Земну – Войовничу проти сил зла і його послідовників. Зауважимо, що не кожна церковна інституція може називатись Церквою Христовою, а лише та, яка має спадкоємність від апостольських часів.

Слід наголосити, що наріжним каменем преображення людини є навчально-виховна практика з самого раннього віку у так званому закладі духовної освіти домашньо-родинного типу, чи соціального оточення, де рівень високості та освіченості залежить від генотипу людини, а головне «принципу матері: не та, що народила, а яка виховала». Він формується ще з часу, коли батьки охрестили і регулярно причащають дитину у Храмі, згодом з допомогою і появою перших слів на устах, коли вони отримують потужний духовний заряд, завдяки молитовному стану дають потенціал життя, докорінно змінюють життєвий устрій, шлях і статус особистості. Тут існує складна ієрархія досягнень духовних рівнів, залежно від внутрішнього (духовного) стану та фізичного подвигу, який звершується, інакше кажучи, життєвого хреста, який несе людина чим піднімається на вищі щаблі духовності, котрі щоразу збагачують її, сприяють кращій координації у соціальному середовищі і формують вектор подальшого розвитку людської особистості, залежно від розуміння смислу життя, від одкровенень наставника та його загальної обізнаності чи впливу найближчого соціального оточення.

Очевидно, на процес розвитку людської особистості і ступінь розширення її кругозору має неабиякий вплив успішність виконання життєвої місії та статус авторитетності особистості-лідера і, як наслідок, унікальне явище – кількість послідовників, що дозволяє реалізувати кожного разу нові завдання і плани, чим супроводжується успішність виконання життєвої місії на тому чи іншому поприщі, коли змінюється відношення до людей, відбувається загальне світоглядне переображення. Такі процеси проходять не як одномоментний акт, а як постійнодіючий колективний процес впливу одних особистостей на інших, коли в результаті конкурентних досягнень вдається досягти неабияких успіхів.

Розумна конкурентна критика дає орієнтир у якіснішому виконанні завдань, що є стимулом до самосвідомості, конкурентної боротьби, коли оточення вбирає в себе той чи інший аспект виховання або навіть всю атмосферу обстановки, що згодом незвичайним чином впливає на більшість, та поширюється далеко за межі соціальної спільноти. В даному випадку вік не важливий, інколи малолітні мають ясніше знання до релігійного знання та осяяння, ніж дорослі, – спільно виконуючи те чи інше завдання, щоразу змінюючи релігійний статус, коли останні будуть першими, а перші – останніми (Мф. 19:30), направляючи усі сили у послідовний процес виховання особи-

стості, зважаючи на її вікові та оціночні особливості суджень в духовній атмосфері найскладнішого типу – Церкві Христовій, благословляючи Господа на всякому місці «владичества» його (Пс. 102:22), враховуючи постійно мінливу соціальну обстановку, занурення у внутрішні світи, систему взаємодії та спілкування. За словами ап. Павла, «для всіх я був усім, щоб спасти деяких» (1 Кор. 9:22), тобто для немічних немічним, для іудеїв іудеєм, для елліна елліном, для дитини дитиною, для язичників язичником, щоб лише при нагоді засвідчити про справи Господні.

Наявність Храму рукотворного розпочинається з Храму душі, з домашньої Церкви – сім'ї, що дозволяє брати участь у практиці виховання з допомогою не просто слів, а високих духовних станів передусім серцевих відчуттів, розуму, відкриттів і обізнаності, глибше розширюючи власний кругозір, який дає можливість вийти за межі повсякденних хлопотів, заглибитися у високі обрії духовних світів. Життя у такому ритмі безпосередньо впливає на психіку та свідомість багатьох, шляхом загальності зібрань, авторитетності старших. Вплив на особистість з допомогою молитви, праці, навчання та виховання формує єдину колективну волю, що сприймається більшістю, як конкурентна боротьба і перевага у подвигах заради досягнення відповідного рівня духовної обізнаності та досконалості, щоб не піддатися мінливості світу цього, переймаючи авторитет життій святих, коли кожен із них вже прожив свій земний шлях та є еталоном у наслідуванні; коли принцип наставництва, соціального керівництва та служіння є визначальним завдяки практиці самого життя Храму, який є відкритим для всіх і кожного, де кожен член Церкви є бажаним і повноправним прихожанином, знаходиться на тому чи іншому рівні духовності чи гріховного стану, що загалом потребує безперервної роботи над собою, звершення подвигів, щоб мати ті чи інші привілеї в соціумі та добрі справи для вічності.

В арсеналі духовного життя немає нікого не потрібного, адже, за словами ап. Павла, у великому будинку є посуд не лише золотий і срібний, а й дерев'яний та глиняний (2 Тим. 2:20). Тобто одні по Благості Божій мають великі дари і таланти, а другі ж не володіють особливими здібностями, часто відіграючи в житті Церкви навіть більшу роль і значення за своє смирення та убогість душі. Тому не належить оцінювати людей за їхніми зовнішніми ознаками, а скоріше внутрішніми достоїнствами. Водночас, немає недосяжного духовного рівня, він щоразу змінюється у міру рішучості людини, бажання переміни власного життя, якою б недосяжною поставлена ціль не була. У спільній взаємодії та спілкуванні, досягнення того чи іншого рівня стає можливим, відкритим і доступним для всіх. Більше того, рівень намоленості Храму залежить від кожного прихо-

жанина. Відповідна неземна атмосфера відчувається обов'язково. Тоді людина долає сотні і тисячі кілометрів, щоб потрапити до того чи іншого місця святості. Вибудовується взаємна довіра один до одного, до священнослужителів. Коли навіть один із членів церкви відпав, усі співпереживають і моляться за нього, де ніхто не має права бути відкинутим у разі покаяння, підданим докорам, діючи за принципом «не суди і не судимий будеш, яким судом судите, таким і будете судимі, і якою мірою міряєте, такою і вам відміряється» (Мф. 7, 1-2).

Поза всяким сумнівом, відкритість Храму залежить від ступеня впливу отриманої інформації на свідомість, а також різноманітних життєвих ситуацій та бажання докорінної переміни життя, не відкладаючи на завтра те, що можна зробити сьогодні. Тим самим отримуючи реалізацію найважливіших принципів і результатів виховання у Храмі, коли людська природа розчулена глибоким перейняттям церковних піснеспівів, співпереживанням людській біді і горю, а також відчуттям атмосфери і висоти Духу інших особистостей. Саме у Церкві Христовій те чи інше слово має у разі більшу силу і здатне розтопити найбільш закам'янілі серця, тому так важливо відвідувати храм. Праведний Іоанн Кронштадський говорив: якщо зібрати коштовності усього світу і покласти на одну чашу терезів, а на іншу Божественну Літургію, то чаша Божественної літургії переважить [20]. Святому, на наш погляд, у «Слові про Божественну літургію» вдалось найбільш влучно пояснити, що це за дійство, вище всіх земних стихій і дарувань. Справді, коли Бог всюдисущий, то навіщо ходити до Церкви? Так, наприклад, у всій атмосфері є вода, але коли нам хочеться пити, ми шукаємо джерело чи колодезь. Тому принцип відкритості та співпричетності до кожної особистості у духовних та соціальних процесах і переживаннях, об'єднаний спільними молитвами один за одного, відображається на зовнішньому середовищі, вихованості, культурі, загальній освіченості людини. Тут важливим є аналіз самого середовища, особливе місце в якому займають високодуховні особистості, рівень освіченості яких видний за їхнім образом мислення (за Сократом, «заговори, щоб я тебе побачив») та відображається зовні дивним чином, де діють абсолютно інші закони духовного життя, коли обновляється гріховна природа людини і бачиться нею величезна кількість гріховностей, що є запорукою досягнення подальших високих духовних станів.

Рівень духовності Храму та його загальна привабливість і атмосфера Духу залежить не від убранств, а намоленості, коли він є неперевершеним у духовному смислі та збирає звідусіль прихожан навколо старця-духівника, який допомагає Словом, молитвою. Таким чином, церква лікує людські душі, вона є запорукою високих відкриттів і майстерності, успіху та ентузіазму,

де йде постійне навчання, щоб зрозуміти, яким чином скласти найважливіший іспит життєвої школи, пройшовши достойно двадцять митарств основних гріхів, щоб в змозі покрити їх чеснотами і, так би мовити, «перепливти вогненну ріку в очікуванні бажаного раю». Така вихованість розпочинається із наймолодшого віку, коли докорінна трансформація і гармонізація стосується абсолютно всіх, хто бачить себе у Храмі, хто дивним чином потрапив до нього і проходять кожного разу новий курс переосмислення духовності з позицій життєвого досвіду і віку.

Храм є своєрідним ресурсом самопідтримки й гармонізації відносин, адже усе у Вселенній взаємопов'язано. Це сіль землі, куди стікаються усі. Це бажане Царство Небесне, що бачиться далекоглядним маяком Церкви Христової як корабля духовного спасіння у бурхливому морі земного життя. Головне, знову не натрапити на ті самі пастки духовного падіння та спустошення, не повернутися у гріховне минуле. Очевидно, Храм є найефективнішим засобом духовно-виховного, релігійно-навчального середовища, який має потужний енергетичний заряд. Він постає досить усталеною традиціоналістською, самодетермінованою структурою поєднання небесного та духовного світів. Це стійке виховання настільки впливає на середовище, атмосферу оточуючих, що перемінює життя всього суспільства. Наприклад, створює своєрідний духовний вибух через ситуацію з біснуватими, коли у повсякденному житті це нормальні люди, а в Храмі починають кричати несвоїми голосами, де гріховна природа проявляється у «тіпанні» у різні сторони. У такому разі виникає необхідність, докорінної переміни себе шляхом сповідання гріхів та регулярного причастя, щоб погасити ворожі напади похотей лукавого. Боротьба зі злими, невидимими духами можлива, коли священнослужитель досяг рівня святості, отримав дар високодуховної особистості, тобто здобув незаперечний авторитет у духовному світі шляхом досягнення високого ступеня смиренності, проти якого вони не можуть повстати, з чим не можуть боротись і тремтять, перед силою Божою і Його премудростю. Найчастіше священнослужитель приховує свої духовні стани і рівень здобутої святості, щоб його праведність не була помітною для людського ока, діючи за словами Спасителя. Нікому не кажіть, що сотворив вам Господь (Мф. 17:9).

З самого початку становлення Церкви Христової вона увінчалася кров'ю мучеників, які зачислені до лику святих і є великими помічниками християн у життєвих обставинах. Тому у XX–XXI столітті, як це наглядно спостерігається, ворог роду людського обирає не тільки фізичну, а й духовну війну, завдяки широкому розповсюдженню інформаційних технологій. У нинішньому світі важливо, щоб Церква Христова була тим рятівним

кораблем, який не потопає, а чітко тримає курс до маяка, яким є Христос, через якого можна досягти Царство Небесне. Головне – устояти у спротиві світським спокусам на основах православ'я, як фундатори, будівничі храмів Душі, реалізуючи важливий принцип – ефективного керування процесами за допомогою атмосфери намореності, благодаті за серцем, а не людським мудруванням і зверхністю. У такому разі створюється атмосфера «Творця», де успішно функціонують механізми не зовнішнього, а внутрішньо-духовного світу.

Спонукаючим засобом приходу до храму дорослих є діти, за яких існує співпереживання, щоб вони вирости добрими господарями своєї землі, відшукали себе у житті, займались улюбленою справою, були вихованими особистостями, законслухняними громадянами суспільства і усвідомлювали б головне – як спасти свою безсмертну душу, найдорогоцінніший скарб земного життя. Вже з раннього віку вони являють між собою більш-менш сформовані зв'язки шляхом участі у недільних школах, спільних піснеспівах, заняттях, що неабияк об'єднує майбутні колективи. Будучи молодістю генерацією та продовжувачами добрих традицій і звичаїв свого родоводу, діти запобігають соціальним вибухам суспільства, є наступниками після старшого покоління, передавальною ланкою і рушійною силою змін на краще, посередниками між атмосферою сім'ї та соціальним середовищем, заради вироблення інструментів управління системою суспільства. Діти несуть у собі духовні основи ідеології батьків, у бездоганному виконанні Заповідей Божих, є правонаступниками майбутнього суспільства.

Діючи за методом тріади існування світу, окремі особистості у силу свого рівня духовності є тими благодатними провідниками, через яких передається воля Бога на Землі (це старозавітні і новозавітні пророки, святі, а також правителі). У світі Бога Отця, Сина і Святого Духа, де найкращим аналогом Трійці є «сонце, світло і тепло», утворюється благодатний устрій побудови Царства Божого на землі за божественними законами, де усі співпереживають за справу людського спасіння, коли складається чітка, логічна ієрархія бачення світу з божественних начал і позицій, з погляду духовної логіки і наукових відкриттів. За таких умов Храм є інструментом, базисом для духовного спасіння. Коли до нього потрапляють нові особистості, вони активно інтегруються у духовне життя, подібно як через крапельницю лікарство вливається в посудину, набуваючи кольору крові і адаптуючись до її особливостей. Те ж саме відбувається, коли людина причащається Животворящих Христових Таїн – Божественних Тіла і Крові Спасителя, дивним чином на духовному рівні йде постійна переміна людської особистості.

Тут важливо усвідомити, що у наш час лунає

критика на адресу Церкви Христової, звучить обурення щодо її діяльності. Однак це лише спроба очорнити боголюдський організм, – Храм Божий з боку сучасної всездозволеності, коли поки вдосталь їжі і багатств, а у випадку тривоги будемо звертатись до Бога, подібно як це відбулось у понад трирічну засуху за життя пророка Іллі (на війні атеїстів немає, і голод, піст допомагає прийти до тями). Коли лунають вибухи сотні, тисячі поранилих і вбитих, там інша атмосфера царить. Церква як Дім Божий утворює свою певну богословську і духовну систему та атмосферу, як соціальний організм і в умовах доступності, відкритості суспільного життя кожен може відвідати той Храм, який йому до вподоби, близький по духу, коли зручно пристосовувати своє життя до системи критеріїв і вимог священнослужителя у міру свого духовного зростання. Священнослужителі повинні зробити усе можливе, щоб на Страшному Суді сказати благочестиві слова, – ми зробили все від себе залежне задля справи людського спасіння, перебували і молились у Храмі постійно, адже обрали богорятівну місію людей на землі.

Особливості церковного життя безпосередньо впливають на державно-управлінські процеси. Причому соціально-економічні та ідеологічні умови особливим чином не позначаються на церковній атмосфері. Церква Христова одна, єдина і неподільна. Гріховна система просто не має ні природного, ні морального права на існування, у протилежному разі вона повинна переродитися з безблагодатної інституції у Церкву як боголюдський організм, яка також багато залежить від милості Божої, бажання протиставитись еретичним поглядам тощо. Свідченням безблагодатності Церкви є велика кількість храмів Європи, які тотально закриваються або перелаштовуються під найрізноманітніші установи, часто не християнського типу, що і є наслідком морального зубожіння народу. Тут пролягають дуже тонкі соціальні та богословські грані. Необхідно оглянутись у минуле, те, як жили християни у перші віки. Головне розвинути у собі бажання прибігати до покаяння, не оскверняти світ власними нечестивими справами.

Висновки. В умовах краху державної ідеології, зубожіння духовності, в аспекті істинності та справжності віри, яка найчастіше трансформується в обрядовість та підмінюється ідеологією – такий стан наповнює новим змістом різноманітні види суспільних відносин і створює аргументовані підстави для осмислення кримінології з позицій духовно-ціннісної складової, що є необхідним та закономірним процесом, адже кримінологія є чи не єдиним науковим утворенням філософського спрямування дисциплін кримінально-правового блоку і покликана й надалі торувати цей шлях у напрямку вироблення кримінологічної та кримінально-правової політики держави крізь

призму духовно-культурної та ціннісної складової, пріоритетом якої є найкращі досягнення світових цивілізацій у боротьбі зі злом, покликани бути трансформаційним майданчиком якісних змін, особливо що стосується подолання негативних проявів злочинності, використовуючи комплексно-дослідницький методологічний інструментарій у руслі міждисциплінарності, заради вироблення, встановлення, оформлення юридично значущих фактів у найрізноманітніших галузях і сферах людської діяльності, наукового і практичного життя. Така діяльність вже давно і стабільно виходить за межі боротьби, направлена на профілактику, що сприяє дедалі більшому розширенню предметної сфери досліджень суспільно значущих відносин, що потребують конкретного ситуаційного правового врегулювання.

Говорячи про духовно-моральне виховання молоді, слід зазначити, що основний принцип і девіз кожного педагога «навчаючи – виховуй, а виховуючи – навчай». Студентів духовних шкіл (семінарій та академій), як відомо, зветься вихованцями. Бачимо, що сучасна система освіти усіма можливими способами бореться з вихованням. Виховання в освіті – це земля, яку треба підготувати для посіву зерна, тобто навчання. Тестів не достатньо, щоб бути спеціалістом. Значно важливішими є людські та професійні якості виховання, котрі дають навчальні заклади. Цим хочеться привернути увагу до виховання в освітніх закладах, відходу від закостенілих за своєю суттю послуг і переходу до служіння, котре у всі часи є найвищим благом і цінністю людства. Держава має служити людині, а людина, своєю чергою, зобов'язана служити державі. Така взаємодія, власне, і є основою сучасної юриспруденції, що забезпечить формування нової концепції праворозуміння в аспекті виявлення духовної сутності права як засадничої підвалини, подальшого розвитку сучасної системи наук.

Навчально-виховні процеси у всі часи є визначальним завданням та змістом, тим майданчиком, де твориться майбутнє народностей, націй; визначається смислове навантаження існування людини на Землі. Неабияке значення мають вихователі на шляху солідарності українського суспільства, щоб скрізь і у всьому свідчити про високі ідеї Божественного задуму, служіння усім. Раніше повага до старших була надзвичайно великою через силовий підхід у вихованні. Сьогодні ж вседозволеністю змінені пріоритети, коли повага до Вчителя у школі зведена нанівець, а головним, як виявляється, є права дитини, а не людини, яка прожила життя та має багатий досвід. Виховання дітей на благочесті, пам'яті предків, їхніх героїчних подвигів і протистоянь негативу є тим добрим ґрунтом, де зароджується істинність навчання на основі духовно-ціннісних начал.

Література

1. Бандурка О. М., Литвинов О. М. Кримінологічний вимір сучасності : зб. тез доп. наук.-практ. конф. (14 квітня 2022 р., м. Харків) / МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ; Кримінол. асоц. України; Харків, Наук. парк «Наука та безпека»: ХНУВС, 2022. С. 9–12.
2. Ясин Е. Государство и экономика на этапе модернизации. *Вопросы экономики*. 2006. № 4.
3. Номоконов В. А., Судакова Т. М. Криминология будущего – позитивная криминология?. *Lex russica (Русский закон)*. 2018. № 9 (142). С. 29–38.
4. Алиханова Р. А. Аксиологическая модель духовно-нравственного воспитания школьников. *МНИЖ*. 2021. № 6-4 (108).
5. Ильинская И. П. Духовно-нравственное воспитание младших школьников в условиях полиэтнической образовательной среды. *Ярославский педагогический вестник*. 2014. №1. С. 209–215.
6. Кузнецов А. Е. Преступность несовершеннолетних: развитие и кризис (западной) криминологической теории. *Вестник Пермского университета. Философия. Психология. Социология*. 2020. № 2. С. 29–306 с.
7. Прокументов Л. М., Шеслер А. В. Предмет отечественной криминологии. *Всероссийский криминологический журнал*. 2019. № 3. С. 369–384.
8. Гомонов Н. Д., Труш В. М., Пирогов П. П., Тимохов В. П. Детерминанты преступного поведения. *Юридическая наука*. 2020. №1. С.44–47.
9. Bonta James, Andrews D. A. *The psychology of criminal conduct*. New York, NY: Routledge, 2017.
10. Гомонов Н. Д. Криминологические понятия «преступность» и «преступник». *Юридическая наука: история и современность*. 2013. № 11. С. 89–97.
11. Gottfredson M. R., Hirshi T. *The general theory of crime*. Stanford, California : Stanford University Press, 1990. P. 89.
12. Гомонов Н. Д., Труш В. М., Тимохов В. П. Плюсы и минусы общей теории преступности. *Концепт*. 2019. № 5. С. 1–8.
13. Куприяновский В. П., Климов А. А., Аленьков В. В., Намиот Д. Е., Шнепс-Шнеппе М.А. Новое поколение Интернета вещей – стандарты и спецификации онтологий ETSI. *International Journal of Open Information Technologies*. 2019. Т. 7. № 9. С. 73–81.
14. Шарипов Ф. Ф. Экосистемы управления знаниями в отраслях отечественной промышленности. *Экономика. Налоги. Право*. 2020. № 2. С. 54–60.
15. Панченко А. Е. О вредоносных программах для мобильных телефонов в свете уголовного законодательства РФ. *Известия ЮФУ. Технические науки*. 2006. № 7. С. 223–226.
16. Сабуров Х. М., Кадирова Г. А. Отображение способов формирования профессиональной компетенции будущих специалистов в научных исследованиях. *Ученые записки Худжандского государственного университета им. академика Б. Гафурова. Гуманитарные науки*. 2018. № 2 (55). С. 214–222.
17. Осмоловская И. М. О научном статусе дидактики. *Образование и наука*. 2014. № 9 (118). С. 85–97.
18. Вознюк О. В. Психолого-педагогичні механізми розвитку особистості як творчої трансцендентної сутності. [Навчальний матеріал]. 2013. 16 с.
19. Раушенбах Б. А. Логика троичности. *Вопросы философии*. 1993. № 3. С. 62–67.
20. Слово св. Иоанна Кронштадтского о Божественной Литургии. Храм в честь Святой Живоначальной Троицы. URL: <http://hram-troitsa.cerkov.ru/2019/09/13/slovo-sv-ioanna-kronshtadtskogo-o-bozhestvennoj-liturgii/>

УДК 343.23 (477)
DOI <https://doi.org/10.32782/chern.v3.2022.18>

О. О. Маслова
кандидат юридичних наук,
асистент кафедри кримінального права
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого
orcid.org/0000-0002-3151-3218

ПУБЛІЧНІСТЬ ЯК ОБСТАНОВКА ВЧИНЕННЯ КРИМІНАЛЬНОГО ПРОСТУПКУ, ПЕРЕДБАЧЕНОГО Ч. 1 СТ. 111-1 КК УКРАЇНИ

Статтю присвячено дослідженню ознаки публічності, як обставини вчинення кримінального проступку передбаченого ч. 1 ст. 111-1 КК України. Аналізуються форми прояву публічності, а також її вплив на суспільну небезпечність вчинюваного діяння. Акцентується увага, що кримінально-правове значення у ч. 1 ст. 111-1 КК України має не будь-який вид обставини вчинення діяння, а якась конкретна її форма або якась окрема її властивість. У даному випадку законодавець вказує не на обставинку взагалі, а більш предметно, використовуючи семантичні можливості, закріплює її без використання терміну «обстановка» – окремим словом чи словосполученням. Констатовано, що заперечення або заклики вчиняються в умовах публічності, а публічність в окремих випадках визначає ті умови, в яких вчиняється кримінально-протиправне діяння, тобто характеризує обставинку його вчинення. Зазначено, що публічність як обстановка вчинення кримінального проступку – це умови вчинення дій в усній чи письмовій формі з метою поширення інформації максимально широкому колу осіб. Зокрема, встановлено, що ознака «публічності», визнається криміноутворювальною через те, що характеризує згадані вище дії як такі, які мають підвищену суспільну небезпечність. З'ясовано значення обставини в досліджуваному аспекті яке полягає в тому, що вчинення в умовах публічності відповідних висловлювань, про які йдеться у ч. 1 ст. 111-1 КК України, надає цьому діянню якості кримінально протиправного, хоча при цьому обстановка не має безпосереднього відношення до настання шкідливих в соціальному плані наслідків і не зазнає будь-яких небажаних змін. Такого значення обстановка набуває в тих випадках, коли вона відображається на соціальній цінності діяння в результаті чого діяння, має потребу в попередженні саме засобами кримінально-правового характеру.

Ключові слова: обстановка вчинення кримінального проступку, публічність, заперечення, заклик, суспільна небезпечність.

Maslova O. O. PUBLICITY AS A SETTING FOR COMMITMENT OF THE CRIMINAL OFFENSE PROVIDED FOR IN PART 1 OF ART. 111-1 OF THE CRIMINAL CODE OF UKRAINE

The article is devoted to the investigation of the sign of publicity, as the circumstances of the commission of a criminal offense provided for in Part 1 of Art. 111-1 of the Criminal Code of Ukraine. Forms of manifestation of publicity are analyzed, as well as its influence on the public danger of the committed act. It is emphasized that the criminal law meaning in Part 1 of Art. 111-1 of the Criminal Code of Ukraine does not have any kind of situation of committing the act, but some specific form of it or some separate property of it. In this case, the legislator does not indicate the situation in general, but more objectively, using semantic possibilities, establishes it without using the term «situation» - with a separate word or phrase. It has been established that objections or appeals are made in conditions of publicity, and publicity in some cases determines the conditions in which a criminal offense is committed, that is, it characterizes the environment in which it is committed. It is noted that publicity as a setting for committing a criminal offense is the conditions for committing actions in oral or written form with the aim of disseminating information to the widest possible range of people. It has been established that the sign of «publicity» is recognized as a criminal offense since it characterizes the above-mentioned actions as having an increased public danger. The meaning of the situation in the investigated aspect is clarified, which consists in the fact that the making of relevant statements, referred to in part 1 of Art. 111-1 of the Criminal Code of Ukraine, makes this act criminally illegal, although the situation is not directly related to the onset of socially harmful consequences and does not undergo any undesirable changes. The situation acquires such significance in those cases when it is reflected in the social value of the act, because of which the act needs to be prevented precisely by means of a criminal law nature.

Key words: circumstances of committing a criminal offense, publicity, denial, appeal, public danger.

Постановка проблеми. Розпочата 24 лютого 2022 р. повномасштабна збройна агресія РФ проти України зумовила нагальну потребу у введенні Указом Президента України від 24.02.2022 р. № 64/2022 [1] що затверджений Законом України від 24.02.2022 р. № 2102-IX [2] правового режиму воєнного стану. Закон України «Про правовий режим воєнного стану» від 12.05.2015 р., № 389-VIII [3], визначає воєнний стан як особливий правовий режим, що вводиться в Україні або в окремих її місцевостях у разі збройної агресії чи загрози нападу, небезпеки державній незалежності України, її

територіальній цілісності та передбачає надання відповідним органам державної влади, військовому командуванню, військовим адміністраціям та органам місцевого самоврядування повноважень, необхідних для відвернення загрози, відсічі збройної агресії та забезпечення національної безпеки, усунення загрози безпеки державній незалежності України, її територіальній цілісності, а також тимчасове, зумовлене загрозою, обмеження конституційних прав і свобод людини і громадянина та прав і законних інтересів юридичних осіб із зазначенням строку дії цих обмежень.

У пункті 3 Указу Президента зазначено, що на період дії правового режиму воєнного стану, можуть обмежуватися конституційні права і свободи людини і громадянина, передбачені статтями 30 – 34, 38, 39, 41 – 44, 53 Конституції України, а також вводиться тимчасові обмеження прав і законних інтересів юридичних осіб в межах та обсязі, що необхідні для забезпечення можливості запровадження та здійснення заходів правового режиму воєнного стану, які передбачені частиною першою статті 8 Закону України «Про правовий режим воєнного стану».

У Конституції України закріплено, що «кожному гарантується право на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань» (ч. 1 ст. 34).

Свобода, у широкому філософському розумінні – природний стан спільноти або окремої людини, який характеризується можливістю діяти на власний розсуд; у вузькому розумінні – суб'єктивна можливість людини і громадянина здійснювати або не здійснювати певні дії, що ґрунтуються на його конституційних правах і свободах.

Свобода слова, право громадян та їх організацій вільно висловлювати свої погляди усно або через засоби масової інформації, відтворювати і витлумачувати об'єктивну дійсність відповідно до своїх поглядів та уподобань, не порушуючи законів держави [4, с. 128].

Свобода вираження поглядів гарантується і Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод (далі – Конвенція). Відповідно до ч.1 ст. 10 Конвенції кожен має право на свободу вираження поглядів. Це право включає свободу дотримуватися своїх поглядів, одержувати і передавати інформацію та ідеї без втручання органів державної влади і незалежно від кордонів. Ця стаття не перешкоджає державам вимагати ліцензування діяльності радіомовних, телевізійних або кінематографічних підприємств. Разом з тим у ч. 2 ст. 10 Конвенції встановлюється, що здійснення цих свобод, оскільки воно пов'язане з обов'язками і відповідальністю, може підлягати таким формальностям, умовам, обмеженням або санкціям, що встановлені законом і є необхідними в демократичному суспільстві в інтересах національної безпеки, територіальної цілісності або громадської безпеки, для запобігання заворушенням чи злочинам, для охорони здоров'я чи моралі, для захисту репутації чи прав інших осіб, для запобігання розголошенню конфіденційної інформації або для підтримання авторитету і безсторонності суду [5].

Свобода слова не є безмежною, проте її обмеження повинні бути встановлені законодавчо. Обмеження конституційних прав і свобод громадян відбувається правомірно, на підставі введеного правового режиму воєнного стану і може бути

здійснене шляхом визнання суспільно небезпечними певні види діянь із встановленням кримінально-правових заборон.

В умовах воєнного стану, активних бойових дій та тимчасової окупації російськими військами значної частини території України реалізація права на «свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань» (ч.1 ст. 34 Конституції України) було обмежено. Це пов'язано, на жаль, з аморальною діяльністю деяких громадян нашої держави, що виявляється у запереченні збройної агресії проти України, різних формах співпраці та підтримку рішень окупаційної адміністрації держави-агресора тощо.

Наукове дослідження проблеми знайшло своє відображення у працях Н.О. Антонюк, В.В. Гапончука, Р.О. Мовчана, Є.О. Письменського, М.А. Рубаценка та інших.

Мета статті полягає у дослідженні кримінально-правового значення ознаки публічності як обстановки вчинення кримінального проступку передбаченого ч. 1 ст. 111-1 КК України.

Основні результати дослідження. Є. О. Письменський зазначає, що таке протиправне явище, як колабораціонізм на території нашої держави є наслідком окупації РФ частини території України. Зауважу, що збройна агресія РФ проти України розпочалася ще у 2014 р. з тимчасової окупації Автономної Республіки Крим, м. Севастополь та окремих районів у Донецькій і Луганській областях. Справедливо наголошує Є. О. Письменський, що вчинену агресію проти України аж ніяк не можна розглядати як випадкову або таку, що зумовлена збігом обставин. Вона була цілком спланованою, шляхом використання нетрадиційних методів гібридної війни (інформаційно-пропагандистська, історіософська, конфесійна війни; наступ на українську мову та культуру). Можна стверджувати, що ця підготовка, утворюючи відповідний елемент гібридної війни, із-поміж іншого мала на меті забезпечити перспективу лояльності населення України до загарбника. У підсумку відбувається поступова легітимізація колабораціонізму у свідомості людей, які залишилися на окупованих територіях [6, с. 34; 37].

Враховуючи вищезазначене безсумнівним і цілком необхідним було ухвалення Верховною Радою України рішення про запровадження кримінальної відповідальності за колабораційну діяльність.

15 березня 2022 року набув чинності Закон України від 03.03.2022 р. № 2108-IX [7] «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо встановлення кримінальної відповідальності за колабораційну діяльність» (далі – Закон № 2108-IX), яким Кримінальний кодекс України [8] (далі – КК України) було доповнено ст. 111-1 «Колабораційна діяль-

ність», яка складається з восьми частин, з яких частини 1-7 передбачають основні склади кримінальних правопорушень, а у ч. 8 йдеться про кваліфікований склад до того ж передбачено примітку, яка складається з чотирьох пунктів. Частини цієї статті розміщені за градацією суспільно небезпечного діяння: починаючи від кримінальних проступків (ч. 1, ч. 2 ст. 111-1 КК України) і завершуючи особливо тяжким злочином (з ч. 3 по ч. 8 ст. 111-1 КК України розміщено нетяжкі, тяжкі та особливо тяжкі злочини).

Не вдаючись до аналізу всіх складів кримінальних правопорушень, передбачених ст. 111-1 КК України зверну увагу лише на обов'язкові ознаки об'єктивної сторони кримінального правопорушення передбаченого ч.1 ст. 111-1 КК України. З об'єктивної сторони вказаний склад кримінального правопорушення є формальним, тобто кримінальне правопорушення вважається закінченим з моменту вчинення суспільно небезпечного діяння, незважаючи на настання чи ненастання суспільно небезпечних наслідків та належить до проступків, оскільки за його вчинення передбачено основне покарання у виді позбавлення права обіймати посади або займатися певною діяльністю на строк від 10 до 15 років.

У зв'язку з ухваленням Закону № 2108-IX у ч. 1 ст. 111-1 КК України було передбачено кримінальну відповідальність за дії у вигляді публічних висловлювань – заперечень або закликів в одній із таких форм:

1) Публічне заперечення громадянином України:

- здійснення збройної агресії проти України;
- встановлення та утвердження тимчасової окупації частини території України;

2) Публічні заклики громадянином України до:

- підтримки рішень та/або дій держави-агресора, збройних формувань та/або окупаційної адміністрації держави-агресора;

- співпраці з державою-агресором, збройними формуваннями та/або окупаційною адміністрацією держави-агресора;

- невизнання поширення державного суверенітету України на тимчасово окуповані території України.

Вчинення хоча б одного з перелічених альтернативних діянь слугуватиме підставою для притягнення особи до кримінальної відповідальності. Відповідно до Великого тлумачного словника сучасної української мови, заперечення – це заява про незгоду з ким-, чим-небудь, доказ проти чогось; спростування чого-небудь; невизнання існування, значення, доцільності чого-небудь; знищення, подолання, заміна старого новим, попереднього наступним у процесі поступального розвитку; те, що своєю появою, самим фактом сво-

го існування заперечує що-небудь, свідчить про його неспроможність [9, с. 411].

Заперечення (публічне) здійснення збройної агресії проти України, встановлення та утвердження тимчасової окупації частини території України становить таку поведінку, що полягає у відкритому вираженні думки про те, що зазначені факти є такими, які реально не встановлені або відсутні, а так само відкритому спростуванні цих фактів [10, с. 25].

У словнику сучасної української мови заклик визначено як, «прохання, запрошення прийти, приїхати, з'явитися куди-небудь; звук, вигук, що кличе, закликає; звертання до певної групи людей, у якому в стислій формі висловлено провідну ідею часу, політичну вимогу, завдання; відозва, гасло; прохання, вимога розгорнути яку-небудь діяльність, певним чином поводити себе» [9, с. 395]. Заклик – це найбільш радикальна й відкрита форма словесного впливу на поведінку людини. Фактично, це слово стало родовим позначенням для спонукань у політичній сфері. Для заклику характерна свого роду неконкретність, тимчасова й персональна нелокалізованість, заклик адресований начебто всім і кожному [11, с. 134].

Заклики (публічні), про які йдеться у ч. 1 ст. 111-1 КК України, передбачають відкриті звернення до певного кола осіб, що містить ідеї, погляди чи вимоги, спрямовані на те, щоб схилити цих та інших осіб до підтримки рішень та/або дій держави-агресора, збройних формувань та/або окупаційної адміністрації держави-агресора, до співпраці з державою-агресором, збройними формуваннями та/або окупаційною адміністрацією держави-агресора, до невизнання поширення державного суверенітету України на тимчасово окуповані території України [10, с. 26].

Аналізуючи положення ч. 1 ст. 111-1 КК України, треба звернути увагу на те, що КК України також було доповнено ст. 436-2 «Виправдовування, визнання правомірною, заперечення збройної агресії Російської Федерації проти України, глорифікація її учасників». Ч. 1 ст. 436-2 КК України містить чотири форми об'єктивної сторони, одна з яких полягає в запереченні збройної агресії РФ проти України, розпочатої у 2014 році, у тому числі шляхом представлення збройної агресії РФ проти України як внутрішнього громадянського конфлікту, а також запереченні тимчасової окупації частини території України. Отже, і в ч. 1 ст. 111-1, і в ч. 1 ст. 436-2 КК України йдеться про заперечення певних фактів. Щоправда, в ч. 1 ст. 111-1 КК України таке заперечення здійснюється публічно громадянином України [12, с. 58].

Ознака публічності заперечень або закликів визначена в п.1 Примітки до ст. 111-1 КК України, де зазначається, що публічним вважається поширення закликів або висловлення заперечен-

ня до невизначеного кола осіб, зокрема у мережі Інтернет або за допомогою засобів масової інформації. Поняття «публічний» визначається так: «який відбувається в присутності публіки, людей; прилюдний» [9, с. 1187].

Видається, законодавець описує не спрямованість діянь суб'єкта, а обстановку вчинення публічних заперечень або закликів.

У випадках, коли кримінально-правове значення має не будь-який вид обстановки вчинення діяння, а якась конкретна її форма або якась окрема її властивість, то й законодавець відповідно вказує не на обстановку взагалі. Він більш предметно, використовуючи семантичні можливості, закріплює її без використання терміну «обстановка» – окремим словом чи словосполученням. Так, наприклад, у ст. 258-2 КК України «Публічні заклики до вчинення терористичного акту» обстановка вчинення кримінального правопорушення виражена в понятті «публічні», оскільки в цьому випадку надається характеристика того зовнішнього середовища, в умовах якого вчиняється це суспільно небезпечне діяння.

Заперечення або заклики вчиняються в умовах публічності, а публічність в окремих випадках визначає ті умови, в яких вчиняється кримінально-протиправне діяння, тобто характеризує обстановку його вчинення. Публічність є оціночною ознакою, і питання про її наявність має вирішуватися в кожному конкретному випадку з урахуванням просторово-часових умов та обстановки здійснення заперечень або закликів.

Для публічності заперечень або закликів важлива їх масовість, яку встановлюють окремо в кожному конкретному випадку з огляду на умови та коло адресатів, які сприйняли чи могли їх сприйняти. Найбільш типовими характерними прикладами публічності є виступи на зборах, мітингах та інших масових заходах. Збори, мітинги, демонстрації, пікетування тощо в різних поєднаннях скупчення людей, породжують обстановку публічності.

Аналізуючи положення ч. 1 ст. 111-1 КК України, публічність як обстановка вчинення кримінального проступку – це умови вчинення дій в усній чи письмовій формі з метою поширення інформації максимально широкому колу осіб.

У п.1 Примітки до ст. 111-1 КК України зазначається, що публічними заперечення або заклики робить їх звернення до невизначеного кола осіб, зокрема у мережі Інтернет або за допомогою засобів масової інформації. Поняття «широке коло осіб» та «невизначене коло осіб» не є синонімами, однак схожі в тому, що кількість осіб, які їх утворюють, значно більше, ніж дві особи. До прикладу, В. В. Гапончук вказує, що недоцільно встановлювати мінімальну кількісну межу публічності закликів [13, с. 90]. Ураховуючи

характер суспільної небезпечності та особливу зухвалість діянь, кримінальну відповідальність за які встановлено в ч.1 ст. 111-1 КК України, не вбачаю можливим однозначно стверджувати про недоцільність встановлення мінімальної кількісної межі публічності закликів оскільки, не варто виключати випадки, коли йтиметься про цілком визначене коло осіб (наприклад, трудовий колектив, студентська група).

Слід звернути увагу, на вирок Богунського районного суду м. Житомир від 22.06.2022 р. в описовій частині якого зазначено, що «під час засідання методичного об'єднання вчителів української мови Особа_1, яка є громадянкою України, при відкритих дверях, що давало змогу іншим особам, які знаходяться в школі чути розмову, в присутності своїх колег голосно, публічно виправдовувала перед присутніми та перехожими повз кабінет особами дії збройних сил російської федерації, переконуючи присутніх та сторонніх осіб, що на території України відбувається «спеціальна військова операція» збройних сил російської федерації, а не війна, направлена на надання допомоги братському українському народу у відстоюванні своїх конституційних прав. Крім того, Особа_1 переконувала про необхідність відновлення дружніх стосунків України з російською федерацією та вказувала на безперспективність опору населення України та її збройних сил військам російської федерації, цинічно переконувала у не здатності українських військ захистити український народ. Особа_1 доводила своїм колегам, що українські засоби інформації дезінформують населення про наслідки окупації російськими військами частин території України, штучно створюючи «постановочні» відеосюжети, які не відповідають дійсності, зокрема, про наслідки незаконних дій збройних сил російської федерації в м. Буча Київської області. Таким чином, Особа_1, як громадянка України, публічно заперечувала здійснення збройної агресії проти України, виправдовувала дії військово-політичного керівництва країни-агресора, її збройних формувань, а також невизнання поширення державного суверенітету України на її тимчасово окупованій території. Вчинення цих дій стало підставою для визнання Особи_1 винною у вчиненні кримінального проступку передбаченого ч.1 ст. 111-1 КК України [14].

Публічність означає, що певні дії відбуваються прилюдно, за наявності публіки, тобто за наявності не менше двох присутніх осіб. Водночас кількісну ознаку публічності не можна вважати універсальною, тобто застосованою до всіх випадків, головну роль у визначенні обстановки публічності відіграє не кількість осіб, що її утворюють, а загалом її безособистий характер. Арифметичний підхід до оцінки визнання (чи невизнання) публічності неприйнятний.

Отже, визначальною ознакою публічності заперечень або закликів є наявність адресанта та адресатів.

Варто зауважити, що законодавець виділив окремі ознаки, що позначають вчинення публічних заперечень та/або закликів з використанням мережі Інтернет або за допомогою засобів масової інформації. Враховуючи інформаційну епоху, в котру живе сучасна людина і постійне перебування під впливом інформації, що поширюється в просторі цілеспрямовано або довільно така позиція законодавця видається цілком виправданою.

У цьому контексті найбільше занепокоєння викликає інформаційний вакуум населення на тимчасово окупованих територіях, а саме: ліквідація місцевих проукраїнських засобів масової інформації, відсутність української мобільної мережі та мережі Інтернет на тимчасово окупованих територіях, що призводить до приховування важливої інформації, підміну термінів або трансформації сенсів. Найбільш дієвим каналом комунікації на окупованих територіях України залишається «сарафанне» радіо, що створює загрозу поширенню агентами впливу чуток серед місцевого населення.

Саме тому важливо враховувати невичерпний характер вчинення публічних висловлювань, а використання мережі Інтернет або засобів масової інформації це лише окремі відмінні риси поширення закликів або висловлення заперечення в розумінні ч. 1 ст. 111-1 КК України.

Як зазначає М. А. Рубашенко, Закон не містить указівок щодо тривалості збройної агресії чи окупації. Це означає наступне:

а) припинення збройної агресії не виключає караності її публічного заперечення, незалежно від того, коли було здійснено заперечення, до чи після її припинення;

б) деокупація всієї території чи її частини не виключає караності публічного заперечення факту встановлення та утвердження її в минулому [15].

Водночас, діяння описані у ч. 1 ст. 111-1 КК України визнаються кримінально протиправними незалежно від місця їхнього вчинення (не обов'язково окупована територія).

Аналізуючи ознаку «публічності», також варто зважати, що вона визнається криміноутворювальною через те, що характеризує згадані вище дії як такі, які мають підвищену суспільну небезпеку. Водночас необхідно враховувати, що не виключені й випадки, коли дії особи є публічними і формально підпадають під ознаки колабораціонізму передбаченого ч. 1 ст. 111-1 КК України, однак об'єктивно навряд чи здатні спричинити істотну шкоду правоохоронюваним інтересам. Професор Р. О. Мовчан зазначає, що йдеться про, так би мовити, «побутові» ситуації, коли дії тих чи

інших осіб носять не пропагандистський, а характер висловлювання/відстоювання своєї (очевидно помилкової) позиції і з урахуванням конкретних обставин справи подібні дії можуть визнаватися малозначними [10, с. 31-32].

Суспільна небезпека діяння обумовлюється його здатністю спричинити шкоду суспільним відносинам, що охороняються кримінальним законом. У зв'язку з цим Л. М. Демидова пише, що заподіяна шкода – це зміни суспільних відносин, вірніше зміна елемента або елементів суспільних відносин [16, с. 283]. Можливість суспільно небезпечного діяння спричинити шкоду залежить не лише від самого діяння, але й від обстановки, у якій воно здійснюється.

Тому є очевидним, що кримінально-правове значення обстановки вчинення діяння визначається її роллю у механізмі зміни (порушенні) встановлених державою відповідних суспільних відносин та в настанні або у створенні можливості настання суспільно небезпечних наслідків, оскільки шкідливість діяння полягає не лише у завданні реальної (фізичної, майнової, моральної, організаційної, ідеологічної тощо) шкоди, але й у створенні загрози настання такої шкоди.

Розглянуті форми колабораційної діяльності визнаються кримінально протиправними лише тоді, коли вчиняються в обстановці публічності.

Висновки. Значення обстановки в досліджуваному аспекті полягає в тому, що вчинення в умовах публічності відповідних висловлювань, про які йдеться у ч. 1 ст. 111-1 КК України, надає цьому діянню якості кримінально протиправного, хоча при цьому обстановка не має безпосереднього відношення до настання шкідливих в соціальному плані наслідків і не зазнає будь-яких небажаних змін. Такого значення обстановка набуває в тих випадках, коли вона відображається на соціальній цінності діяння в результаті чого діяння, має потребу в попередженні саме засобами кримінально-правового характеру. Повідомлення завідомо недостовірної інформації однією особою іншій з точки зору суспільної моралі визнається аморальним вчинком і засуджується лише в межах суспільної думки за умови, що це вчинюється в будь-якій іншій обстановці, крім випадків передбачених Кримінальним кодексом.

Література

1. Про введення воєнного стану в Україні: Указ Президента України від 24.02.2022 р. № 64/2022. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/642022-41397> (дата зверн. 29.08.2022).
2. Про затвердження Указу Президента України «Про введення воєнного стану в Україні»: Закон України від 24.02.2022 р. № 2102-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2102-20#Text> (дата зверн. 29.08.2022).

3. Про правовий режим воєнного стану: Закон України від 12.05.2015 р. № 389-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text> (дата зверн. 29.08.2022).
4. Велика українська енциклопедія. Тематичний реєстр гасел з напрямку «Юридичні науки» / Уклад.: Бабка В. Л., Шумило М. М.; за ред. д. і. н., проф. Киридон А. М. – К : Державна наукова установа «Енциклопедичне вид-во», 2017. 152 с.
5. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод: міжнародний документ РЄ від 04.11.1950. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text (дата зверн. 29.08.2022).
6. Письменський Є. О. Колабораціонізм як суспільно-політичне явище в Україні (кримінально-правові аспекти) : наук. нарис. Сєверодонецьк, 2020. 121 с.
7. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо встановлення кримінальної відповідальності за колабораційну діяльність : Закон України від 03.03.2022 р. № 2108-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2108-20#n12> (дата зверн. 29.08.2022).
8. Кримінальний кодекс України від 05.04.2001 р. № 2341-III. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text> (дата зверн. 29.08.2022).
9. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. Київ; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2005. 1728 с.
10. Мовчан Р. О. «Воєнні» новели Кримінального кодексу України: правотворчі та правозастосовні проблеми: монографія / Р. О. Мовчан. Київ: Норма права, 2022. 244 с.
11. Суховецька Л. В. Агональна природа директивного мовленнєвого акту заклику в політичному дискурсі. *Філологічні трактати*. 2016. Том 8. № 2. С. 133–141.
12. Антонюк Н.О. Державна зрада і колабораційна діяльність: питання кримінально-правової кваліфікації. *Слово Національної школи суддів України : загальнодерж. наук.-практ. та наук.-метод. вид. / Нац. шк. Суддів України. Кримінальне право*. № 4 (37) 2021. С. 56-68. URL: http://slovo.nsj.gov.ua/images/pdf/2021/4_37_2021/Shkola-suddiv4-2021.pdf (дата зверн. 29.08.2022).
13. Гапончук В. В. Кримінально-правова протидія публічним закликам до вчинення злочинних дій: дис. канд. юрид. наук: 12.00.08. К., 2021. 259 с.
14. Вирок Богунського районного суду Житомирської області від 22.06.2022 р. у справі № 295/5493/22. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/104867799> (дата зверн. 29.08.2022).
15. Рубашенко М. А. Заперечення здійснення збройної агресії проти України, факту тимчасової окупації території України: деякі питання кваліфікації. *Проблеми кваліфікації та розслідування кримінальних правопорушень в умовах воєнного стану*: матеріали наук.-теорет. конф. (Київ, 26 трав. 2022 р.) / редкол.: С. Д. Гусарєв, С. С. Чернявський, А. А. Вознюк та ін. Київ: Нац. акад. внутр. справ, 2022. С. 197.
16. Демидова Л. М. Проблеми кримінально-правової відповідальності за заподіяння майнової шкоди в Україні (майнова шкода як злочинний наслідок): теорія, закон, практика : монографія. Харків : Право, 2013. 752 с.

КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС ТА КРИМІНАЛІСТИКА; СУДОВА ЕКСПЕРТИЗА; ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ

УДК 343.368:343.985.7

DOI <https://doi.org/10.32782/chern.v3.2022.19>

В. Ф. Влад
доктор філософії
orcid.org/0000-0002-7180-8096

ВИКОРИСТАННЯ ОДОРОЛОГІЧНИХ ЗНАТЬ ТА НАВИЧОК ПІД ЧАС ДОСУДОВОГО РОЗСЛІДУВАННЯ

В даній науковій статті нами розглядається питання застосування одорологічних знань та навичок під час проведення досудового розслідування кримінального провадження. Досліджуються питання із використання нюхових здібностей службово-розшукових собак та їх вплив на результати одорологічного дослідження речових доказів у розкритті злочинів. Обґрунтовується необхідність їх залучення під час проведення огляду місця події, обшуку, переслідування злочинця по гарячих слідах, а також інших слідчих дій.

Прибувши на місце події, слідчий та оперативний працівник повинен пам'ятати, що зняття скоєння злочину, сліди ніг, рук предметів обстановки несуть ольфакторну інформацію, що швидко змінюється і розсіюється у просторі. Тому перш за все треба організувати роботу кінолога зі службовим собакою щодо використання слідів запаху для розкриття злочину.

Слідчі працівники у своїй щоденній діяльності використовують службових собак. Проте досліджень з цієї тематики в Україні у останні десятиліття не проводилося, що зумовлює особливу актуальність і необхідність проведення таких досліджень. Проте на даний момент, реальний стан справ показує, що організація та розвиток службового собаководства існує на досить низькому рівні. Одна з можливих причин такого стану справ - недостатнє та недосконале існування нормативної правової бази, що регламентує діяльність кінолога та використання ним службового собаки, невикористання на повну потужність міжнародного кінологічного досвіду та співпраці, а також низького рівня наукового дослідження кінологічної діяльності в Україні.

На практичній діяльності собак можна використовувати на таких важливих напрямках діяльності, як:

1) розшук по запаховим слідам людини (слідова робота); 2) охорона громадського порядку та забезпечення громадської безпеки; 3) пошук, виявлення та позначення речовин за їх запахом; 4) виконання завдань із несення вартової служби; 5) Пошук трупів, трупних останків та слідів крові людини; 6) використання службових собак під час судово-експертної діяльності для виявлення індивідуального запаху людини.

Ключові слова: службова собака, кінолог, слідчий, оперативний працівник, досудове розслідування, злочин, кримінальне правопорушення, переслідування.

Vlad V. F. USE OF ODOROLOGICAL KNOWLEDGE AND SKILLS DURING PRETRIAL INVESTIGATION

In this scientific article, we consider the issue of applying odorological knowledge and skills during the pre-trial investigation of criminal proceedings. The issues of using the olfactory abilities of service-search dogs in solving crimes are considered. The need for their involvement during the inspection of the scene, search, hot pursuit of the criminal, as well as other investigative actions is substantiated.

Arriving at the scene of the incident, the investigator and operative should remember that the tools of the crime, the traces of feet and hands on the objects of the environment carry olfactory information that quickly changes and disperses in space. Therefore, first of all, it is necessary to organize the work of a canine specialist with a service dog on the use of scent traces to solve a crime.

Investigators use service dogs in their daily activities. However, research on this topic has not been conducted in Ukraine in recent decades, which makes such research particularly relevant and necessary. However, at the moment, the real state of affairs shows that the organization and development of service dog breeding exists at a rather low level. One of the possible reasons for this state of affairs is the insufficient and imperfect existence of a normative legal framework regulating the activity of a cynologist and his use of a service dog, failure to fully utilize international canine experience and cooperation, as well as a low level of scientific research into canine activity in Ukraine.

In practical activities, dogs can be used in such important areas of activity as:

1) search for scent traces of a person (trace work); 2) protection of public order and provision of public safety; 3) search, detection and designation of substances by their smell; 4) performance of guard duties; 5) Search for corpses, remains and traces of human blood; 6) the use of service dogs during forensic expert activities to detect the individual smell of a person.

Key words: service dog, dog handler, investigator, operative, pretrial investigation, crime, criminal offense, prosecution.

На сьогоднішній день у світі існує велика кількість засобів та методів ідентифікації особи злочинця, таких як: зняття інформації з камер відеоспостереження, проведення дактилоскопічної експертизи, відібрання зразків та проведення ДНК експертизи та ін. Проте, мало хто звертає увагу на використання одорологічних та ольфакторних знань, застосування службових собак під час досудового розслідування кримінальних правопорушень, а також застосування можливостей службових собак під час проведення криміналістичних експертиз. Натомість, ми стикаємося із думками та поглядами безліч противників використання одорологічних знань та навичок службових собак.

Одним з дискусійних питань у науці криміналістиці та кримінальній процесуальній діяльності є проблема з використання одорологічного методу, точніше, мова йде про використання результатів застосування одорологічного методу у кримінальному процесуальному доказуванні. Ідея використання результатів одорологічного методу дослідження речових доказів у доказуванні винуватості особи ґрунтувалася на можливості здійснювати ідентифікацію по запаху не тільки на етапі проведення оперативно-розшукових заходів на початку досудового розслідування, але і в будь-який момент кримінальної процесуальної діяльності.

Перед тим, як перейти до аргументів підтримки одорології для висунення їх на противагу противникам одорології, перейдемо до поняття одорології.

Криміналістична одорологія – це галузь наукового знання, що займається дослідженням проблем природи й механізму утворення запахових слідів, методів і технічних засобів їх використання з метою попередження й розкриття злочинів [4, с. 52].

Незважаючи на існуючі зараз науково розроблені та практично апробовані методики збирання запахових слідів, ставлення до використання одорологічних знань та таких експертиз неоднозначне. Це пов'язане з тим, що вчені, науковці, криміналісти, а також слідчі та оперативні працівники, керуючись знаннями тридцятирічної давності, недооцінюють корисність та надійність сучасної ольфакторної експертизи. Найчастіше, експерти стикаються з невмінням слідчого належним чином вилучити та упакувати предмет, що ймовірно несе на собі запаховий слід.

Виявлені на місці події запахові сліди вилучаються на адсорбент, та поміщається до скляної банки з герметичною кришкою, або у кілька шарів загортаються в алюмінієву фольгу. При вилученні слідів у жодному разі не можна упакувати їх у об'єкти-носії, які не утримують запах. Також, слідчим необхідно мати при собі: пінцети; гумові рукавички; скотч; пульверизатор із водою.

Недосвідчені слідчі досить часто припускаються таких помилок, що призводить до втрати часу і неможливості розкрити злочин по гарячих слідах.

Запахові сліди з об'єктів збираються на уніфікований слідоносій (хлопчату тканину) за допомогою спеціальних засобів – збірників запахових слідів [6, с. 86] – та поміщаються на довгострокове зберігання до морозильної камери, що дозволяє зберігати їх придатними для використання у ідентифікаційному дослідженні достатньо довготривалий час [5, с. 176].

Як зазначає Сулимов К.Т. у своєму дисертаційному дослідженні «Кінологічна ідентифікація індивідуума за нюховими сигналами» - під час експерименту використовували зразки індивідуальних запахів представників 3 класів (амфібії, птахи та ссавці), 9 родів (безхвості амфібії, горобцеві, голубинні, комахоїдні, зайцеобразні, гризуни, хижі, непарнокопитні, парнокопитні), 18 видів наземних хребетних (трав'яна жаба) – 13 осіб; горобець домашній – 36; сизий голуб – 13; їжак звичайний – 3; їжак вухастий – 8; домашній кролик – 8; домашня миша – 31; сирій пацюк – 19; сирійський ховрах – 13; морська свинка – 2; домашня собака – 12; бурий ведмідь – 12; чорний ведмідь – 3; тигр – 21; кіт домашній – 13; кінь – 28; корова – 15. У 5 видів диких тварин запахові сліди були зібрані та законсервовані у польових умовах. У дослідках застосовували 15 собак-детекторів, підготовлених до індивідуальної ідентифікації людини за його запаховими слідами. Показано, що собаки безпомилково ідентифікують будь-яку із 194 досліджуваних осіб хребетних, незалежно від їх видової приналежності по їх індивідуальному запаху і принципів відмінностей від ідентифікації людини не має [7, с. 16-17].

Деякі вчені та науковці зазначають про нецільність використання одорологічних знань та службових собак у розслідуванні злочинів. Так, професор Лозанського університету Р.А. Рейс стверджував, що: «помилки, яких припускаються собаки, свідчать про пряму небезпеку для суспільства під час відстеження злочинця за допомогою нерозумної тварини» [3, с. 257].

На даний науковий погляд, хочемо зазначити, що відповідно до Інструкції з організації діяльності кінологічних підрозділів ДСНС «підготовка спеціальних службових собак включає загальний і спеціальний курси дресирування та подальше тренування. Підготовка вартових собак включає загальне та подальше тренування» [2]. Такі курси навчання, як правило, мають позитивне значення для подальшої службової діяльності собаки. Проте, варто задуматись і над тим, яку роль може відіграти для досудового розслідування погане дресирування та навчання собаки. Такими результатами виступають наступні: 1) службовою собакою будуть відшукані хибні предмети та речові докази,

які не матимуть значення до даного кримінального провадження; 2) службова собака виведе на слід особи, яка не матиме ніякого відношення до даного кримінального провадження, в результаті чого – невинна особа може бути притягнута до кримінальної відповідальності за злочин, який не скоювала; 3) результати такої розшукової діяльності службового собаки ставлять нанівець всі позитивні результати дослідження одорології та всі позитивні результати та досягнення діяльності кінологічної служби у досудовому розслідуванні злочинів. Результатом такої поганої підготовки службової собаки – є підривання довіри до кінологічної служби, а також запламування всіх позитивних досягнень одорологічних знань науки криміналістики.

Деякі вчені та науковці критикують використання одорологічних знань та собак під час досудового розслідування кримінального провадження, проте даний фактор ігнорувати недоцільно. Використовувачи правильно наукові праці одорологічних знань, навичок та при правильному керівництві діями службових та розшукових собак [1, с. 192].

У недоліках допущених службовими собаками під час слідчої або оперативної діяльності не слід звинувачувати лише собак. Тут присутній і людський фактор, який пов'язаний: 1) з правильною вибіркою службових собак; 2) з правильною підготовкою службових собак у кінологічних центрах ДСНС. 3) доцільним застосуванням можливостей службових собак у тих випадках, коли воно має місце, тобто: а) якщо зразки, котрі будуть надані собакам для нюху були правильно запаковані і їх запах не був втрачений, або не перемішався з іншими запахами; б) за наявності сприятливих погодних умов; в) дотримано вимоги, щодо віку собаки, яка застосовується в оперативно-розшуковій чи слідчій діяльності; г) пройшло не більше 3-5 годин із початку залишення слідів злочинцем (в деяких випадках ситуація допускає до 1 доби); д) під час переслідування злочинця необхідно враховувати напрям та силу вітру; е) недоцільним є використання службових собак для проведення слідчих (розшукових) дій або переслідування правопорушника під час дощу; є) врахування часу доби у який проводиться слідча (розшукова) дія.

Кінолог, як особа, що володіє спеціальними знаннями та навичками у галузі кінології, одорології та оперативно-розшукової діяльності, прямо чи опосередковано зацікавлена у результатах кримінального провадження, здатний, використовуючи свої навички та знання, сприяти слідчому у виявленні, закріпленні та вилученні доказів, або навіть, зашкодити збиранню чи вилученню речових доказів, а також переслідуванню злочинця.

Тобто, існує три фактори у діяльності кінолога та службової собаки, які можуть впливати на результат: 1) погана підготовка кінологічною службою ДСНС службових собак; 2) незацікавле-

ність у позитивному результаті оперативно-розшукової діяльності слідчих, оперативних працівників та кінологічної служби результатом якої є пошук доказової бази (фактичних даних) або у затриманні злочинця; 3) неправильне керування діями службової собаки кінологічним працівником, а також невміле поводження із запаховими зразками і їх неправильне пакування для подальшого використання у вибірковій запаховій діяльності службового собаки, результатом якого є втрата речовими доказами своїх специфічних властивостей та особливостей.

Всі три вище перераховані елементи впливають на діяльність кінолога та службової собаки. Найголовніше, у такій діяльності те, що під час невдалого переслідування собакою злочинця, або невдалого дослідження собакою місця події, або місця обшуку – звинувачують чомусь собаку, а не її керівника – тобто кінолога. Такі погляди на дану ситуацію є хибними та ставлять нанівець весь позитив використання службової собаки у досудовому розслідуванні кримінальних правопорушень.

Існує інший аргумент противників одорології. Деякі науковці та слідчі працівники стверджують, що глобальна урбанізація, розвиток автомобільного транспорту, доріг, скоротили пішохідне пересування фігурантів кримінального провадження, а також, змінили і схему їхнього розшуку. Гарячі сліди, що залишаються ними на місці події, як правило, обриваються біля місця паркування автомобіля, тому собака нездатна допомогти слідчим працівникам у переслідуванні злочинців.

Так, дійсно, за умов урбанізації та поширення використання наземних транспортних засобів кінологічні підрозділи нездатні переслідувати злочинців по гарячих слідах. Проте, службова собака здатна: 1) відшукати на місці злочину речові докази; 2) за допомогою знайдених речових доказів (зразків, що містять на собі запахи правопорушника) на місці події, кінологічні підрозділи здатні встановити причетність чи непричетність особи до вчинення кримінального правопорушення за допомогою проведення одорологічної експертизи.

Отже, правильно підготовлений службово-розшуковий собака має гарний зір, слух, фізичну силу, витривалість. Нюх спеціально підготовленої службової собаки є унікальним біологічним детектором запаху. Такий детектор правильно та точно диференціює запахи, про що свідчать численні експериментальні дослідження, які описані в науковій літературі. Слід зазначити, що отримані результати дослідження підлягають оцінці лише у комплексі з іншими фактичними даними (доказами), зібраними у конкретному кримінальному провадженні. В іншому випадку вони можуть бути лише оперативною інформацією, що сприяє вирішенню лише певних завдань досудового розслідування.

Література

1. Влад В.Ф. Методика розслідування втечі з місця позбавлення волі: дис. докт. філософії: 12.00.09. Ірпінь, 2022. 292 с.
2. Інструкція з організації діяльності кінологічних підрозділів ДСНС: наказ Міністерства внутрішніх справ України від 11.07.2018 № 597 зареєстрований у Міністерстві юстиції України 01.08.2018 за № 896/32348. Офіційний вісник України офіційне видання від 02.11.2018 – 2018 р., № 84, стор. 172, стаття 2784, код акта 91940/2018
3. Рейс Р. А. Научная техника расследования преступлений / Р. А. Рейс. СПб., 1912. 340 с.
4. Салтевский М.В. Использование запаховых следов для раскрытия и расследования преступлений. К., НМК ВО, 1992. 174 с.
5. Сергиевский Дмитрий Алексеевич. Использование запаховых следов человека при раскрытии и расследовании преступлений в России или за рубежом в исторической ретроспективе. *Исторические, философские, политические и юридические науки, культурология и искусствоведение. Вопросы теории и практики*. Тамбов: Грамота, 2016. № 6(68): в 2-х ч. Ч. 1. С. 175-179.
6. Старовойтов В. И., Мухин В. М., Зинкевич Э. П., Сулимов К. Т. Устройство для извлечения летучих веществ. Адсорбенты: авт. свид. № 1673176 от 01.05.1991 г., по заявке № 967431 с приоритетом 10.11.1990 г. *Открытия. Изобретения*: бюллетень. М., 1991. № 8.
7. Сулимов К.Т. Кинологическая идентификация индивидуума по обонятельным сигналам : автореф. дис. ... канд. биол. наук. Москва, 1995. с. 24.

УДК 349.2

DOI <https://doi.org/10.32782/chern.v3.2022.20>**М. Д. Денисовський**кандидат юридичних наук,
доцент кафедри праваГалицького фахового коледжу імені В'ячеслава Чорновола
orcid.org/0000-0002-2265-4190

РЕАЛІЇ ЗАСТОСУВАННЯ ЦИФРОВОЇ КРИМІНАЛІСТИКИ ПІД ЧАС ЗДІЙСНЕННЯ КРИМІНАЛЬНОГО ПРОВАДЖЕННЯ

З кожним роком інноваційні технології все більше впроваджуються в різні сфери людської життєдіяльності, і юриспруденція не є винятком. В останні роки як в загальну, так і в професійну лексику громадян увійшли нові терміни, такі як: інформатизація, цифрові технології, віртуальна реальність, інформаційно-комунікативний простір. А в професійній діяльності кожен з нас все частіше застосовує комп'ютери, різні гаджети, програми, що дозволяє прискорити процеси взаємодії, полегшити доступ, збір, зберігання, передачу і обробку інформації при мінімумі фізичних зусиль.

Ми добре усвідомлюємо, що суспільство під впливом комп'ютеризації змінилося і цифрова реальність стала виступати не міфом, не казкою, не далеким майбутнім, а нашим сьогоденням. Таким чином сучасні інформаційні технології вивели криміналістику на новий етап розвитку, внаслідок чого з'явилася нова галузь криміналістики – цифрова криміналістика.

У даній статті досліджується новітня галузь криміналістики-цифрова криміналістика, яка є прикладною наукою про розкриття кримінальних правопорушень, пов'язаних з комп'ютерною інформацією, про дослідження цифрових доказів, методи пошуку, отримання і закріплення таких доказів.

Автор статті проаналізував складові частини цифрової криміналістики, оцінив тенденції розвитку цієї науки на сучасному етапі та спрогнозував подальший розвиток цифрової криміналістики в Україні, надавши свої рекомендації.

Хоч в Національній поліції й було створено спецпідрозділ по боротьбі з кіберзлочинністю, проте вітчизняні правоохоронні органи не мають змоги використовувати весь спектр можливостей, що надають сучасні технології. А тому необхідно якомога швидше завершити процес інтеграції вітчизняних правоохоронних структур у європейський простір та чітко прописати у національних законодавчих актах процедуру збору, верифікації, зберігання та застосування електронних (цифрових) доказів.

Ключові слова: цифрова криміналістика, електронні (цифрові) докази, цифрові відбитки, кримінальне провадження, Протокол Берклі.

Denysovskyi M. D. REALITIES OF APPLICATION OF DIGITAL FORENSICS DURING CRIMINAL PROCEEDINGS

Every year, innovative technologies are increasingly introduced into various spheres of human life, and jurisprudence is no exception. In recent years, new terms such as: informatization, digital technologies, virtual reality, information and communication space have entered both the general and professional vocabulary of citizens. And in our professional activities, each of us increasingly uses a computer, various gadgets, programs, which allows us to speed up interaction processes, facilitate access, collection, storage, transmission and processing of information with a minimum of physical effort.

We are well aware that society has changed under the influence of computerization and digital reality has become not a myth, not a fairy tale, not a distant future, but our present. Thus, modern information technologies brought forensics to a new stage of development, as a result of which a new branch of forensics appeared – digital forensics.

This article examines the newest branch of forensics – digital forensics, which is an applied science about the disclosure of criminal offenses related to computer information, about the study of digital evidence, methods of finding, obtaining and securing such evidence.

The author of the article analyzed the components of digital forensics, assessed the trends in the development of this science at the current stage and predicted the further development of digital forensics in Ukraine, giving his recommendations.

Although a special unit for combating cybercrime was created in the National Police, domestic law enforcement agencies are not able to use the full range of opportunities provided by modern technologies. Therefore, it is necessary to complete the process of integration of domestic law enforcement structures into the European space as soon as possible and to clearly prescribe in national legislative acts the procedure for collecting, verifying, storing and using electronic (digital) evidence.

Key words: digital forensics, electronic (digital) evidence, digital fingerprints, criminal proceedings, Berkeley Protocol.

Постановка проблеми. На сьогоднішній час цифрові технології, безперечно, проникають у всі сфери життєдіяльності людини, тай суспільства в цілому. Не є винятком і наука криміналістика. Оскільки не можливо уявити габітологію – без

комп'ютерних засобів створення суб'єктивних портретів й відновлення зажиттєвого вигляду людини за кістковими залишками її черепу, дактилоскопію – без автоматизованого опрацювання й ідентифікації слідів пальців рук, зброе-

знавство – без комп'ютерних інструментів дослідження й ототожнення слідів пострілу на гільзах і кулях, документознавство – без комп'ютерних методів обробки й дослідження документів, а судову фотографію та відеозапис – без цифрової фото – і відеозйомки. У розслідуванні більшості кримінальних правопорушень безумовно застосовується так звана автоматизована методика розслідування. Вона являє собою технічний засіб у вигляді інформаційної системи, який ґрунтується на типовій комп'ютерній моделі відповідного кримінального правопорушення, виокремленого у певну групу за відповідними криміналістичними критеріями. За суттю, мова йде про цілісний напрям криміналістики – про так звану електронну (цифрову) криміналістику.

Оскільки використання даного напрямку являється досить новітнім, то існує безліч як негативних, так і позитивних поглядів науковців – криміналістів та інших представників процесуальних наук, щодо визначення необхідності та доцільності вивчення цифрової криміналістики. Висновки аналітиків і становлення цифрової криміналістики, на даний час, невітніші, а можливості одержання й використання отриманої таким чином інформації у кримінально – судочинних напрямках більшості слідчим, прокурорам і суддям, на жаль, невідомі. В першу чергу це тому, що для дослідження, комп'ютерних засобів, систем, мереж та оброблюваної за їх допомогою інформації необхідно мати особливий набір криміналістичних знань, за допомогою яких можливо швидко та ефективно провести розслідування кримінального правопорушення. А для ефективного та правомірного застосування отриманої цифрової інформації – необхідно чітко закріпити процедуру її отримання в законодавчому рівні.

Стан дослідження теми. Цифрова криміналістика є відносно новою наукою, що зародилася лише у 80-ті роки ХХ століття, а тому її дослідженням в Україні займаються доволі небагато дослідників. Серед авторів, які торкаються окремих проблем цифрової криміналістики варто виокремити наступних: Бутузів В.М., Власова С.В., Іщенко Є.П., Нечаєва Н.Б. тощо. Щодо іноземних досліджень цифрової криміналістики, то однією із провідних науковців є Marie-Helen Maras.

Метою даної роботи є дослідження нової сфери криміналістики – цифрової криміналістики, зокрема висвітлення теоретичних та практичних реалій її застосування під час здійснення кримінального провадження, формулювання науково обґрунтованих пропозицій і рекомендацій з удосконалення законодавства України.

Викладення основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів. Ще в 70-ті роки минулого століття було помічено, що «стрімки, динамічні зміни

в соціальній структурі суспільства породжуються лавиноподібним процесом інновацій, матеріалізованих наукових ідей, наукових відкриттів, технічних винаходів і розробок, з принципово новими технологічними процесами [1, с. 7].

Так, дійсно в результаті науково-технічного прогресу, що зумовлений впливом світових інформаційних потоків, інтеграцією знань про можливості протидії злочинності за допомогою науково-технічних досягнень сучасного суспільства, запроваджуються різні інновації щодо застосування техніко-криміналістичних засобів і технологій в кримінальному провадженні. Тому в сучасних умовах у слідчій діяльності пропонується використання новітніх науково-технічних засобів і технологій при проведенні гласних та негласних слідчих (розшукових) дій, зокрема: інноваційних матеріалів роботи зі слідами, приладів, що дозволяють проведення експрес-аналізів, засобів аудіо-, відеоконтролю, систем спостереження, цифрової фототехніки та відеозапису, електронних контролерів, безпілотних літальних апаратів тощо.

Безперечно новітні технології використовуються не лише працівниками правоохоронних органів, а й безпосередньо правопорушниками при вчиненні кримінальних правопорушень, пов'язаних з використанням інформаційно – телекомунікаційної мережі Інтернет, кіберзлочинів, кримінальних правопорушень, пов'язаних з ІТ-технологіями і т.п. Саме тому, було виділено цифрову криміналістику, як одну із галузей дослідження науки криміналістики в цілому, яка «зосереджена на кримінально-процесуальному праві і доказах стосовно комп'ютерів і пов'язаних з ними пристроїв», такими, як мобільні пристрої (телефони, смартфони тощо), ігрові приставки та інші пристрої, що функціонують через Інтернет (пристрої для здоров'я та фітнесу та медичні прилади тощо) [2, с. 177].

Таким чином, цифрова криміналістика – це прикладна наука про розкриття кримінальних правопорушень, пов'язаних з комп'ютерною інформацією, що має відношення до процесу збору, отримання, збереження, аналізу та подання електронних доказів (також відомих як цифрові докази) з метою отримання оперативно-розшукових відомостей і здійснення розслідування та кримінального переслідування по відношенні до різних видів кримінальних правопорушень, включаючи кіберзлочини.

Одним із основних принципів цифрової криміналістики являється принцип обміну Едмона Локара, який полягає у тому, що об'єкти і поверхні завжди вступають один з одним в контакт, а тому відбувається перехресне перенесення матеріалів. З цього випливає, що будь яка особа після використання інформаційно-комунікаційних технологій, залишають цифрові сліди (відбитки), за

допомогою яких можливо дізнатись інформацію про вік, стать, громадянство, расову та етнічну приналежність, думки, уподобання, звички, хобі, сексуальну орієнтацію, історію хвороби і проблеми зі здоров'ям, психологічні розлади, статус, зайнятість, приналежність до будь-якої спільноти, особисті відносини, геолокацію, розпорядок дня та інші активності.

Такі цифрові відбитки можуть бути активними або пасивними. Активний цифровий відбиток створюється даними, наданими користувачем, такими як персональні дані, відео, зображення і коментарі, що розміщуються в додатках, на веб-сайтах, електронних дошках оголошень, в соціальних мережах та інших онлайн-форумах. А пасивні – це дані, які особи залишають користуючись Інтернетом та цифровими технологіями без попереднього умислу (наприклад: історія переглядів в браузері).

Дані активних і пасивних цифрових відбитків в подальшому можуть використовуватись як доказ скоєння кримінального правопорушення або ж доведення або спростування твердження про певний факт, визначення причетності або непричетності підозрюваного до вчинення правопорушення тощо.

Джерелами доказів в електронній формі можуть бути: різноманітні носії інформації; моноблоки, мобільні пристрої (мобільні телефони, планшетні комп'ютери), цифрові камери, роутери, маршрутизатори, комп'ютерні мережі, глобальна мережа Інтернет, звуко- та відеозаписи тощо, тобто джерелом доказів може бути будь-який електронний пристрій, який знаходиться на місці обшуку. Варто також зазначити, що постійно з'являються нові види електронних пристроїв, які можуть містити електронні докази [3, с. 7].

Наприклад, одним з цифрових пристроїв, які накопичують значний обсяг даних про його користувачів, є Amazon Echo (з голосовим помічником Alexa). Дані, що накопичуються цим пристроєм, можуть містити цінні відомості про користувачів, зокрема: інформацію про їх інтереси, уподобання, запити, покупки і інші види активності, а також про їх місцезнаходження (щоб, наприклад, визначити, чи знаходяться вони вдома або поза будинком, шляхом перегляду міток часу і аудіозаписів взаємодії з мовним помічником Alexa). Даний пристрій вже використовувався в Сполучених Штатах Америки при розслідуванні справи про вбивство. Хоча звинувачення проти підозрюваного були в кінцевому підсумку зняті, це справа наочно продемонструвала, що дані, зібрані з використанням нових цифрових технологій, неминуче будуть представлені в суді як доказ.

у Китаї, на даний час, вагоме місце в цифровій криміналістиці посів штучний інтелект. За допомо-

гою якого можливо із зображення з вуличної камери розпізнати обличчя та здійснити пошук особи у всіх відомих базах даних. Натомість в нашій державі, цей процес ще не є належно вдосконаленим, але для ідентифікації потенційних злочинців і загиблих, невелика кількість слідчих вже використовує додаток з розпізнавання облич Clearview AI.

Ідею щодо отримання доказів із відкритих джерел не всі одразу сприйняли всерйоз тому, що цифрові дані часто важко верифікувати і вони можуть бути дуже часто сфальсифіковані. Однак у європейських країнах, де цифрова криміналістика давно являється невід'ємним атрибутом розслідування кримінальних правопорушень, верифікація даних зазвичай прописана у законодавстві.

Всі вимоги щодо процедури збору, використання й збереження інформації з відкритих джерел передбачені у протоколі Берклі, над яким протягом трьох років працювало понад 150 експертів і представників Центру прав людини університету Берклі та Офісу Верховного комісара ООН з прав людини. Протокол Берклі являє собою практичний посібник з ефективного використання цифрової інформації з відкритим вихідним кодом при розслідуванні порушень міжнародного кримінального права, права людини та гуманітарного права.

Чому ж Протокол Берклі настільки важливий? А тому, що керуючись ним можна отримати доступ до великої кількості даних, зібраних з різних, незалежних одне від одного джерел, не обмежуючись територією, суб'єктом отримання та подачі інформації.

Саме в ньому передбачено основоположні міжнародні стандарти для проведення онлайн-розслідування порушень, методи і процедури збирання, аналізу, перевірки та зберігання контенту із соціальних мереж та відкритих джерел з дотриманням професійних, правових та етичних принципів. При цьому, такими джерелами можуть бути, як контент створений користувачами у соціальних мережах, таких як YouTube, Facebook, Instagram, так і дані супутникових знімків, що зможуть бути використанні в рамках різних кримінальних проваджень.

З точки зору роботи правоохоронних органів, такі джерела можуть слугувати додатковою доказовою базою по справі і надаватимуть слідчим ширше уявлення про осіб або події. Але з іншого боку, таким особам варто досить уважно перевіряти інформацію з відкритих джерел, оскільки вона може бути неправдивою, неточною або хибною. Це полягатиме у витрачання більшого обсягу часу на досудове розслідування і відповідно, на судовий розгляд, оскільки потенційно можуть існувати сотні тисяч фотографій, відео та публікацій, які мають бути перевірені та дослідженні всіма сторонами процесу.

На мою думку, в реаліях сучасного світу «рамки визначення» правдивої чи неправдивої інформації настільки стерлись, що в будь-якому випадку збір та використання інформації з відкритих джерел, є вигідним для всіх сторін, оскільки допоможе підвищити стандарти розслідування та судового розгляду справи. В сучасному світі цифрова криміналістика суттєво доповнює традиційні методи розслідування, адже практично все має свій цифровий слід, знищити який майже неможливо.

Як би це прикро не звучало, на жаль, багато прикладів нам надає саме український досвід. Тому що саме зараз ця процедура використовується українськими неурядовими громадськими організаціями та журналістами у розслідуванні злочинів, вчинених російськими військовослужбовцями та високопосадовцями на території України. Так, на сьогоднішній час, Протоколом Берклі уже керуються в Офісі Генерального прокурора разом з українськими та міжнародними партнерами під час збору доказів про злочини російської армії (<https://warcrimes.gov.ua/>), а також відома організація Bellingcat, яка веде спеціальний портал воєнних злочинів Росії в Україні <https://bit.ly/3tvNMvb>.

Не можливо не згадати події у місті Буча Київської області, що тривали від 27.02.2022 р. до 31.03.2022 р., в результаті яких було знайдено велику кількість тіл вбитих цивільних громадян. Після оприлюднення кадрів російська влада почала просувати ідею, що це сфальсифікована ситуація, а тіла були підкинуті після звільнення міста. І тільки супутникові знімки допомогли довести, що тіла з'явилися саме під час російської окупації [4].

Однак зараз виникає питання, чи будуть дані цифрові докази допущені як докази у судових провадженнях в нашій державі. Адже інститут електронних доказів в КПК України не деталізований та не врегульований на достатньому рівні, саме тому питання внесення відповідних змін до КПК України є нагальним, в тому числі щодо чіткого визначення поняття та видів електронних доказів, а також доповнення переліку процесуальних джерел доказів, і розмежування поняття електронного документа як офіційного документа та інших документів, які подаються в електронній формі.

Щодо особливостей поведінки з цифровими доказами, то ще у 2012 році Міжнародна організація зі стандартизації (ISO) і Міжнародна електротехнічна комісія (МЕК) опублікували міжнародні стандарти, що стосуються поведінки з цифровими доказами (ISO / IEC 27037 Керівництво по ідентифікації, збирання, одержання і збереження свідчень, представлених в цифровій формі [5]).

Даними стандартами пропонуються чотири етапи поведінки з цифровими доказами, а саме:

Ідентифікація – включає в себе пошук і розпізнавання відповідних доказів, а також їх документування. На цьому етапі пріоритетні завдання збору доказів визначаються на основі цінності і мінливості доказів. У порівнянні з традиційними доказами (наприклад, паперовими документами, зброєю, контрольованими речовинами і т.д.), цифрові докази створюють унікальні складності при аутентифікації через обсяг доступних даних, їх швидкості (тобто швидкості, з якою вони створюються і передаються), нестійкості (вони можуть швидко зникнути при перезапису або видаленні) і уразливості (їх легко можна обробити, змінити або пошкодити).

Збір – передбачає збір всіх цифрових пристроїв, які можуть містити дані, що мають доказову цінність. Ці пристрої згодом транспортуються в лабораторію судової експертизи або іншу установу для збору і аналізу цифрових доказів. Цей процес називається збором даних в статичному режимі. Однак бувають випадки, коли збір даних в статичному режимі є практично нездійсненним. У таких ситуаціях здійснюється збір даних в реальному часі.

Отримання – цифрові докази необхідно отримувати без шкоди для цілісності даних. Таке отримання даних без їх зміни здійснюється шляхом створення копії вмісту цифрового пристрою (процес, відомий як створення неспотвореного образу) з використанням пристрою (блокувальника запису), який призначений для запобігання зміни даних в процесі копіювання. Для того щоб визначити, чи є дублікат точною копією оригіналу, значення хешфункції розраховується з використанням математичних обчислень; тут для отримання значення хешфункції використовується криптографічна хешфункція. Якщо значення хешфункції для оригіналу та копії збігаються, то вміст копії є точно таким же, що і в оригіналі.

Збереження – цілісність цифрових пристроїв і цифрових доказів – «процес, за допомогою якого слідчі забезпечують охорону місця кримінального правопорушення (або події) і збереження доказів протягом всього періоду провадження у справі. У журнал реєстрації записують інформацію про те, хто здійснював збір доказів, де і яким чином вони були зібрані, які особи отримали ці докази, і коли вони їх отримали. Ретельне документування процесу цифрової судової експертизи на кожному етапі має важливе значення для забезпечення допустимості доказів у суді.

У країнах Європи, Америці та, зокрема, у Міжнародному кримінальному суді вже існує практика залучення цифрових доказів до справ. Ці норми регулюються місцевим законодавством та здебільшого опираються на Протокол Берклі й принципи SWGDE по роботі з цифровими доказами. Проте питання цифрових доказів та їхньої допустимості у контексті українського законо-

давства залишається відкритим, тому процедура їхнього збору, верифікації, зберігання та застосування має бути чітко прописана у національних законодавчих актах.

Висновки з даного дослідження. На даний час доказовою базою достатньої частки кримінальних правопорушень є електронні (цифрові) докази, оскільки сучасні правопорушення все більше здійснюються в кіберпросторі та за допомогою інформаційних технологій і систем.

Динаміка вчинення кримінальних правопорушень з використання інформаційно-телекомунікаційних технологій постійно зростає. Вбачається, що, вдосконалення та застосування даної науки на практиці, в умовах активного розвитку можливостей мережі Інтернет, новітніх технологій, криміналістичної техніки, нових способів вчинення правопорушень, сприятиме не тільки розвитку окремих теоретичних положень криміналістичної науки, але й позитивно відобразиться на практичному використанні даних знань при розкритті та розслідуванні кримінальних правопорушень.

Хоч цифрова криміналістика в розвинутих країнах розвивається стрімкими темпами та гідно протистоїть поширенню кіберзлочинності, наша держава також не є пасивною в цьому впровадженні.

Після створення в складі національної поліції спеціального підрозділу з боротьби з кіберзлочинністю, працівники правоохоронних органів активно використовують можливі техніки та прилади новітньої цифрової криміналістики.

Проте для того, щоб вітчизняні правоохоронні органи дійсно могли використовувати весь спектр можливостей, які надають сучасні технології, необхідно якомога швидше завершити процес інтеграції вітчизняних правоохоронних структур в європейський простір.

Зараз інститут електронних доказів в КПК України не деталізований та не врегульований на достатньому рівні, саме тому питання внесення відповідних змін до КПК України є нагальним, в тому числі щодо чіткого визначення поняття та видів електронних доказів, а також доповнення переліку процесуальних джерел доказів, і розмежування поняття електронного документа як офіційного документа та інших документів, які подаються в електронній формі.

Література

1. Лазар М.Г., Лейман И.И. НТР и нравственные факторы научной деятельности. Ленинград, «Наука». 1978. 156 с.
2. Колодіна А.С., Федорова Т.С. Цифрова криміналістика: проблеми теорії і практики. Київський часопис права. 2022. № 1. С. 176-180. URL: <http://kyivchasprava.kneu.in.ua/index.php/kyivchasprava/article/view/151/139>.
3. Гуцалюк М. В., Гавловський В. Д., Хахановський В. Г. та ін. за заг. ред. Корнейка О. В. Використання електронних (цифрових) доказів у кримінальних провадженнях: методичні рекомендації. Київ : Видавництво Національна академія внутрішніх справ. 2020. Вид. 2. 104 с. URL: <http://elar.naiu.kiev.ua/bitstream/123456789/17605/1/%D0%92%D0%B8%D0%BA%D0%BE%D1%80%D0%B8%D1%81%D1%82%D0%B0%D0%BD%D0%BD%D1%8F%20%D0%B5%D0%BB%D0%B5%D0%BA%D1%82%D1%80%D0%BE%D0%BD%D0%BD%D0%B8%D1%85%20%28%D1%86%D0%B8%D1%84%D1%80%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D1%85%29%20%D0%B4%D0%BE%D0%BA%D0%B0%D0%B7%D1%96%D0%B2.pdf>.
4. Гюндуз Мамедов. Цифрова криміналістика. Як це допомогло зібрати докази злочинів у Бучі? (08 червня 2022 р.) *Електронний журнал «НВ Погляди»*, 2022. URL: <https://nv.ua/ukr/opinion/viyna-v-ukrajini-yak-cifrova-kriminalistika-vikrivaye-zlochini-rf-v-ukrajini-novini-ukrajini-50248411.html>.
5. ISO/IEC 27037:2012 Information technology – Security techniques – Guidelines for identification, collection, acquisition and preservation of digital evidence. URL: <https://www.iso.org/standard/44381.html>.

УДК 343.1
DOI <https://doi.org/10.32782/chern.v3.2022.21>

О. С. Розумовський
аспірант

Харківського національного університету внутрішніх справ,
адвокат

orcid.org/0000-0002-0906-564X

ЗАХИСТ ПРАВ ЛЮДИНИ, ПОВ'ЯЗАНОГО З ПОРУШЕННЯМ СТ. 3 КОНВЕНЦІЇ ПРО ЗАХИСТ ПРАВ ЛЮДИНИ І ОСНОВОПОЛОЖНИХ СВОБОД (1950 Р.) В АСПЕКТІ УМОВНО-ДОСТРОКОВОГО ЗВІЛЬНЕННЯ ВІД ПОКАРАННЯ ПРИ ДОВІЧНОМУ УВ'ЯЗНЕННІ ЗАСУДЖЕНОГО

У даній статті автором розглянуто питання, щодо осіб, які перебувають в установах виконання покарань України з терміном довічного позбавлення волі, а також в випадку, без перспективи звільнення, у аспекті співвідношення норм і принципів міжнародного права, прав людини та її основоположних свобод, що пов'язане з порушенням положень ст. 3 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод від 04 листопада 1950 року. Автором досліджені положення міжнародних актів у сфері захисту прав людини та чинного національного законодавства України, зокрема: Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод від 04 листопада 1950 року, рішень Європейського суду з прав людини, Конституції України, Рішень Конституційного суду України, Кримінального кодексу України, Кримінального процесуального кодексу України та інші, що стосуються призначення покарання у вигляді довічного позбавлення волі та процесуального аспекту заміни покарання на певний строк. На підставі чого, зроблено спробу встановити характер взаємодії положень норм міжнародного права в галузі прав людини та її основоположних свобод з чинним національним законодавством України, що стосуються призначення покарання у вигляді довічного позбавлення волі національними судами України та процесуального аспекту заміни покарання на певний строк, в тому числі із застосуванням рішень Європейського суду з прав людини.

Ключові слова: Європейський суд з прав людини, Суд, практика ЄСПЛ, Конвенція, Кримінальний кодекс України, Кримінальне процесуальне законодавство України, Конституція України, Рішення Конституційного суду України, довічне позбавлення волі, покарання без перспективи звільнення, під час перегляду судових рішень за виключними обставинами.

Rozumovskyi O. S. PROTECTION OF HUMAN RIGHTS RELATED TO THE VIOLATION OF ART. 3 OF THE CONVENTION FOR THE PROTECTION OF HUMAN RIGHTS AND FUNDAMENTAL FREEDOMS (1950) IN TERMS OF PAROLE FOR LIFE IMPRISONMENT

The author of the article considered the issue of persons who are in ukrainian prisons convicted to a life sentence, as well as in the case without the prospect of release, in the aspect of the relationship between the norms and principles of international law, human rights and its fundamental freedoms, which charged with violating the provisions of Art. 3 of the Convention on the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms of November 4, 1950. The author researched the provisions of international acts in the field of human rights protection and the current national legislation of Ukraine, in particular: the Convention on the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms of November 4, 1950, decisions of the European Court of Human Rights, the Constitution of Ukraine, Decisions of the Constitutional Court of Ukraine, the Criminal Code of Ukraine, of the Criminal Procedure Code of Ukraine and others related to the imposition of punishment in the form of life imprisonment and the procedural aspect of replacing the punishment for a certain term. On the basis of which, an attempt was made to establish the nature of the interaction of the provisions of international law in the field of human rights and its fundamental freedoms with the current national legislation of Ukraine, which relate to the imposition of punishment in the form of life imprisonment by the national courts of Ukraine and the procedural aspect of replacing the punishment with a certain term, in that including with the application of decisions of the European Court of Human Rights.

Key words: European Court of Human Rights, Court, ECHR practice, Convention, Criminal Code of Ukraine, Criminal procedural legislation of Ukraine, Constitution of Ukraine, Decision of the Constitutional Court of Ukraine, life imprisonment, punishment without the prospect of release, during review of court decisions under exceptional circumstances.

Постановка проблеми. Оскільки існують рішення Європейського суду з прав людини (далі – Суд) щодо порушення зобов'язання Україною за ст. 3 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р. (далі – Конвенція 1950 р.) у зв'язку з відсутністю можливості пом'якшення довічного позбавлення волі, а сама проблема досі потребує якнайшвидшого вирішення на законодавчому рівні в Україні, тому ми вважаємо, що на теперішній час вона є надзвичайно актуальною. Так, Суд не одноразово розглядав в ряді справ, стосовно України та інших

держав, питання про застосування довічного позбавлення волі в контексті дотримання прав людини, гарантованих положеннями ст. 3 Конвенції 1950 р. Одним із перших було рішення від 9 липня 2013 року у справі «Vinter And Others v. The United Kingdom», в якому Суд навів ключові для розуміння даної проблеми аргументи, а саме: засуджений не може бути ізольований, якщо нема обґрунтованих пенологічних підстав для цього; оскільки баланс між підставами ізоляції може бути динамічним, то необхідно є оцінка факторів чи змін при перегляді обґрунтованості продов-

ження ізоляції. Крім того, у цьому рішенні акцентовано увагу на виправні цілі позбавлення волі, а відтак неприйнятним є варіант відсутності у особи шансу повернути собі свободу. А також, зазначено, що засуджений із самого початку відбування покарання має право знати, що він повинен робити, аби врешті-решт була розглянута можливість його звільнення, та чи можливо клопотати про це. Інакше за відсутності передбачених механізмів перегляду рішення про ізоляцію засудженої особи до довічного позбавлення волі на рівні національного законодавства порушено таке зобов'язання за ст. 3 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод державою-учасницею, яке буде мати місце безпосередньо в момент призначення даного виду покарання [1].

В той же час, у п. 55 рішення від 9 липня 2013 року у справі «Vinter And Others v. The United Kingdom», Європейського суду з прав людини, зазначив те, що більшість Європейських країн не мають у чинному законодавстві такого покарання, як покарання у вигляді довічного ув'язнення без можливості скорочення, а деякі, зокрема Португалія, Норвегія та Іспанія, взагалі – не мають довічного ув'язнення. В Австрії, Бельгії, Чехії, Естонії, Німеччині, Литві, Люксембурзі, Польщі, Румунії, Росії, Словаччині, Словенії, Швейцарії та Туреччині ув'язнені, засуджені до довічного ув'язнення, мають фіксовані періоди, після закінчення яких розглядається можливість звільнення. У Франції троє таких ув'язнених не мають мінімального терміну, але, здається, їх можна звільнити після 30 років. У Швейцарії існують положення про невизначені покарання для небезпечних злочинців, коли звільнення може відбуватися лише після нових наукових доказів того, що в'язень не був небезпечним, хоча ці положення ніколи не використовувалися. Лише Нідерланди, Англія та Уельс мають довічне ув'язнення, яке не може бути скорочене [1].

Але революційному рішенню у справі «Петухов проти України» від 12 березня 2019 року Європейський суд з прав людини детально проаналізував ситуацію, та дійшов до висновку, що в чинному законодавстві України в частині непом'якшувального покарання у вигляді довічного позбавлення волі існує положення про президентське помилування, яке є єдиною можливістю пом'якшити покарання у виді довічного позбавлення волі [2]. Цей висновок був зроблений на підставі дослідження статистичних даних в Україні на той час, з якого зазначено, що було задоволено лише одне клопотання про помилування засудженої особи до довічного позбавлення волі на момент розгляду справи та до змісту Положення про порядок здійснення помилування, затвердженого Указом Президента України від 21 квітня 2015 року [3]. З цього приводу було висловлено низку вагомих

зауважень, де Суд дійшов до висновку, що було порушено ст. 3 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод у зв'язку з тим, що покарання заявника неможливо скоротити [4].

На підставі викладеного, ми вважаємо, що дана проблематика свідчить про необхідність впровадження системи перегляду покарань у виді довічного позбавлення волі, шляхом внесення змін у Кримінальний кодекс України та Кримінальний процесуальний кодекс України щодо умовно-дострокового звільнення осіб, засуджених до довічного позбавлення волі, тобто існує необхідність вжити поряд із заходами індивідуального характеру також і заходи загального характеру.

Стан опрацювання. Дослідженню законодавчого регулювання міжнародних норм, що встановлюють відповідальність за порушення прав людини та її основоположних свобод, необхідністю впровадження реформи системи перегляду покарань у виді довічного позбавлення волі, пов'язаних із порушенням ст. 3 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (1950 р.) – заборона катування, присвятили свої праці такі учені, як: А. П. Бущенко, О. П. Кучинська., О. В. Щиголь, Ю. С. Денисова, О. С. Почанська, М. В. Романова, Л.Я. Стрельбіцька та інші. Але, питання пов'язаного із дотриманням прав людини та її основоположних свобод щодо необхідності впровадження реформи системи перегляду покарань у виді довічного позбавлення волі знайшли незначне висвітлення у сучасній правовій доктрині і були лише фрагментарно окреслені у загальних роботах науковців, зокрема наукових статтях. Крім цього, вважаємо, що до цієї проблеми не було дуже приділено уваги навіть у дисертаційних дослідженнях, тому на теперішній час це питання не втратило актуальності.

Метою статті є визначення та аналіз чинних нормативно-правих актів та законодавчих нормативних положень України у сфері захисту прав людини та її основоположних свобод, під час перегляду судових рішень за виключними обставинами внаслідок встановлення Європейським судом з прав людини порушення Україною міжнародних зобов'язань при вирішенні кримінальної справи національними судами, пов'язаних з порушенням ст. 3 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод – заборона катування, в аспекті покарань у виді довічного позбавлення волі.

Виклад основного матеріалу. Відповідно до положень Конституції України – людина, її життя, здоров'я, честь, недоторканість і безпека визнаються найвищою соціальною цінністю. З цього, є цілком логічне, що за кримінальні правопорушення проти життя та здоров'я людини чинним Законом України про кримінальну відповідальність встановлено найсуворіші види покарань, зокрема довічне позбавлення волі.

Йдеться про відносно обмежений перелік особливо тяжких кримінальних правопорушень, які супроводжуються позбавлення життя людини. При цьому, слід зазначити, що у деяких країнах світу, навіть тим правопорушникам, хто вчинив особливо тяжкий злочин, покарання можуть пом'якшити при настанні певних пом'якшувальних обставин. Так, в окремих державах Європейського Союзу існує законодавчо визначена можливість умовно-дострокового звільнення і при довічному ув'язненні засудженого.

Відповідно до положень ч. 3 ст. 459 Кримінального процесуального кодексу України (далі за текстом – КПК України) [5] містить вичерпний перелік виключних обставин, на підставі яких учасники судового провадження можуть подати заяву про перегляд судового рішення суду будь-якої інстанції, яке набрало законної сили. В той же час, у п. 2 ч. 3 цієї статті однією з таких підстав визначено встановлення міжнародною судовою установою, юрисдикція якої визнана Україною, порушення Україною міжнародних зобов'язань при вирішенні справи судом. Нагадаємо, що 17 липня 1997 року було прийнято Закон України «Про ратифікацію Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року, Першого протоколу та протоколів № 2, 4, 7 та 11 до Конвенції» [6], в якому Україна визнала обов'язковою юрисдикцію Європейського суду з прав людини в усіх питаннях, що стосуються тлумачення і застосування Конвенції. Крім того, відповідно до статті 46 самої Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод Високої Договірної Сторони (однією з яких є Україна) зобов'язуються виконувати остаточні рішення Суду в будь-яких справах, у яких вони є сторонами. Ратифікувавши Конвенцію про захист прав людини і основоположних свобод, Україна тим самим визнала за собою обов'язковою юрисдикцію Європейського Суду з прав людини [7]. Даним кроком Україна власне, взяла на себе обов'язок із виконання рішень Європейського суду з прав людини у всіх справах проти України. Беручи до уваги, що на сучасному етапі входження та адаптації в європейський правовий простір Україна є однією з небагатьох держав Ради Європи, яка безпосередньо врегулювала практику виконання рішень ЄСПЛ окремим Законом України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського Суду з прав людини» від 23 лютого 2006 року № 3477-IV [8] (далі за текстом – Закон). В цьому контексті, на нашу думку, особливу увагу заслуговує питання, що пов'язане із використанням та впровадженням рішень Європейського Суду з прав людини у діяльності судової гілки влади в Україні, під час захисту своїх порушених або оспорюваних прав, пов'язаних з умовно-достроковим звільненням при довічному ув'язненні засудженого.

Таким чином, встановлення Європейським судом з прав людини порушення Державою України міжнародних зобов'язань при вирішенні справи національними судами є безумовною підставою для перегляду ухвалених судових рішень за виключними обставинами в порядку Глави 34 Розділу V (ст. ст. 459-467) КПК України.

Але, в той же час, Суд у деяких своїх рішеннях застерігає та визначає, що до довічно засуджених може бути застосовано процедуру умовно-дострокового звільнення від покарання, шляхом подання засудженим клопотання до суду в порядку виконання вироків суду.

Так, у чинному національному законодавстві зазначено, що відповідно до п. 14 ч. 1 ст. 537 КПК України [5], під час виконання вироків суд, визначений ч. 2 ст. 539 КПК України, має право вирішувати питання про всякого роду сумніви і протиріччя, що виникають при виконанні вироку [5].

Відповідно до положень п. 1 ч. 2 ст. 539 КПК України, клопотання про вирішення питання, пов'язаного із виконанням вироку, подається до місцевого суду, в межах територіальної юрисдикції якого засуджений відбуває покарання, – у разі необхідності вирішення питань, передбачених, серед іншого, пунктом 14 ч. 1 ст. 537 КПК України [5]. Отже, клопотання подається до місцевого суду, в межах територіальної юрисдикції якого засуджений відбуває покарання та був засуджений до довічного позбавлення волі.

У Рішенні від 24.04.2018 р. № 3-р/2018 Конституційний Суд України констатує, що право людини на повагу до її гідності, як і її право на життя, є невідокремним, невідчуженим, непопущим та підлягає безумовному захистові з боку держави (друге речення абзацу четвертого підпункту 2.1 пункту 2 мотивувальної частини) [9].

Слід зазначити, що право на повагу до гідності людини має безумовний характер й у міжнародному публічному праві, зокрема, це виражено через загальновизнану формулу – *jus cogens* (імперативна норма), яка категорично забороняє всі форми нелюдських або таких, що принижують гідність, поведень або покарань. Приписи положень ст. 3, ч. 1, 2 ст. 28 Конституції України також становлять імператив для держави щодо забезпечення юридичних гарантій володіти гідністю, властивою кожній людині від народження. Цей імператив поширюється на ставлення держави до осіб, засуджених до обмеження або позбавлення волі.

В той же час, у Рішенні від 16.09.2021 р. № 6-р(II)/2021 Конституційний Суд України в пункті 3.4 визначає, що кара на довічне позбавлення волі – це призначене судом покарання на невизначений строк, що обчислюється з моменту винесення обвинувального вироку за карний злочин, яке вимагає утримування засудженого у в'язниці до завершення його/її біологічного життя

або до звільнення судовим, квазісудовим, виконавчим або адміністративним порядком на підставі визнання того, що в'язень далі не становитиме загрози загалові (Європейський комітет із питань запобігання катуванню чи нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню або покаранню, 25th General Report, СРТ/Inf(2016)10, п. 68) [10]. Тобто, така кара – це ув'язнення на невизначений період часу. Вона породжує єдині в своєму роді страждання, оскільки позбавляє в'язня можливості мати визначеність у питанні свого звільнення якогось конкретного дня в майбутньому. Невизначеність такого характеру є дуже болісною для засуджених до довічного позбавлення волі без перспективи звільнення. Така невизначеність і породжувана нею болісність є згубними для людської гідності.

Виходячи з викладеного вище, слід зазначити, що практика Європейського суду з прав людини, свідчить, що неодмінною є вимога перегляду покарання на довічне ув'язнення, яка повинна застосовуватися у вигляді інструменту захисту людської гідності з огляду на зв'язок між надією на звільнення та людською гідністю. Тобто, у контексті європейського правопорядку в ділянці людських прав саме поняття звільнення поєднується з тією ідеєю, що людська гідність має стосунок до ресоціалізації довічно ув'язненої особи. Із цього випливає наступне: звільнення означає, що довічно ув'язненим належить мати перспективу повернення в суспільство, якщо їх було ресоціалізовано та їх уже більше не вважають загрозою суспільству, і таке повернення відбувається тоді, коли вони все ще здатні бути активними членами суспільства [11, с. 119]. Тобто, звучить однозначно, якщо особа засуджена до довічного позбавлення волі без перспективи звільнення, то дана обставина породжує страждання засудженої особи та приниження людської гідності.

Нагадаємо, що Європейський суд із прав людини констатував порушення Україною ст. 3 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод на підставі того, що покарання у вигляді довічного позбавлення волі є покаранням без перспективи звільнення, у таких рішеннях. зокрема: у справі Петухов проти України (№ 2) від 12 березня 2019 року (заява № 41216/13); у справі Старишко проти України від 15 жовтня 2020 року (заява № 61839/12); у справі Лопата та інші проти України від 10 грудня 2020 року (заява № 84210/17 та 23 інші); у справі Дембо та інші проти України від 11 березня 2021 року (заява № 2778/18 та 46 інших); у справі Русанду проти України від 1 квітня 2021 року (заява № 23047/20); у справі Фарзієв та інші проти України від 1 квітня 2021 року (заява № 63747/14 та 23 інші); у справі П'ятаченко та інші проти України від 15 квітня

2021 року (заява № 22851/20 та 2 інші); у справі Борисенко та інші проти України від 15 квітня 2021 року (заява № 19102/20 та 5 інших); у справі Полторацький проти України від 22 квітня 2021 року (заява № 11551/13); у справі Баранов та інші проти України від 20 травня 2021 року (заява № 15027/20 та 3 інші); у справі Чистяков та інші проти України від 10 червня 2021 року (заява № 46896/18 та 3 інші); у справі Манойлов та інші проти України від 10 червня 2021 року (заява № 21845/20 та 3 інші); у справі Крупко та інші проти України від 22 липня 2021 року (заява N 53152/16 та 8 інших).

Більш того, Конституційний Суд України урішенням від 16.09.2021 року № 6-р(П)/2021 визнав, що довічне позбавлення волі особи без подальшої можливості її звільнення означає урівняно строку довічного позбавлення волі з позбавленням волі до завершення природного життя людини, а отже, заперечує не тільки мету покарання, а й саму сутність людської гідності, ставить під сумнів її абсолютний характер та становить порушення позитивного обов'язку держави захищати гідність людини, а тому, не відповідає ч. 1 ст. 3, ст. 23, ч. 2 ст. 28, ч. 3 ст. 63 Конституції України. Тобто, своїм рішенням Конституційний суд України зобов'язав Верховну Раду України невідкладно привести нормативне регулювання неконституційності покарання у вигляді довічного позбавлення волі у відповідність до Конституції України та цього Рішення. Таким чином, Конституційний суд України у викладеному вище рішенні остаточно визнав положення ст. 81 та ст. 82 КК України неконституційними, оскільки довічне позбавлення волі особи без подальшої можливості її звільнення означає порівняння строку довічного позбавлення волі з позбавленням волі до завершення природного життя людини, а отже, заперечує не тільки мету покарання, а й саму сутність людської гідності, ставить під сумнів її абсолютний характер та становить порушення позитивного обов'язку держави захищати гідність людини, а отже, не відповідає ч. 1 ст. 3, ст. 23, ч. 2 ст. 28, ч. 3 ст. 63 Конституції України [9].

Однак, на думку більшості науковців, у зазначеному вище рішенні Конституційного суду України неоднозначно сформульовано наступна теза: при цьому потрібно враховувати, що заміна невідбутої частини покарання у вигляді довічного позбавлення волі більш м'яким покаранням не має бути передумовою умовно-дострокового звільнення. Тобто, дане положення можна розуміти по-різному, зокрема: по-перше, для застосування умовно-дострокового звільнення до особи, засудженої до довічного позбавлення волі, не є обов'язково попередньо здійснити заміну вищезгаданого виду покарання на позбавлення волі на певний строк;

по-друге, неможливим є автоматичне застосування умовно-дострокового звільнення до особи, засудженої до довічного позбавлення волі, після заміни покарання у виді довічного позбавлення волі на позбавлення волі на певний строк без врахування пеналогічних підстав, визначених законом, що ми підтримуємо. А задля вирішення цих питань законодавчого врегулювання умовно-дострокового звільнення осіб, засуджених до довічного позбавлення волі, викладені вони у Проекті Закону № 4049 «Про внесення змін до Кодексу України про адміністративні правопорушення, Кримінального кодексу України та Кримінального процесуального кодексу України щодо виконання рішень Європейського суду з прав людини» від 03.09.2020 року. У Проекті Закону пропонується передбачити можливість заміни довічного позбавлення волі позбавленням волі строком від п'ятнадцяти до двадцяти років, якщо засуджений відбув не менше п'ятнадцяти років призначеного судом покарання, при цьому застосування умовно-дострокового звільнення буде можливим після фактичного відбування засудженим не менше трьох чвертей строку покарання, яким суд замінить довічне позбавлення волі [12].

Виходячи із викладеного вище, вважаємо, що Положення про порядок здійснення помилування може бути удосконалено в першу чергу шляхом доповнення вимогою обґрунтування та оприлюднення рішень за клопотаннями про помилування Комісією у питаннях помилування та Президента України і перегляду положення, згідно з яким особи, які засуджені за тяжкі чи особливо тяжкі злочини можуть бути помилувані у виняткових випадках за наявності надзвичайних обставин.

Висновки. При дослідженні питань пов'язаних із дотриманням положень ст. 3 Конвенції про захист прав і основоположних свобод (1950 р.) та практики Європейського суду з прав людини, вважаємо, що непом'якшуване довічне позбавлення волі свідчить про порушення Україною зобов'язання про дотримання вимог Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р., що було визнано Європейським судом з прав людини при розгляді ряду справ стосовно України. Важливим, на теперішній час, для нашої держави є виправлення системної проблеми шляхом внесення змін до чинного законодавства України та прийняття у другому читанні Проекту Закону № 4049 «Про внесення змін до Кодексу України про адміністративні правопорушення, Кримінального кодексу України та Кримінального процесуального кодексу України щодо виконання рішень Європейського суду з прав людини» від 03.09.2020 року, який повинен вирішити деякі питання пов'язані із законодавчим врегулюванням умовно-дострокового звільнення осіб, засуджених до довічного позбавлення волі.

Література

1. Case of Vinter And Others v. The United Kingdom (Application no. 66069/09130/10 and 3896/10); Judgment European Court of Human Rights, 9 July 2013. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng/?i=001-108610> (дата звернення: 12.08.2022).
2. Справа «Петухов проти України (№ 2)» (Заява № 41216/13) URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_d98#Text (дата звернення: 12.08.2022).
3. Положення про порядок здійснення помилування, затвердженого Указом № 223/2015 Президента України від 21 квітня 2015 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/223/2015#Text> (дата звернення: 12.08.2022).
4. Постанова Великої Палати Верховного суду від 08 липня 2020 р., справа № 1-42/2004 (провадження № 13-87зв019). URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/90411145> (дата звернення: 12.08.2022).
5. Кримінально процесуальний кодекс України від 13 квітня 2012 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17/conv#n1643> (дата звернення: 12.08.2022).
6. Закон України «Про ратифікацію Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року, Першого протоколу та протоколів № 2, 4, 7 та 11 до Конвенції» № 475/97-ВР від 17 липня 1997 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/475/97-вр#Text> (дата звернення: 12.08.2022).
7. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text (дата звернення: 12.08.2022).
8. Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини: Закон України від 23 лютого 2006 № 3477-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3477-15#Text> (дата звернення: 12.08.2022).
9. Рішення Конституційного суду України від 24 квітня 2018 року № 3-р/2018 у справі за конституційним поданням Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини щодо відповідності Конституції України (конституційності) частини шостої статті 216 Кримінального процесуального кодексу України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v003p710-18#Text> (дата звернення: 12.08.2022).
10. Рішення Конституційного суду України від 16.09.2021 року № 6-р(П)/2021 у справі за конституційними скаргами Крупка Дмитра Володимировича щодо відповідності Конституції України (конституційності) частини першої статті 81, частини першої статті 82 Кримінального кодексу України, Костіна Володимира Володимировича, Мельниченка Олександра Степановича щодо відповідності Конституції України (конституційності) частини першої статті 82 Кримінального кодексу України та за конституційною скаргою Гогіна Віктора Івановича щодо відповідності Конституції України (конституційності) частини першої статті 81 Кримінального кодексу України (справа про перегляд вироку особі, караній на довічне позбавлення волі) URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v006p710-21#Text> (дата звернення: 12.08.2022).
11. Dirk van Zyl Smith and Catherine Appleton. Life Imprisonment: A Global Human Rights Analysis. Cambridge (Massachusetts): Harvard University Press, 2019. P. 236.
12. Проект Закону № 4049 від 03.09.2020 року про внесення змін до Кодексу України про адміністративні правопорушення, Кримінального кодексу України та Кримінального процесуального кодексу України щодо виконання рішень Європейського суду з прав людини. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=69827 (дата звернення: 12.08.2022).

УДК 343.98:502

DOI <https://doi.org/10.32782/chern.v3.2022.22>**С. В. Татаренко***аспірант кафедри кримінального процесу та криміналістики**Донецького державного університету внутрішніх справ**orcid.org/0000-0001-9425-0227*

КРИМІНАЛІСТИЧНИЙ ПОРТРЕТ ОСОБИ, ЩО ВЧИНЯЄ КРИМІНАЛЬНІ ПРАВОПОРУШЕННЯ ПРОТИ ДОВКІЛЛЯ

Статтю присвячено вивченню характерних ознак і особливостей особи, що вчиняє кримінальні правопорушення. Встановлено, що особа правопорушника як елемент криміналістичної характеристики визнається усіма вченими-криміналістами та входить до структури криміналістичної характеристики усіх видів кримінальних правопорушень. У криміналістиці особа правопорушника розглядається як система відомостей про особу, яка вчинила кримінальне правопорушення та охоплює демографічні, соціальні, психічні, фізіологічні та інші дані, які характеризують правопорушника. Використання на практиці типового портрету правопорушника надає працівникам практичних підрозділів інформацію про типові риси і особливості правопорушників певної категорії, сприяє швидкому викриттю і затриманню особи, що вчинила кримінальне правопорушення.

Досліджено наукові праці щодо визначення типового портрету та узагальненої характеристики особи екозлочинця. Детальне вивчення типових ознак, рис і особливостей особи, що вчиняє екологічні кримінальні правопорушення сприяє розробленню типової характеристики правопорушника, який охоплює дані про те, якими знаннями і навичками володіє правопорушник, його освіту та професійну діяльність, родинні зв'язки, коло спілкування та соціальне становище. Особа правопорушника як елемент криміналістичної характеристики кримінальних правопорушень проти довкілля є одним з найбільш інформативних елементів, який тісно пов'язаний зі способом вчинення кримінального правопорушення, особою потерпілого, типовою слідовою картиною, предметом кримінально-протиправного посягання.

За результатами дослідження окреслено відомості, які мають значення під час розроблення типової характеристики особи правопорушника, що вчиняє кримінальні правопорушення проти довкілля, до яких доцільно віднести демографічні дані (стать, вік), дані, що характеризують професійну діяльність особи, соціальні ознаки (освіта, місце проживання, сімейний стан), психологічні ознаки (інтелект, звички, вміння, навички).

Ключові слова: криміналістична характеристика, особа правопорушника, злочинець, кримінальне правопорушення, типовий портрет, кримінальні правопорушення проти довкілля.

Tatarenko S. V. FORENSIC PORTRAIT OF A PERSON COMMITTING CRIMINAL OFFENSES AGAINST THE ENVIRONMENT

The article is devoted to the study of the characteristic features and characteristics of a person who commits criminal offenses. It has been established that the person of the offender as an element of forensic characterization is recognized by all forensic scientists and is part of the structure of forensic characterization of all types of criminal offenses. In criminology, the person of the offender is considered as a system of information about the person who committed the criminal offense and includes demographic, social, mental, physiological and other data that characterize the offender. The use in practice of a typical portrait of an offender provides employees of practical units with information about the typical features and characteristics of offenders of a certain category, contributes to the quick exposure and detention of a person who has committed a criminal offense.

Scientific works on the definition of a typical portrait and generalized characteristics of an ecocriminal were studied. A detailed study of the typical signs, traits and characteristics of a person who commits environmental criminal offenses contributes to the development of a typical characteristic of the offender, which includes data on what knowledge and skills the offender possesses, his education and professional activity, family ties, circle of communication and social status. The person of the offender as an element of the forensic characterization of criminal offenses against the environment is one of the most informative elements, which is closely related to the method of committing the criminal offense, the identity of the victim, a typical trace picture, the subject of the criminal offense.

According to the results of the research, information is outlined that is important when developing a typical characterization of an offender who commits criminal offenses against the environment, which should include demographic data (gender, age), data characterizing a person's professional activity, social characteristics (education, location residence, marital status), psychological characteristics (intelligence, habits, abilities, skills).

Key words: forensic characteristics, person of the offender, criminal, criminal offense, typical portrait, criminal offenses against the environment.

Постановка проблеми. Одним із пріоритетних завдань криміналістичної характеристики є розкриття типового портрету особи, що вчиняє певний вид кримінальних правопорушень. Вивчення характеристики особи правопорушника проти довкілля має як наукове, так і практичне значення, так як надає інформацію про типові ознаки, риси і особливості правопорушника, а саме дані

про те, якими знаннями і навичками володіє правопорушник, його освіту та професійну діяльність, родинні зв'язки, коло спілкування та соціальне становище. Використання на практиці типового портрету правопорушника надає працівникам практичних підрозділів інформацію про типові риси і особливості правопорушників цієї категорії, сприяє постановці слідчих версій на початко-

вому етапі розслідування, викриттю і затриманню особи, що вчинила кримінальне правопорушення. А тому, вбачається необхідність у розробленні узагальненого портрету особи, що вчиняє екологічні кримінальні правопорушення, побудованого на теоретичних працях науковців та аналізі судової та слідчої практики розслідування кримінальних правопорушень проти довілля.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В межах криміналістичної характеристики кримінальних правопорушень особа правопорушника стала об'єктом дослідження В.П. Бахіна, Р.С. Белкіна, В.К. Весельського, В.Г. Гончаренка, Г.А. Густова, В.А. Журавля, М.О. Колесніченка, В.О. Коновалової, В.П. Коржа, С.В. Кузьміна, Г.А. Матусовського, М.О. Селіванова, А.В. Старушкевича, В.Г. Танасевича, М.П. Яблокова та ін.

Особа правопорушника як структурний елемент криміналістичної характеристики кримінальних правопорушень проти довілля досліджувалась такими науковцями як В.К. Барвенко, А.Ф. Волобуєв, С.Б. Гавриш, В. Г. Грузкова, А.Л. Дудников, С.О. Книженко, Ю.Г. Корухов, В. О. Коновалова, Г.А. Матусовський, Л.Є. Моїсеєнко, О.В. Одерій, П.М. Маланчук, М.В. Перебитюк, М. В. Салтєвський, А.П. Шеремет.

Виклад основного матеріалу. Особа правопорушника як елемент криміналістичної характеристики відзначається всіма вченими-криміналістами. Однак, які ознаки і властивості слід описувати – це питання залишається відкритим. Тому, особу правопорушника характеризують у кримінально-правовому, а частіше за все в кримінологічному аспекті, що найбільш розроблені в науці [12, с. 271]. Вчені-криміналісти зауважують, що вказівки на особистість ймовірного правопорушника і ймовірну жертву – це дані, які криміналістика черпає з кримінологічної характеристики кримінальних правопорушень [1], так як криміналістична характеристика особи правопорушника повинна представляти людину як соціально-біологічну систему, властивості і ознаки якої відображаються в матеріальному середовищі і використовуються під час розслідування. До таких властивостей людини належать: фізичні, біологічні і соціальні [12, с. 271]. На нашу думку, виокремлення суто криміналістичних ознак особи правопорушника не є доцільним, а навпаки, необхідним є дослідження сукупності типових рис і ознак правопорушників для розроблення більш повного і розгорнутого портрету правопорушника, що вчиняє кримінальні правопорушення певного виду. А тому, під час вивчення особливостей особи правопорушника, важливим є звернення до кримінологічних та кримінально-правових наукових розробок, що надають характеристику особі правопорушника.

Особа злочинця – це комплекс властивостей злочинця, його зв'язків і відносин, пов'язаних з учиненням злочинів, що можуть бути використані для їх розслідування [6, с. 9]. Іншими словами це є опис людини, як соціально-біологічної системи, властивості та ознаки якої відображаються у матеріальному середовищі та використовуються для розкриття та розслідування кримінального правопорушення, пошуку правопорушника, його ідентифікації й викриття у вчиненні протиправного діяння [11, с. 28].

Криміналістика містить розробки щодо криміналістичної характеристики особи, що вчинила кримінальне правопорушення, в яких ідеться про прояви специфічних рис особистості в механізмі злочину та процесі слідоутворення [10, с. 167]. Зауважимо, що криміналістична характеристика особи правопорушника повинна містити типові ознаки, риси і особливості правопорушника, які впливають на вибір способу вчинення правопорушення (спеціальні знання і навички, спеціалізація або кваліфікація) та взаємодію з навколишньою обстановкою, що знаходить вираження у слідах вчинення кримінального правопорушення. В цьому вбачається зв'язок таких елементів криміналістичної характеристики як особа правопорушника, спосіб та обстановка вчинення кримінального правопорушення, сліди кримінального правопорушення.

У криміналістиці існує думка, що особа правопорушника є сполучним елементом для всіх інших елементів криміналістичної характеристики будь-якого кримінального правопорушення, оскільки предмет злочинного посягання, спосіб вчинення кримінального правопорушення, залишені сліди тощо завжди обумовлені особистісними якостями правопорушника, а дії, які він реалізовує під час вчинення кримінального правопорушення є взаємозалежною системою внутрішніх (психічних) і зовнішніх (динамічних) проявів. В криміналістиці виділяють такі взаємозв'язки особи злочинця з іншими елементами криміналістичної характеристики: 1) спосіб вчинення – потерпілий – правопорушник; 2) типова слідова картина – спосіб вчинення – правопорушник; 3) спосіб вчинення – правопорушник; 4) предмет кримінально-протиправного посягання – правопорушник [11, с. 28-29]. Такі взаємозв'язки і взаємозалежності між певними елементами криміналістичної характеристики і особою правопорушника пояснюються тим, що правопорушник під час здійснення протиправної діяльності обирає спосіб вчинення кримінального правопорушення в залежності від своїх можливостей, навичок, вмінь та обставин, які сприяють або заважають вчиненню кримінального правопорушення, а в результаті свого злочинного наміру та взаємодії із навколишньою обстановкою залишає сліди вчинення кримінального правопорушення.

Криміналістична характеристика особи правопорушника зазвичай здійснюється за такими ознаками й властивостями: а) соціальними – соціальне становище, освіта, національність, сімейний стан, професія; б) психологічними – світогляд, переконання, навички, звички, емоції, відчуття, темперамент; в) фізіологічними – анатомічні й функціональні ознаки, біохімічні особливості тощо [11, с. 28]. Також, до комплексу ознак особи як елемента криміналістичної характеристики повинні бути включені всі ознаки, які придатні для висунення обґрунтованих версій, визначення ефективних шляхів і методів встановлення, розшуку й викриття винного. Частина їх має не тільки кримінально-правове значення (наприклад, попередні судимості, у тому числі й за злочини проти довкілля), але й переважно криміналістичне, оскільки використовується для розкриття та розслідування злочину (наприклад, «почерк» злочинця). Конкретний зміст цього елемента криміналістичної характеристики визначається набором ознак особи, специфічних для осіб, що вчиняють злочини проти довкілля, і суттєвих для успішного розслідування. До таких можуть бути віднесені ознаки: а) соціальні – соціальний стан, освіта, расово-етнічна приналежність, сімейний стан, професія та ін.; б) психологічні – світогляд, переконання, знання, навички, звички, емоції, почуття, темперамент тощо; в) фізіологічні – анатомічні та функційні ознаки, біохімічні особливості крові, слини, поту та ін.; г) біографічні – збір, аналіз даних про життєвий шлях людини як особистості й суб'єкта діяльності (аналіз людської документації, свідчень сучасників діяльності самої людини й т.ін.); демографічні та ін [10, с. 167-168]. На думку В.В. Тищенко, дані стосовно осіб, які вчиняють кримінальні правопорушення певної категорії повинні містити відомості, що характеризують типову особу правопорушника, який вчиняє протиправні дії певної спрямованості, і сприяють побудові версій щодо нього, його пошуку й установленню. Криміналістично значущі властивості особи правопорушника можна поділити на три групи: 1) біологічні, що включають статеві, вікові, фізичні ознаки; 2) психічні, що свідчать про інтелект, емоційну і волюву сфери таких осіб; 3) соціальні, що характеризують його суспільний статус, професійну належність, місце проживання, родинний стан тощо [4, с. 353-354].

Заслугове на увагу думка науковців про те, що криміналістична характеристика особи злочинця – це система відомостей про особу, яка вчинила злочин. Така характеристика сприяє попередженню, розкриттю та розслідуванню злочинів і є невід'ємним елементом криміналістичної характеристики будь-якого кримінального правопорушення. Вона охоплює ряд підструктур, основними з яких є: соціальнодемографічна (дані:

про соціальне становище, рід занять та професійної приналежності (робітник, службовець, само зайнята особа, учень, пенсіонер, особа, не зайнята суспільно корисною працею та ін.) та психологічна (соціально зумовлені риси, які визначаються як індивідуальними особливостями психічних процесів, так і набутих досвідом. До цих властивостей відносяться спрямованість особистості, її моральні якості, знання, навички, звички, рівень особистої культури. Крім того, в психологічну структуру особистості входять індивідуальні особливості окремих психічних процесів (пам'яті, мислення, емоцій, волі), а також темперамент, інколи – патологічні зміни психіки). Практичне значення вивчення цих підструктур у попередженні злочинів полягає у тому, що з їх допомогою вирішуються завдання щодо: 1) можливого здійснення тактичного впливу на підозрюваного (обвинуваченого), в тому числі з метою недопущення вчинення ним злочинів у майбутньому; 2) накопичення та аналізу криміналістично значущої інформації про обставини, які сприяли вчиненню злочину [13, с. 278].

Вченими-криміналістами розроблено типові портрети та узагальнені характеристики особи, що вчиняє кримінальні правопорушення проти довкілля. Розглянемо деякі з них.

О.В. Одерій провів аналіз особи екологічного злочинця, з корисної, хуліганської та посадової позицій та відмежував особливості (рисни) екологічного злочинця, які його відрізняють від інших злочинців : 1) зайняття професійною (чи службовою) діяльністю, наслідки якої навмисно чи через необережність можуть бути шкідливими для природного середовища, в якому перебуває людина; 2) захоплення, що пов'язані з природою (мисливство, рибальство, колекціонування природних предметів та ін.); 3) обізнаність щодо закономірностей фізичних і біологічних явищ, яка може бути використана із злочинними намірами; 4) наслідкування згубних для природного середовища, в якому перебуває людина, традицій, звичок, ритуалів; 5) психофізіологічна здатність до вчинення діянь, які завдають шкоду природному середовищу; 6) брак екологічних знань; 7) віднесення охорони навколишнього природного середовища до другорядних проблем. Таким чином, екологічний злочинець – це особа (чоловік), віком від 20 до 55 років, переважно із середньою освітою, безробітна або працююча на тимчасових роботах (за винятком службових осіб), одружена і може бути як мешканцем міста, так і села, яка має утриманців, без помітно виражених дефектів правової та моральної свідомості, зосереджена на вчиненні виключно одного чи декількох видів злочинів проти довкілля і здатна передбачити результати своєї діяльності завдяки спеціальній фаховій підготовці, життєвому досвіду, але така, що ігнорує

важливість охорони навколишнього природного середовища за рахунок віднесення цієї проблеми до другорядних [10, с. 177-178].

А. Ф. Волобуєвим, С. О. Книженко, О. В. Одерієм, Р. Л. Степанюк здійснено криміналістичну класифікацію злочинів проти довкілля відповідно до особливостей механізму вчинення цих злочинів та надано характеристику особи екологічного правопорушника відповідно до кожного підвиду кримінальних правопорушень проти довкілля, яку і пропонуємо розглянути.

1. Особою правопорушника, що вчиняє злочини шляхом незаконного корисливого вилучення природних об'єктів (ст. ст. 240, 246, 248, 249, КК) є звичайними особами (групою осіб). Як правило, це чоловіки працездатного віку, які не мають постійного заробітку. Але поступово зростає і кількість таких злочинів, що вчиняються особами, на яких покладено обов'язок щодо охорони навколишнього природного середовища та раціонального використання природних ресурсів (єгерями, лісниками тощо).

2. Кримінальні правопорушення, що вчиняються шляхом забруднення природних об'єктів (ст. ст. 239, 241, 242, 243 КК) охоплюють дії та бездіяльність службових, спеціально уповноважених та інших осіб, унаслідок яких водні об'єкти, землі або атмосферне повітря насичуються шкідливими речовинами. Службові особи підприємств, установ чи організацій (директор, заступник директора, начальник цеху) та головні спеціалісти або спеціалісти підприємства, установи чи організації (головні інженери, інженери, начальники змін, майстри й інші особи, відповідальні за правильне ведення технологічного процесу та дотримання інших природоохоронних правил, установлених нормативними актами). Суб'єктами злочинів можуть бути й пере-січні працівники підприємств, які працюють безпосередньо з потенційними забруднювачами на потенційних джерелах забруднення (працівники очисних споруд, агрегатів газоочищення та пиловловлення, водії транспортних засобів, що перевозять відходи виробництва, мінеральні добрива, отруто-хімікати, нафтопродукти тощо).

3. Кримінальні правопорушення, що вчиняються шляхом знищення (пошкодження) природних об'єктів (ст. ст. 245, 250, 252 КК) вчиняють службові, спеціально уповноважені та інші особи. Серед службових осіб варто виділити керівників суб'єктів господарської діяльності та керівників заповідників і заказників (інших об'єктів природно-заповідного фонду). До спеціально уповноважених належать особи, які відповідають за проведення будівельних, днопоглиблювальних і вибухових робіт, видобування піску, гравію, прокладання кабелів, трубопроводів та інших комунікацій на землях водного фонду, особи, на яких

покладено обов'язок уживати заходів щодо забезпечення режиму охорони об'єктів природно-заповідного фонду, тощо. Серед інших осіб варто виділити приватних підприємців, які порушують норми екологічного законодавства.

4. Кримінальні правопорушення, що вчиняються шляхом порушення встановлених правил екологічної безпеки (ст. ст. 236, 237, 238, 244, 247, 251, 253, 254 КК) вчиняють три групи осіб. Перша група охоплює: 1) службових осіб державних органів виконавчої влади (державних інспекторів з карантину рослин, службових осіб центральних органів виконавчої влади з питань екології та природних ресурсів; службових осіб еколого-експертних підрозділів Міністерства екології та природних ресурсів України тощо); 2) службових осіб підприємств, установ, організацій (керівників господарств, архітекторів, керівників проектних бюро, відділів, інститутів; членів приймальних або ліквідаційних комісій підприємств, установ, організацій тощо). Друга група охоплює: 1) осіб, які відповідають за експлуатацію технологічних установок або інших джерел небезпеки; 2) представників підприємств, установ чи організацій, уповноважених надавати технічні умови щодо інженерного забезпечення об'єкта архітектури, й осіб, які розробляють робочу документацію для будівництва, тощо. Третя група охоплює орендарів і власників земельних ділянок [6, с. 184-192].

Л.П. Паламарчук серед осіб, що вчиняють кримінальні правопорушення проти довкілля виділяє такі групи: 1) відповідальні працівники підприємств, установ та організацій, які за характером своєї діяльності зобов'язані дотримуватись природоохоронних правил чи контролювати їх виконання іншими особами; 2) працівники, які можуть вчинити кримінальні правопорушення проти довкілля як із власної ініціативи, так і за вказівкою своїх керівників; 3) особи, що вчиняють кримінальні правопорушення проти довкілля, що не зумовлені виробничою діяльністю [11, с. 305].

Т.В. Корняковою розроблено кримінологічну характеристику особи правопорушника – суб'єкта кримінальних правопорушень проти довкілля. Так, питома вага осіб чоловічої статі у загальній чисельності правопорушників становить 97,3%. Отже, таких злочинів учинено жінками лише 2,7%. Більшість правопорушників є мешканцями сільської місцевості, яких 73%, та жителів міст – 27%. Загалом серед правопорушників цієї категорії переважають особи віком від 29 до 49 років (54,8%). Невисокою є також питома вага осіб пенсійного віку (60 років і старше), яких у загальній масі виявлено лише 2,7% та 1,1% неповнолітніх. Майже дві третини правопорушників (65,2%) мали загальну освіту в обсязі повної загальної середньої (43%), базової загальної середньої (22,2%) і початкової загальної (4%). Питома вага

одружених – 61,4% та неодружених – 31,6%. Мали на утриманні неповнолітніх дітей – 38,7%, мали піклуватися про непрацездатних батьків – 5%, а 1,5% – про інших непрацездатних членів сім'ї. Постійною працею були зайняті 40,3%, з них посадовці (службовці) становлять 6%, кваліфіковані працівники – 15,4%, решта (18,9%) – особи, зайняті фізичною некваліфікованою працею. Посадовці (службовці) переважають серед засуджених за забруднення або псування земель (74,1%) і безгосподарське їх використання (50%). Питома вага раніше засуджених серед досліджуваних осіб 8,7% [3, с. 150-161].

Науковці акцентують увагу на тому, що особа, що вчиняє кримінальні правопорушення проти довкілля – це посадова особа, що займається плануванням і використанням природних ресурсів. Це керівники підприємств, державні діячі, наділені владними повноваженнями щодо охорони природних ресурсів [8, с. 285]. На думку С.Б. Гавриша, В.Г. Грузкової, А.Л. Дудникова, В.О. Коновалової, Г.А. Матусовського, Л.Є. Моїсеєнка, М.В. Салтєвського – це посадові особи, що займаються плануванням і використанням природних ресурсів: керівники підприємств, державні діячі, наділені владними повноваженнями охороняти природу і використовувати її ресурси в соціальній діяльності, нарешті, окремі фізичні особи, що задовольняють свої потреби з порушенням встановлених правил і знищують лісові масиви (порубка лісу, браконьєрські полювання і риболовля) [2, с. 72]. В.Ю. Шепітько, В.О. Коновалова, В.А. Журавель до порушників екологічного законодавства відносять осіб, на яких покладено обов'язок додержання правил стосовно недопущення забруднень, що мали забезпечувати нормальне функціонування очисних споруд, а також інші особи, що виконують названі функції, або особи, з вини яких очисні споруди вийшли з ладу і забруднюють довкілля. Підвищує відповідальність цих осіб те, що вони певний період приховують порушення роботи очисних споруд, що спричиняє шкідливі наслідки як для працівників виробництва, так і для оточуючих осіб [5, с. 415]. Таким чином, ми бачимо, що правопорушниками цієї категорії є посадова особа, що має враховуватись під час досудового розслідування. Зазначимо, що І. Ф. Пантелєєв називає суттєвою ознакою професійні навички правопорушників, що знаходять своє відображення у визначених способах і прийомах учинення кримінальних правопорушень, які залишають на місці вчинення протиправних дій «почерк» правопорушника [7]. У практиці розслідування злочинів проти довкілля вчені охарактеризували такого злочинця наступним чином: зайняття професійною (або службовою) діяльністю, наслідки якої умисно або з необережності

можуть бути шкідливими для навколишнього середовища, в якій перебуває людина; захоплення, пов'язані з природою (полювання, риболовля, колекціонування природних предметів); обізнаність про закономірності фізичних і біологічних явищ, які можуть бути використані із злочинними намірами; психофізіологічна здатність до здійснення діянь, які завдають шкоди природному середовищу; відсутність екологічних знань [9, с. 93]. Отже, під час вчинення кримінальних правопорушень проти довкілля важливу роль відіграє місце роботи правопорушника, займана посада та функціональні обов'язки у зв'язку з виконанням яких особа порушує законодавство щодо охорони навколишнього середовища.

Доцільно зазначити, що при розробці криміналістичної характеристики особи, що вчиняє кримінальні правопорушення проти довкілля враховуються типові елементи криміногенних ситуацій, що детермінують протиправну поведінку: схильність особи до порушень екологічних правил (зміна нормативів, спотворення звітності та ін.); стан природно-природних факторів (несприятлива дія температур, вологості, радіації; несприятливі умови роботи, непристосованість знарядь виробництва та ін.); невідповідна кваліфікація, нездатність приймати рішення у складних умовах); ослаблення соціального контролю (неадекватна оцінка значущості природоохоронних заходів та ін.); неналежне управління екологічною діяльністю (безконтрольність, нерозпорядність та ін.) [2, с. 72].

Висновки. Особа правопорушника як елемент криміналістичної характеристики кримінальних правопорушень проти довкілля є одним з найбільш інформативних елементів, який тісно пов'язаний зі способом вчинення кримінального правопорушення та слідовою картиною. Детальне вивчення типових ознак, рис і особливостей особи, що вчиняє екологічні кримінальні правопорушення сприяє розробленню типової характеристики правопорушника, що на практиці слугує швидкому викриттю і затриманню правопорушника.

Беручи до уваги наукові розробки вчених-криміналістів, слід визначити, що при вивченні особи, що вчиняє кримінальні правопорушення проти довкілля мають значення:

- 1) демографічні дані (стать, вік);
- 2) дані, що характеризують професійну діяльність особи (службова, (посадова) особа, працівник підприємства, установи, організації, підприємця, безробітній);
- 3) соціальні ознаки (освіта, місце проживання, сімейний стан);
- 4) психологічні ознаки (інтелект, звички, вміння, навички).

Література

1. Аверьянова Т.В., Белкин Р.С., Корухов Ю.Г., Россинская Е.Р. Криминалистика : учебник для вузов / под ред. заслуженного деятеля науки Российской Федерации, профессора Р. С. Белкина. Москва : Издательство НОРМА, 2000.
2. Экологические преступления; квалификация и методика расследования / С.Б. Гавриш, В.Г. Грузкова, А.Л. Дудников, В.Е. Коновалова, Г.А. Матусовский, Л.Е. Моисеенко, М.В. Салтевский / Консультационная юридическо-аудиторская фирма «Глобус». Х. : 1994. 226 с.
3. Корнякова Т. В. Кримінологічна характеристика особи злочинця – суб'єкта злочинів проти довкілля (соціально-демографічний і кримінально-правовий аспекти). *Проблеми законності*. 2011. Вип. 115. С. 150-162. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pz_2011_115_21.
4. Криміналістика: підручник / За ред. В.В. Тищенко. Стереотипне видання, Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2019. 556 с.
5. Криміналістика: Підручник / Кол. авт.: В.Ю. Шепітько, В.О. Коновалова, В.А. Журавель та ін. / За ред. проф. В. Ю. Шепітька. 4-е вид., перероб. і доп. Х. : Право, 2010. 464 с.
6. Криміналістика : підручник : у 2 т. Т. 2 / [А.Ф. Волобуєв, О.В. Одерій, Р.Л. Степанюк та ін.] ; за заг. ред. А.Ф. Волобуєва, Р.Л. Степанюка, В.О. Мальярової ; МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків, 2018. 312 с.
7. Криминалистика : учебник / под ред. И.Ф. Пanteleeва, Н.А. Селиванова. Москва : Юрид. лит., 1988. 865 с. С. 465-466.
8. Криміналістична характеристика екологічних злочинів М. В. Перебитюк, А. О. Паламарчук. *Часопис Київського університету права*. 2010. № 2. С. 282-286.
9. Маланчук П.М., Рубець Е.Є. Криміналістична характеристика злочинів проти довкілля. *Правові горизонти*. 2018. Вип. 8 (21). С. 89-94.
10. Одерій О.В. Теорія і практика розслідування злочинів проти довкілля: монографія. Харків : Діса плюс, 2015. 528 с.
11. Розслідування окремих видів злочинів: навч. посібник / О.В. Бишевец, М.А. Погорецький, Д.Б. Сергеев та ін.; за ред. М.А. Погорецького та Д.Б. Сергеевої. К. : Алерта, 2015. 536 с.
12. Салтевський М. В. Криміналістика. Підручник: У 2 ч. Ч. 2. Харків : Консум, 2001. 528 с.
13. Томин С.В., Лишак О.А. Криміналістична характеристика особи злочинця та її значення у вирішенні завдань криміналістичної профілактики / *Криміналістика і судова експертиза*. Випуск 65. С. 271-282. URL: <https://digest.kndise.gov.ua/wp-content/uploads.pdf>.

СУДОУСТРІЙ; ПРОКУРАТУРА ТА АДВОКАТУРА

УДК 347.73

DOI <https://doi.org/10.32782/chern.v3.2022.23>**С. В. Борзаниця**

суддя

Луганського окружного адміністративного суду

orcid.org/0000-0003-2632-7776

ПРОЦЕСУАЛЬНИЙ РОЗСУД СУДУ ТА ПРИНЦИП ПРОПОРЦІЙНОСТІ

У статті досліджено процесуальний розсуд суду та принцип пропорційності. Вказано, що розсуд є важливим та вкрай необхідним елементом діяльності судів. Утім варто підкреслити, що важливим чинником цього елементу є те, щоб розсуд суду відповідав нормам закону і принципам права, оскільки будь-який публічно-правовий спір згідно КАС України закінчується саме судовим рішенням. Підстави і умови здійснення судового розсуду адміністративним судом, а також порядок реалізації та вимоги до такого розсуду закріплені в КАС України. Проблеми процесуального розсуду характерні для всіх адміністративно-правових відносин: митних, адміністративних земельних, адміністративно-господарських, адміністративно-деліктних, фінансових, екологічних, не є виключенням і податкові. Відсутність у сучасному національному адміністративному й адміністративному процесуальному праві досконалої теорії процесуального розсуду, зумовлює формування неоднакової судової практики в адміністративних справах, де застосовувався такий розсуд.

Крім того вказано, що вивчення поняття розсуду та його теоретичного усвідомлення особливо актуалізується під час реформування судової системи та реформи органів державної влади та законодавства, яке регулює їх діяльність. Підкреслено, що дослідження підстав і меж процесуального розсуду, зокрема втручання суду в адміністративний розсуд суб'єктів владних повноважень, вивчення складнощів, які виникають під час процесуальної оцінки судом їх управлінської діяльності, аналіз судової практики із цього питання, є необхідним для вдосконалення нормативної бази та впровадження сучасних та ефективних підходів під час здійснення правосуддя.

Зроблено висновок, що для виконання завдань адміністративного судочинства адміністративним судом застосовується процесуальний розсуд, який впливає на адміністративний розсуд будь-яких суб'єктів владних повноважень. Способи впливу адміністративного суду на відповідних суб'єктів є різними.

Ключові слова: розсуд, процесуальний розсуд, принцип пропорційності.

Borzanytsia S. V. PROCEDURAL DISCRETION OF THE COURT AND THE PRINCIPLE OF PROPORTIONALITY

The article examines the procedural discretion of the court and the principle of proportionality. It is indicated that discretion is an important and indispensable element of the activity of courts. However, it should be emphasized that an important factor of this element is that the discretion of the court corresponds to the norms of the law and the principles of law, since any public legal dispute according to the Civil Code of Ukraine ends with a court decision. The grounds and conditions for the exercise of judicial discretion by an administrative court, as well as the procedure for implementation and requirements for such discretion are laid down in the Civil Code of Ukraine. The problems of procedural discretion are characteristic of all administrative-legal relations: customs, administrative land, administrative-economic, administrative-delict, financial, environmental, and tax are no exception. The absence of a perfect theory of procedural discretion in modern national administrative and administrative procedural law leads to the formation of unequal judicial practice in administrative cases where such discretion was applied.

In addition, it is indicated that the study of the concept of discretion and its theoretical understanding is especially relevant during the reform of the judicial system and the reform of state authorities and the legislation that regulates their activities. It is emphasized that the study of the grounds and limits of procedural discretion, in particular the intervention of the court in the administrative discretion of the subjects of power, the study of the difficulties that arise during the procedural evaluation of their management activities by the court, the analysis of judicial practice on this issue, is necessary for the improvement of the regulatory framework and implementation of modern and effective approaches in the administration of justice.

It was concluded that in order to fulfill the tasks of administrative proceedings, the administrative court uses procedural discretion, which affects the administrative discretion of any subjects of power. There are different methods of influence of the administrative court on the relevant subjects.

Key words: discretion, procedural discretion, principle of proportionality.

Одним із ключових в науці адміністративного процесу є поняття «розсуду». Розсуд є важливим та вкрай необхідним елементом діяльності судів. Утім варто підкреслити, що важливим чинником цього елементу є те, щоб розсуд суду відповідав

нормам закону і принципам права, оскільки будь-який публічно-правовий спір згідно КАС України закінчується саме судовим рішенням.

Легального поняття «розсуду» у вітчизняному законодавстві на сьогодні не існує. Проте «розсуд

є невід'ємним інструментом для здійснення ефективної адміністративної діяльності. Без розсуду жоден державний орган не може здійснювати свою діяльність, оскільки законодавець не може заздалегідь передбачити законодавчі врегулювання на всі випадки» [1].

Разом з тим варто вказати, що поняття «розсуд» активно застосовується в нормативно-правових актах України, зокрема у процесуальних кодексах, Законі України «Про адміністративну процедуру» тощо.

Крім того з огляду на законодавче поле та оскільки адміністративний суд під час відправлення правосуддя уповноважений здійснювати оцінювання рішень, дій чи бездіяльності суб'єктів владних повноважень – поняття розсуду адміністративного суду впливає із його повноважень [2].

Підстави і умови здійснення судового розсуду адміністративним судом, а також порядок реалізації та вимоги до такого розсуду закріплені в КАС України.

Проблеми процесуального розсуду характерні для всіх адміністративно-правових відносин: митних, адміністративних земельних, адміністративно-господарських, адміністративно-деліктних, , фінансових, екологічних [3], не є виключенням і податкові.

Відсутність у сучасному національному адміністративному й адміністративному процесуальному праві досконалої теорії процесуального розсуду, зумовлює формування неоднакової судової практики в адміністративних справах, де застосовувався такий розсуд [3].

Крім того вивчення поняття розсуду та його теоретичного усвідомлення особливо актуалізується під час реформування судової системи та реформи органів державної влади та законодавства, яке регулює їх діяльність.

Доцільно підкреслити, що дослідження підстав і меж процесуального розсуду, зокрема втручання суду в адміністративний розсуд суб'єктів владних повноважень, вивчення складнощів, які виникають під час процесуальної оцінки судом їх управлінської діяльності, аналіз судової практики із цього питання, є необхідним для вдосконалення нормативної бази та впровадження сучасних та ефективних підходів під час здійснення правосуддя.

Для оптимального розуміння поняття «розсуду» у науці адміністративного процесу, на нашу думку, варто звернутися до етимології цього поняття, так «розсуд» відповідає такому англійському поняттю, як «discretion» та у перекладі означає «свобода дії, обачність, розважливість»; «discretionary» – переданийна розсуд, дискреційний [4].

Процесуальний розсуд адміністративних судів у справах адміністративної юрисдикції визначений у статті 245 КАС України. Зокрема, ця стаття передбачає повноваження суду при вирішенні

справи. Так, при вирішенні справи по суті суд може задовольнити позов повністю або частково чи відмовити в його задоволенні повністю або частково. У разі скасування нормативно-правового або індивідуального акта суд може зобов'язати суб'єкта владних повноважень вчинити необхідні дії з метою відновлення прав, свобод чи інтересів позивача, за захистом яких він звернувся до суду.

У випадку, визначеному пунктом 4 частини другої 245 КАС України, суд може зобов'язати відповідача – суб'єкта владних повноважень прийняти рішення на користь позивача, якщо для його прийняття виконано всі умови, визначені законом, і прийняття такого рішення не передбачає права суб'єкта владних повноважень діяти на власний розсуд. У випадку, якщо прийняття рішення на користь позивача передбачає право суб'єкта владних повноважень діяти на власний розсуд, суд зобов'язує суб'єкта владних повноважень вирішити питання, щодо якого звернувся позивач, з урахуванням його правової оцінки, наданої судом у рішенні.

Якщо судом визнано нормативно-правовий акт протиправним і нечинним повністю або в окремій частині і при цьому виявлено недостатню правову врегульованість відповідних публічно-правових відносин, яка може потягнути за собою порушення прав, свобод та інтересів невизначеного кола осіб, суд має право зобов'язати суб'єкта владних повноважень прийняти новий нормативно-правовий акт на заміну нормативно-правового акта, визнаного незаконним повністю або у відповідній частині. У випадках, визначених у частинах третій – п'ятій 245 КАС України, суд може визначити відповідачу – суб'єкту владних повноважень розумний строк виконання рішення суду.

Окремі вчені зауважують, що під час судового розсуду мова йде не про адміністративний розсуд. Йдеться про повноваження судді управляти судовим процесом, а також питання, пов'язані з пошуком судового рішення. Всі ці ситуації підпадають під принцип незалежності судді і не можуть порівнюватися з адміністративним розсудом, застосування якого якраз підлягає перевірці, хоча для цього існують певні межі, виходячи з принципу поділу влади» [1].

Варто підкреслити, що адміністративний суд не може перебирати функції суб'єкта владних повноважень, зобов'язуючи його до вчинення перших дій. Він (адміністративний суд) має право лише дати оцінку діям такого суб'єкта, зробити відповідні висновки про їхню якість та відповідність приписам закону. У разі визнання цих категорій протиправними адміністративний суд може лише зобов'язати суб'єкта владних повноважень провести повторно відповідну процедуру та за її результатами ухвалити такий адміністративний акт, який би відповідав приписам закону.

Отже втручання адміністративного суду в розсуд суб'єкта владних повноважень може бути законним і виправданим лише у випадку, коли суб'єкт владних повноважень мав ухвалити одине, безальтернативне рішення, утім натомість ухвалив такий, наприклад адміністративний акт, який не відповідав вимогам закону. Крім того у цьому випадку норма закону, яка зобов'язує суб'єкта владних повноважень прийняти конкретне рішення, має бути чіткою, зрозумілою та має однаково розумітися і тлумачитися суб'єктами владних повноважень, які її застосовують.

Нажаль іають місце випадки, коли створена законодавцем норма є або недостатньо чіткою, або складною для практичного застосування, і це викликає у правозастосовувача необхідність внесення у свою діяльність елемента розсуду [5].

Прикладом наведеного може бути постанова Верховного Суду від 23 серп. 2018 року в адміністративній справі № 800/366/17, суть якої полягає в вирішенні справи щодо нечіткості і двоякого розуміння пункту 13 розділу III «Прикінцеві та перехідні положення» Закону України «Про Вищу раду правосуддя» від 21 грудня 2016 року № 1798-VIII. Зокрема, як показує судова практика, положення абзаців першого – четвертого вищевказаного пункту, можуть розумітися правниками навіть однієї установи неоднорідно.

Так, позивач звернувся до Вищого адміністративного суду України як суду першої інстанції з позовом до ВРП та ВККС, у якому просив: визнати недійсним рішення ВРП від 23 лютого 2017 року № 320/0/15-17 в частині направлення до ВККС матеріалів разом з поданням про призначення на посаду судді вперше кандидата на посаду судді Звенигородського районного суду Черкаської області позивача; зобов'язати Комісію повернути до ВРП матеріали разом з поданням про призначення на посаду судді вперше кандидата на посаду судді Звенигородського районного суду Черкаської області позивача; зобов'язати ВРП вирішити питання про призначення кандидата на посаду судді Звенигородського районного суду Черкаської області позивача, а саме: вчинити дії щодо внесення відповідного подання згідно з абзацом першим пункту 13 розділу III «Прикінцеві та перехідні положення» Закону України від 21 грудня 2016 року № 1798-VIII «Про Вищу раду правосуддя».

На обґрунтування позову позивач зазначив, що оскаржуваним рішенням ВРП вирішено передати Комісії нерозглянуті до дня набрання чинності Законом України від 02 червня 2016 року № 1401-VIII «Про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя)» матеріали про призначення на посади суддів вперше, в тому числі матеріали щодо позивача як кандидата на посаду судді Звенигородського районного суду Черкаської області. На думку позивача, при розгляді

матеріалів щодо нього ВРП залишено поза увагою те, що Вищою радою юстиції Президентіві України внесене подання від 11 лютого 2014 року за № 70/0/15-14 про призначення позивача на посаду судді Звенигородського районного суду Черкаської області.

Приймаючи оскаржуване рішення, ВРП порушила права позивача як кандидата на посаду судді, оскільки направила його матеріали разом з поданням для повторного складання кваліфікаційного іспиту, участі в конкурсі та проходження спеціальної перевірки, в той час як законодавством не передбачено вчинення повторних дій кандидатом, по якому вже внесено подання про призначення на посаду судді. Крім того, позивач вказав, що протягом 2016 року Президентом України були видані укази про призначення суддів на посади від 01 серпня 2016 року № 321/2016, 25 вересня 2016 року № 410/2016, 29 вересня 2016 року № 425/2016, до яких позивача не включено з невідомих причин.

Верховний Суд у складі колегії суддів Касаційного адміністративного суду рішенням від 03 квітня 2018 року адміністративний позов позивача задовольнив частково. Суд визнав протиправним та скасував рішення ВРП від 23 лютого 2017 року № 320/0/15-17 в частині направлення до Комісії матеріалів разом з поданням про призначення на посаду судді вперше кандидата на посаду судді Звенигородського районного суду Черкаської області позивача. Зобов'язано ВРП повторно розглянути питання про призначення позивача на посаду судді Звенигородського районного суду Черкаської області з урахуванням правової оцінки, наданої судом у рішенні. В решті позову суд відмовив.

Однак Велика Палата Верховного Суду в рішенні від 23 серпня 2018 року в цій справі прийшла до протилежної правової позиції. Аналізуючи наведені норми пункту 13 розділу III «Прикінцеві та перехідні положення» Закону № 1798-VIII, Велика Палата Верховного Суду дійшла висновку, що абзаци перший – четвертий цього пункту взаємопов'язані між собою та не підлягають окремому застосуванню, оскільки в тексті абзаців другого та третього є пряме посилання на абзац перший. При цьому абзаци другий та третій вказаного пункту передбачають встановлення ВРП відповідності кандидатів на посаду судді вимогам Конституції України (в редакції Закону № 1401-VIII) та Закону № 1402-VIII, та подальші дії ВРП щодо них. Водночас передбачені абзацом четвертим цього пункту дії ВРП впливають з абзацу третього, оскільки у разі відповідності кандидата вимогам для призначення на посаду судді відповідно до Конституції України (у вказаній редакції) та Закону № 1402-VIII кандидати повторно складають кваліфікаційний іспит, проходять спеціальну перевірку та беруть участь у конкурсі

на зайняття посади судді, що здійснює та контролює Комісія.

При цьому Велика Палата Верховного Суду зазначила, що як установив суд першої інстанції, 23 лютого 2017 року ВРП розглянула матеріали стосовно кандидатів на посади суддів, не розглянуті до набрання чинності Законом № 1401-VIII, та ухвалила рішення передати їх ВККС для проведення спеціальної перевірки, кваліфікаційного іспиту та конкурсу на зайняття посади судді.

Ураховуючи установлені у справі обставини та наведені правові норми, Велика Палата Верховного Суду дійшла висновку про те, що ВРП при прийнятті оскаржуваного рішення діяла виключно на підставі, у межах повноважень і в спосіб, що передбачені Конституцією та законами України.

Установлена під час вирішення спору правомірність дій відповідача у межах правовідносин, з приводу яких виник спір, обумовлює відсутність підстав для задоволення позову, а тому помилковими є висновки Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного адміністративного суду про часткове задоволення позовних вимог позивача.

Як бачимо, судді Верховного Суду закон та його суть, у даному випадку, зрозуміли по-різному. Варто зазначити, що аналогічний висновок щодо застосування норм матеріального права у подібних відносинах викладений у постановках Великої Палати Верховного Суду від 31 травня та 21 червня 2018 року (справи № 11-2353ai18 (№ 800/648/16) та № 11-338cap18 (№ 800/41/17) відповідно).

Крім того і Конституційний Суд України, і Європейського суду з прав людини неодноразово підкреслювали на необхідності дотримання принципу правової визначеності задля однорідного розуміння та тлумачення норм закону. Так, у Рішенні Конституційного Суду України від 29 червня 2010 року № 17-рп/2010 вказано, що одним з елементів верховенства права є принцип правової визначеності, згідно з яким обмеження основних прав людини та громадянина й утілення цих обмежень на практиці допустиме лише за умови забезпечення передбачуваності застосування правових норм, установлюваних такими обмеженнями. Тобто обмеження будь-якого права повинне базуватися на критеріях, які дадуть змогу особі відокремлювати правомірну поведінку від протиправної, передбачати юридичні наслідки своєї поведінки.

Відповідно до правової позиції Європейського суду з прав людини вислів «згідно із законом» вимагає, по-перше, щоб оскаржуваний захід мав певне підґрунтя в національному законодавстві; він також стосується якості закону, про який йдеться, вимагаючи, щоб він був доступний для

зацікавленої особи, яка, окрім того, повинна мати можливість передбачити наслідки його дії щодо себе, та відповідав принципів верховенства права (пункт 84 рішення ЄСПЛ від 09 січня 2013 року у справі «Олександр Волков проти України», заява № 21722/11, пункт 155 рішення ЄСПЛ від 29 квітня 2003 року у справі «Полторацький проти України», заява № 38812/97).

ЄСПЛ також зазначав, що верховенство права, один з основоположних принципів демократичного суспільства, притаманне всім статтям Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року. Таким чином, питання, чи було дотримано справедливого балансу між загальними інтересами суспільства та вимогами захисту основоположних прав окремої особи, виникає лише тоді, коли встановлено, що оскаржуване втручання відповідало вимозі законності та не було свавільним (пункт 50 рішення ЄСПЛ від 14 жовтня 2010 року у справі «Щокін проти України», заяви № 23759/03 та № 37943/06).

Отже, на підставі наведеного можна дійти висновку, що для виконання завдань адміністративного судочинства адміністративним судом застосовується процесуальний розсуд, який впливає на адміністративний розсуд будь-яких суб'єктів владних повноважень. Способи впливу адміністративного суду на відповідних суб'єктів є різними.

Література

1. Пуделька Й. Понятие усмотрения в административном праве Германии и его ограничение от судебного устройства. *Вестник СПбГУ. Право*. 2017. Т. 8. Вып. 4. С. 443–451. URL: <https://doi.org/10.21638/11701/spbu14.2017.406>.
2. Цвіркун Ю.І. Деякі особливості процесуального розсуду суду за результатами оцінки рішень, дій чи бездіяльності колегіальних суб'єктів публічної адміністрації URL: <https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/bitstream/lib/39769/1/%D0%94%D0%95%D0%AF%D0%9A%D0%86%20%D0%9E%D0%A1%D0%9E%D0%91%D0%9B%D0%98%D0%92%D0%9E%D0%A1%D0%A2%D0%86%20%D0%9F%D0%A0%D0%9E%D0%A6%D0%95%D0%A1%D0%A3%D0%90%D0%9B%D0%AC-D0%9D%D0%9E%D0%93%D0%9E.pdf>.
3. Бевзенко В.М. Межі процесуального розсуду адміністративних судів у справах про повернення помилково та/ або надміру (сплачених) зарахованих до бюджету митних платежів. *Адміністративне право і процес*. 2014. № 4(10). С. 193–210.
4. Мюллер В.К. Большой англо-русский словарь: В новой редакции: 220 000 слов, словосочетаний, идиоматических выражений, пословиц и поговорок. Изд. 10-е, стереотип. М.: Цитадель-трейд: РИПОЛ-КЛАС-СИК: Дом. XXI век: Вече, 2009. 832 с.
5. Суддівський розсуд: погляд на проблему. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2014. Вип. 29(2). С. 226–230. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/nvuzhpr_2014_29%282%29_60.

УДК 347.91

DOI <https://doi.org/10.32782/chern.v3.2022.24>

Д. І. Піддубний
старший викладач кафедри правознавства та фінансів
Полтавського інституту економіки і права
Відкритого міжнародного університету розвитку людини «Україна»
orcid.org/0000-0002-1460-6180

РОЗВИТОК ІНСТИТУТУ МЕДІАЦІЇ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ В УКРАЇНІ

У статті автор розкриває проблему розвитку інституту медіації в Україні, у тому числі і в рамках такого важливого напрямку, як шляхи подолання вад судової системи України під час воєнного стану. Аналізується законодавче закріплення недопустимості обмеження права на судових захист та повноважень судів, а також фактори, що впливають на діяльність судової системи. Розглядаються актуальні питання навантаження на судову систему України з точки зору кількості судових справ та матеріалів, кількості суддів, а також фінансування судів. Наголошується на перевагах медіації, як альтернативи судовому розгляду. Особливо у статті розглядаються системні проблеми строки розгляду судових справ та виконання судових рішень, що неодноразово були предметом особливої уваги Європейського суду з прав людини та Комітету Міністрів Ради Європи. Особливо приводиться статистика ефективності виконання рішень за результатами медіаційних процедур. У статті піднімається питання доступу до правосуддя, що викликане безпековою ситуацією. Ця група проблем пов'язана зі зміною місця проживання як в середині України, так і вимушеною міграцією за кордон значної кількості населення, а також зміною підсудності судів в Україні. Наводяться можливості медіації для дистанційного вирішення спорів та наголошується на відсутності законодавчого закріплення вимог щодо місця проведення процедури. У статті досліджується можливість дотримання принципу верховенства права при здійсненні правосуддя в умовах воєнного стану та при застосуванні альтернативних способів вирішення спорів. Розглядаються також шляхи подолання цих проблем з допомогою впровадження інституту медіації, як допоміжного до юрисдикційного методу вирішення спорів для досягнення справедливості та загального добробуту суспільства загалом. Зроблено висновок, що здійснення правосуддя в Україні в умовах воєнного стану ускладнене рядом системних проблем, частина з яких посилюється, а інша виникла безпосередньо внаслідок збройної агресії. Медіація як неюрисдикційний метод вирішення спорів позбавлений цих проблем та дозволяє сторонам обирати найефективніший і прийнятний для них варіант вирішення спору. Широке тлумачення права на доступ до правосуддя та закріплення правового інституту медіації дозволяє з одного боку розвантажити судову систему, а з іншого базуючись на інтересах сторін протягом розумного строку вирішити спір та виконати угоду за результатами процедури, внаслідок чого буде досягнута мета правосуддя.

Ключові слова: медіація, альтернативні способи вирішення спорів, правосуддя в умовах воєнного стану, юрисдикційні та неюрисдикційні методи вирішення спорів.

Piddubnyi D. I. DEVELOPMENT OF THE MEDIATION INSTITUTE IN THE CONDITIONS OF MARTIAL LAW IN UKRAINE

In the article, the author reveals the problem of the development of the institution of mediation in Ukraine, including in the framework of such an important direction as ways to overcome the defects of the judicial system of Ukraine during martial law. The legal confirmation of the inadmissibility of limiting the right to judicial protection and the powers of courts, as well as factors affecting the activity of the judicial system, are analyzed. Current issues of the burden on the judicial system of Ukraine in terms of the number of court cases and materials, the number of judges, as well as the financing of courts, are considered. The author emphasizes the advantages of mediation as an alternative to litigation. Additionally, the article examines the systemic problems of the term of consideration of court cases and the execution of court decisions, which have repeatedly been the subject of special attention of the European Court of Human Rights and the Committee of Ministers of the Council of Europe. The statistics of the effectiveness of the execution of decisions based on the results of mediation procedures are given separately. The article raises the issue of access to justice caused by the security situation. This group of problems is related to the change of residence both in the middle of Ukraine and the forced migration of a significant number of the population abroad, as well as the change in the jurisdiction of courts in Ukraine. Possibilities of mediation for remote resolution of disputes are given and the remoteness of legislative requirements regarding the venue of the procedure is emphasized. The article examines the possibility of observing the principle of the rule of law in the administration of justice under martial law and in the application of alternative methods of dispute resolution. Ways to overcome these problems with the help of the introduction of the institution of mediation as an auxiliary to the jurisdictional method of dispute resolution to achieve justice and the general well-being of society, in general, are also considered. It was concluded that the administration of justice in Ukraine under martial law is complicated by a number of systemic problems, some of which have intensified, while others have arisen directly as a result of armed aggression. Mediation, as a non-jurisdictional method of dispute resolution, is free from these problems and allows the parties to choose the most effective and acceptable option for resolving the dispute. A broad interpretation of the right to access to justice and consolidation of the legal institution of mediation allows, on the one hand, to relieve the judicial system, and on the other hand, based on the interests of the parties, to resolve the dispute within a reasonable period of time and implement an agreement based on the results of the procedure, as a result of which the goal of justice will be achieved.

Key words: mediation, alternative dispute resolution, justice under martial law, jurisdictional and non-jurisdictional methods of dispute resolution.

Актуальність теми. Сьогодні Україна перебуває на одному із найважчих етапів її незалежного періоду соціального та правового розвитку – в умовах воєнного стану, введеного внаслідок збройної агресії з боку Російської Федерації. Особливо гостро в таких умовах постає потреба реформування системи правосуддя в Україні – довготривалий процес, що базується на прагненні гармонізувати нашу правову та судові системи до європейських стандартів. Поряд з інституційними змінами цих систем можна відмітити роль неюрисдикційних методів вирішення спорів, зокрема формалізацію соціального та правового інституту медіації. Розвиток альтернативних способів вирішення спорів було передбачено Стратегією реформування судоустрою, судочинства та суміжних правових інститутів на 2015-2020 роки, затвердженої Указом Президента України від 20.05.2015 р. № 276, яка прямо визначила пріоритет розширення способів альтернативного (позасудового) врегулювання спорів, зокрема, шляхом практичного впровадження інституту медіації і посередництва [1]. Після тривалого законодавчого процесу Верховна Рада прийняла Закон України № 1875-IX 16 листопада 2021 року «Про медіацію», що набрав чинності 15 грудня 2021 року [2].

Північно-американський та європейський досвід медіації налічує понад 50 років [3, с.19], а сам інститут ефективно вбудований у систему вирішення спорів. Україна тільки зараз, із прийняттям профільного закону, а також внесенням змін до процесуальних кодексів стала на шлях офіційного визнання такого інструменту та пошуку стимулів для його застосування, визначення статусу, прав, обов'язків та вимог до посередника, а також процедури проведення медіації.

Стан дослідження. Проблеми правового регулювання медіації в Україні стала предметом дослідження Н. Мазаракі, Г. Єрмоєнко, Т. Кисельової, Я. Любченка, В. Яковлева, О. Спектор та інших. Питання застосування інституту медіації в умовах воєнного стану майже не висвітлене у вітчизняній та світовій науковій літературі.

Виклад основного матеріалу. 24 лютого 2022 року Верховною радою України було введено воєнний стан через пряме повномасштабне вторгнення Росії на територію України [4], який неодноразово продовжувався та безумовно впливає на роботу всієї правової системи. Як зазначають науковці, воєнний стан, є одним із проявів введення спеціального правового режиму, та передбачає використання сукупності особливих правових засобів, які визначають права людини, надають громадянам певні дозволи, заборони чи обмеження, при цьому, акцентуючи свою увагу на регуляторних функціях правових інструментів чи конкретного правового режиму [5, с. 77]. Разом з цим, Закон України № 389-VIII від 12 травня

2015 року “Про правовий режим воєнного стану” передбачає, що повноваження судів, органів та установ системи правосуддя, передбачені Конституцією України, в умовах правового режиму воєнного стану не можуть бути обмежені [6]. Також Основний закон встановлює, що право на судовий захист встановлене статтею 55 Конституції України не може обмежуватись навіть за умови оголошення воєнного стану.

Правопорядок в Україні не дозволяє обмежувати діяльність судів, проте з 24 лютого вітчизняна судова система зіткнулася із цілим рядом факторів, які унеможливають доступ до правосуддя та право судовий захист для значної кількості громадян України. На наш погляд, у значній мірі ці проблеми доцільно було б вирішувати за допомогою неюрисдикційних способів вирішення спорів, зокрема інтенсивного впровадження та розвитку інституту медіації.

Загальне навантаження на судову систему з часу прийняття Стратегії реформування судоустрою, судочинства та суміжних правових інститутів у 2015 році має тенденцію до збільшення. Відповідні дані щодо кількості надходження до місцевих та апеляційних судів справ і матеріалів можна знайти на сайті Судова влада України, у розділі присвяченому судовій статистиці [7] та сайті Ради суддів України, у розділі про нормативне навантаження [8]. Так, у 2015 році до місцевих та апеляційних судів надійшло 3 456,2 тисяч справ і матеріалів, у 2020 році – 3 675,9 тисяч справ, а у 2021 році відповідно понад 4 208,1 тисяч справ. З 2013 року також відбулось значне зменшення кількості суддів. На 11 червня 2021 Вища рада правосуддя називає штатну кількість суддів – 7 304. Повноваження на здійснення правосуддя мають 4 954 судді. Вакантними залишаються 1 977 суддівських посад. За даними Вищої кваліфікаційної комісії суддів України, на 19 липня 2021 року у списку суддів України налічувалося 5 389 суддів (у тому числі тих, хто, у зв'язку з законом, тимчасово без повноважень). Тим часом на 31 грудня 2013 року в Україні, згідно зі штатним розписом, налічувався 9 071 суддя, що відправляв правосуддя у 767 чинних судах. Реально відправляв правосуддя 8 371 суддя [9]. Разом із збільшенням кількості справ та зменшенням суддів спостерігається значне недофінансування судів. Згідно з даними Узагальнення з питань забезпечення фінансування судової системи у 2021 році проведеного Вищою радою правосуддя рівень задоволення її потреб у фінансових ресурсах протягом останніх років був критичним: у 2018 році становив 77,9%, у 2019 році – 69,5%, у 2020 році – 64,4%, у 2021 році – лише 42,5% (з урахуванням Закону України «Про внесення змін до Закону України «Про Державний бюджет України на 2021 рік» щодо збільшення видатків на забезпечення здійс-

нення правосуддя місцевими, апеляційними судами» від 17 червня 2021 року № 1558-IX, а також збільшення наприкінці 2021 року планових показників за спеціальним фондом державного бюджету за рахунок понадпланових надходжень від сплати судового збору) [10]. Усі зазначені фактори свідчать про системні проблеми забезпечення суддівської діяльності при постійно зростаючій кількості справ, що розглядаються. Водночас дослідники в Україні відмічають, що медіація уже стала соціальним інститутом, який сформувався з об'єктивної потреби в допоміжній для правосуддя системі, яка б дозволила розвантажити судову систему та забезпечити її ефективне функціонування [11, с. 170]. Нормативне закріплення цього інституту в правовій системі та внесення змін у процесуальні кодекси закріпила можливість вирішення спорів в позасудовому порядку, а також зупинення провадження у справах для проведення процедури на вимогу сторін. Таким чином медіація надає альтернативу судовому розгляду та гарантує сторонам можливість звернутись до цієї процедури як до так і під час судового розгляду, що дозволяє зменшувати навантаження.

Недотримання розумних строків вирішення справи є проблемою, що безпосередньо впливає з надмірної завантаженості судової системи. Відповідно до положень статті 6 Конвенції про захист прав людини й основоположних свобод кожній фізичній та юридичній особі гарантується право на розгляд судом упродовж розумного строку цивільної, кримінальної, адміністративної або господарської справи, а також справи про адміністративне правопорушення, в якій вона є стороною [12]. Європейський суд з прав людини виробив у своїй практиці декілька взаємопов'язаних критеріїв щоб визначити розумний строк розгляду конкретної справи в національних судових органах: складність справи, поведінка заявника, судових та інших державних органів, а також важливість предмету розгляду для заявника. Ці критерії неодноразово були висвітлені у практиці Європейського суду з прав людини, наприклад справи «Федіна проти України» [13] та «Зяя проти Польщі» [14]. Відповідно до Щорічного звіту про результати діяльності Уповноваженого у справах Європейського суду з прав людини у 2021 році підготовленим Міністерством юстиції України однією з основних проблем, які призвели до констатації Європейським судом порушень Україною положень Конвенції, є надмірна тривалість проваджень у цивільних, адміністративних і кримінальних справах [15]. Медіація сприяє набагато швидшому процесу врегулюванню спору ніж юрисдикційні способи вирішення спорів через демократичність та спрямованості на співпрацю сторін, що найбільше відповідають їхнім потребам та особливості проведення процедури медіації.

Європейський суд з прав людини у низці своїх рішень, а також Комітет Міністрів Ради Європи визнав також системною, а деякі дослідники називають навіть апокаліптичною проблемою стан виконання судових рішень в Україні, що нині визначає межу спілкування Ради Європи з Україною у сфері прав людини [16, с. 190]. Невиконання або затримка виконання остаточних національних судових рішень існує в Україні протягом довгого періоду часу. Тому виграти суд, а згодом виконати судові рішення – це абсолютно різні юридичні процеси, які можуть призводити до різних результатів. В основі медіації лежить пошук взаємовигідного виробленого сторонами власного рішення в спорі, що сприяє підвищенню рівня добровільного виконання досягнутих у ході медіаційної бесіди домовленостей без застосування примусового виконання. На жаль, статистика виконання угод за результатами медіації в Україні відсутня, проте у світі можна знайти відповідні цифри. У Нідерландах 70% усіх угод виконуються протягом двох місяців. У 20% випадків виникають певні труднощі виконання, які вдається вирішити. У Великобританії у 2005–2006 роках за допомогою медіаторів служби медіації Графства Манчестер було досягнуто домовленостей щодо «малих позовів» у 85% звернень, а 100% угод було виконано сторонами добровільно [17, с. 30-31].

Інша група проблема виникла безпосередньо внаслідок воєнної агресії та гуманітарної ситуації в Україні. Відповідно до даних ООН після 24 лютого державний кордон України перетнули понад 10,4 мільйона людей [18], близько 7 мільйонів осіб були переміщені в межах України, тоді як приблизно 13 мільйонів людей лишаються на територіях, постраждалих від конфлікту, будучи не в змозі виїхати через підвищені безпекові ризики, руйнування мостів і доріг, нестачу ресурсів або інформації про те, де вони можуть знайти прихисток і житло [19].

Українськими процесуальними кодексами встановлені правила підсудності справ, а також процедура передачі справи з одного суду до іншого. Водночас процесуальні вимоги щодо підсудності значною мірою ускладнюють та продовжують процес вирішення спорів, а значна кількість переміщених осіб, безпекова та фінансова ситуація часто не дозволяє належним чином повідомляти учасників справи про час та місце розгляду. Розгляд справ у режимі відеоконференції та розвиток системи електронного суду знижують проблему, але не здатні вирішити її повністю.

Безпосередньо від військових дій постраждали і самі суди. Для вирішення зазначених питань до законодавства були внесені відповідні зміни. 03 березня 2022 року був ухвалений Закон № 2112-IX який виклав у новій редакції частину 7 статті 147 Закону про судоустрій, яка

відтепер передбачає, що коли суд не може здійснювати правосуддя з об'єктивних причин під час воєнного або надзвичайного стану, у зв'язку зі стихійним лихом, військовими діями, заходами щодо боротьби з тероризмом або іншими надзвичайними обставинами, то може бути змінено територіальну підсудність судових справ, які розглядаються в такому суді, шляхом її передачі до суду, що територіально є найближчим до суду, який не може здійснювати правосуддя, або іншого визначеного суду. Якщо Вища рада правосуддя не може здійснити такого повноваження, то воно здійснюється за розпорядженням Голови Верховного Суду. Відповідне рішення є також підставою для передачі всіх справ, які перебували на розгляді суду, територіальна підсудність якого змінюється [20]. Відповідно до даних із сайту Верховного Суду з переліком судів, територіальну підсудність яких було змінено у зв'язку з неможливістю здійснювати правосуддя під час воєнного стану усього було змінено територіальну підсудність 195 судів, лише частину з яких було відновлено [21]. Водночас медіація може забезпечити сторонам конфлікту можливість добровільно обрати найбільш прийнятний спосіб та місце вирішення спору. Процедура медіації можлива із застосуванням засобів електронного зв'язку, та не містить жорстких законодавчих вимог щодо місця її проведення.

Відповідно до статей 8 та 129 Конституції України в Україні визнається і діє принцип верховенства права, а суддя, здійснюючи правосуддя, є незалежним та керується верховенством права [22]. Судова система, яка працює належним чином, є невід'ємним елементом демократичного та правового суспільства, заснованого на принципі розподілу влад, а також запорукою доступу до правосуддя навіть в умовах воєнного стану. Верховенство права, як ціннісний принцип та мета правової системи закріплена в Основному Законі держави, а також чинному місцевому та міжнародному законодавстві, що діє в Україні. Роль системи правосуддя у запровадженні верховенства права є своєрідним фундаментом суспільного ладу та довіри до соціальних інститутів, що діють у країні. Збільшуючи юрисдикцію судової влади, призначаючи на посади компетентних, непідкупних і незалежних суддів, створюючи належні гарантії їх діяльності, ізолюючи суддів від впливу виконавчої гілки влади і забезпечуючи суди необхідними матеріальними ресурсами для ефективного функціонування, впроваджується і в подальшому зберігається верховенство права. Відсутність будь-якого з цих елементів ставить під загрозу свободу і стабільність суспільства [23, с. 66].

Водночас вищезазначені обмеження судової системи, а також рівень суспільної довіри до неї не дозволяють у повній мірі досягти завдання правосуддя: утверджувати верховенство права та слу-

жити справедливості, тобто загальному добробуту суспільства загалом. Незважаючи на постійне зростання ролі альтернативних способів вирішення спорів, зокрема медіації, для вирішення правових конфліктів велика частина науковців характеризує їх як такі, що не відповідають принципу верховенства права [24, с. 71].

Однак, ми вважаємо, що існує спосіб вирішити цю дискусію. Цього можна досягти, якщо визнати певний дуалізм сучасної системи правосуддя: альтернативні способи вирішення спорів, так і судові рішення мають вирішальне значення та взаємодоповнюючу роль в цій системі. При окремому розгляді як юрисдикційні так і неюрисдикційні методи вирішення спорів мають обмеження верховенства права, особливо враховуючи реалії воєнного стану. Водночас ці методи можуть доповнювати один одного у сучасній правовій системі, а їх синергія спрямована на досягнення мети правосуддя та досягнення того, щоб обидва були ефективними інструментами верховенства права. Юрисдикційні та неюрисдикційні методи вирішення спорів повинні розглядатися як взаємозалежні процеси, які мають симбіотичні відносини. І, як частина цієї системи медіація не тільки не підриває верховенство права, але й узгоджується та підтримує його.

Висновок. Здійснення правосуддя в Україні в умовах воєнного стану ускладнене рядом системних проблем, частина з яких посилилась, а інша виникла безпосередньо внаслідок збройної агресії. Медіація як неюрисдикційний метод вирішення спорів позбавлений цих проблем та дозволяє сторонам обирати найефективніший і прийнятний для них варіант вирішення спору. Широке тлумачення права на доступ до правосуддя та закріплення правового інституту медіації дозволяє з одного боку розвантажити судову систему, а з іншого базуючись на інтересах сторін протягом розумного строку вирішити спір та виконати угоду за результатами процедури, внаслідок чого буде досягнута мета правосуддя. Медіацію потрібно розглядати як допоміжний інститут правової системи, що покликаний утверджувати верховенство права та служити справедливості.

Література

1. Про Стратегію реформування судоустрою, судочинства та суміжних правових інститутів на 2015–2020 роки: Указ Президента України від 20.05.2015 р. № 276/2015. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/276/2015#Text>
2. Про медіацію: Закон України від 16.11.2021 р. № 1875-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1875-20#Text>
3. Liebmann M., (2000) Mediation in context / Jessica Kingsley Publishers, 2011. URL: <https://books.google.com.ua/books?id=FyMQBQAAQBAJ&lpg=PA19&dq=history%20of%20mediation&lr&hl=uk&pg=PA19#v=onepage&q=history%20of%20mediation&f=false>

4. Про затвердження Указу Президента України "Про введення воєнного стану в Україні": Закон України від 24.02.2022 р. № 2102-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/64/2022#Text>
5. Bukhaneych O.M., Mernyk A.M., & Petryshyn O.O. Approaches to understanding the category "special legal regimes". *Journal of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine*. 2021. № 28(1). pp. 71–78. DOI: 10.37635/jnalsu.28(1).2021.71-78
6. Про правовий режим воєнного стану: Закон України від 12.05.2015 р. № 389-VIII. Дата оновлення: 15.06.2022. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text>
7. Судова статистика. Судова влада України: URL: https://court.gov.ua/inshe/sudova_statystyka/
8. Нормативи навантаження. Рада суддів України URL: <http://rsu.gov.ua/ua/documents/109>
9. Козьяков С. Кадрова криза в судах. Статистика, причини, прогноз. Дзеркало тижня, 02.08.2021. URL: <https://zn.ua/ukr/internal/kadrova-kriza-v-sudakh-statistika-prichini-prohnoz.html>
10. Узагальнення з питань забезпечення фінансування судової системи у 2021 році. Київ, 2022. URL: https://hcj.gov.ua/sites/default/files/field/uzagalnennya_zabezp_fin_nya_sudovoyi_systemy.pdf
11. Мазаракі Н. А. Медіація в Україні як соціальний та правовий інститут. *Часопис Київського університету права*. 2018. № 3. С. 169-173. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Chkup_2018_3_40
12. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (з протоколами): URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text
13. Справа «Федіна проти України» (Заява № 17185/02) від 02.09.2010. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_802#Text
14. Справа «Зяя проти Польщі» (Прес-реліз), 30.05.2019. URL: <https://www.echr.com.ua/translation/sprava-ziajya-proti-polshhi-pres-reliz/>
15. Щорічний звіт про результати діяльності Уповноваженого у справах Європейського суду з прав людини у 2021 році, Київ. 2022. URL: <https://minjust.gov.ua/files/general/2022/04/02/20220402214603-22.pdf>
16. Ліщина І. Проблема невиконання судових рішень як порушення права власності в практиці Європейського суду з прав людини. Український аспект. Від Іванов до Burmych. *Право України*. 2020. № 4. С. 189–215.
17. Про медіацію, або як швидко вирішити конфлікт, не звертаючись до суду: збірник статей / за ред.: Г. Єрмоєнко, О. Тронько. Київ, Український Центр Медіації при Києво-Могилянській Бізнес Школі, 2021. 124 с.
18. Ukraine Refugee Situation. URL: <https://data.unhcr.org/en/situations/ukraine>
19. Внутрішньо переміщені особи (ВПО). Управління Верховного комісара ООН у справах біженців. Дата оновлення: 10.08.2022. URL: <https://www.unhcr.org/ua/idps-ua>
20. Про внесення зміни до частини сьомої статті 147 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» щодо визначення територіальної підсудності судових справ: Закон України від 03.03.2022 р. № 2112-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2112-20#Text>
21. Перелік судів, територіальну підсудність яких було змінено у зв'язку з неможливістю здійснювати правосуддя під час воєнного стану, 2022 р. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/rozporyadjennya/Zagalna_tablica_sudiv_05_07_2022.pdf
22. Конституція України: Дата оновлення: 01.01.2020. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>
23. Уварова О. Принцип верховенства права в судовій практиці України. *Філософія права і загальна теорія права*. 2013. № 1. С. 65-72.
24. Annabel Victoria Shaw, ADR and the rule of law under a modern justice system / Victoria University of Wellington, 2016. URL: <https://openaccess.wgtn.ac.nz/ndownloader/files/31699709>

МІЖНАРОДНЕ ПРАВО

UDC 342.56

DOI <https://doi.org/10.32782/chern.v3.2022.25>*C. Ya. Qaracayev**LLD, Judge, Constitutional Court of the Republic of Azerbaijan,
Member of the CPT (European Committee for the Prevention
of Torture and Inhuman or Degrading Treatment or Punishment)
orcid.org/0000-0002-5222-9224*AXIOLOGICAL FUNCTION OF THE CONSTITUTIONAL COURT
OF THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN

The author argues, that the Constitutional Court of the Republic of Azerbaijan has the most important role amongst the other bodies of the public power in the interpretation of the principles of the Basic Law 1995, – solving conflicts between the principles, performs all of the activities, that are typically associated with the judicial application of constitutional principles, – and proposes to underline, that one of the Court's functions is the axiological function.

Firstly, the author demonstrates, that text of the Constitution of the Republic of Azerbaijan 1995 doesn't directly include a lot of principles.

Secondly, the author shows, that the Constitutional Court of the Republic of Azerbaijan through the official interpretation of the provisions of the Constitution and laws makes a significant contribution to determining the importance of a certain principle in particular and to the creation of a hierarchy of constitutional principles in general. Constitutional Court of the Republic of Azerbaijan, as the body of constitutional jurisdiction, officially interpretes the provisions of the Constitution of the Republic of Azerbaijan, and can conclude, that its text *de facto* contains constitutional principles, that are not included in it *de jure*. In general, the Constitutional Court of the Republic of Azerbaijan now performs all of the activities, that are typically associated with the judicial application of constitutional principles: the identification of principles as such, that is, the ascription of the status (or "value") of principle to a certain constitutional provision; the interpretation of a constitutional provision (previously or contextually) identified as expressing a principle; the balancing of such a principle with other conflicting principles in view of selecting the principle to be applied; the specification or concretization of such a principle in view of construing a rule to solve the case. All of these activities are performed by the Constitutional Court of the Republic of Azerbaijan within its axiological function.

Key words: constitutional principles, constitutional justice, Constitution, Basic Law, Constitutional Court of the Republic of Azerbaijan, axiology.

Гараджаяв Д. Я. АКСІОЛОГІЧНА ФУНКЦІЯ КОНСТИТУЦІЙНОГО СУДУ АЗЕРБАЙДЖАНСЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ

Автор пропонує уважати, що однією з функцій Конституційного Суду Азербайджанської Республіки є аксіологічна функція. Висновок сформульовано виходячи з того, що Суд відіграє найважливішу роль серед інших органів публічної влади у тлумаченні принципів Основного Закону 1995 року, а також у вирішенні конфліктів між принципами, виконує всі види діяльності, які зазвичай пов'язані із судовим застосуванням конституційних принципів.

У статті автор демонструє, що у тексті Конституції Азербайджанської Республіки 1995 року прямо закріплено небагато принципів. Крім того, автор підкреслює, що Конституційний Суд Азербайджанської Республіки шляхом офіційного тлумачення положень Конституції та законів робить значний внесок у визначення важливості певного принципу зокрема та у створення ієрархії конституційних законів, принципи в цілому. Конституційний Суд Азербайджанської Республіки як орган конституційної юрисдикції офіційно тлумачить положення Конституції Азербайджанської Республіки і може зробити висновок, що її текст *de facto* містить конституційні принципи, які не включені до нього *de jure*. У цілому, Конституційний Суд Азербайджанської Республіки у межах аксіологічної функції зараз виконує всі види діяльності, які зазвичай пов'язані із судовим застосуванням конституційних принципів: визначення принципів як таких, тобто присвоєння статусу (або «цінності») певному конституційному положенню; тлумачення конституційного положення (раніше або в контексті), визначеного як принцип; уточнення або конкретизація змісту принципу для вирішення конкретної справи.

Ключові слова: конституційні принципи, конституційне правосуддя, Конституція, Основний Закон, Конституційний Суд Азербайджанської Республіки, аксіологія.

The introduction. Constitutional Court of the Republic of Azerbaijan is the only one court of the constitutional jurisdiction in the country. It deals with the principles of the Basic Law of Azerbaijan 1995 very frequently. The issues of the principles of the Constitution of the Republic of Azer-

baijan refer to the well-known Latin aphorism about the essence of law – *ius est ars boni et aequi*¹. The mention of goodness (*boni*) and justice (*aequi*) characterizes the essence of the 1995 Constitution's principles, while the mention of the art (*ars*) characterizes the complexity and necessity of observing the appropriateness, the "golden mean" in matters of securing and applying these principles.

The predominance of normativism in Soviet legal science made impossible the practical implementation of the aphorism that 'law is the art'. The formalist approach requires clarity, accuracy in the application of the rule of law principle, even if it is unfair, and thereby kills creativity in law enforcement, in the study of legal problems (the extreme degree of formalism in law is normativism). However, legal science, based on a natural approach to law, has demonstrated and continues to demonstrate a creative approach to the legal problems' researches.

For example, exploring the structure of modern society, M. Nerfin, like most scientists, identifies three sectors in it, but calls them "systems of power in society" and gives them quite literary names: for the system of public authorities – "Prince", for the system business structures and private entrepreneurs – "Merchant", for members and institutions of civil society – "Citizen". He explains: together with the state power, the Prince, and the economic power, the Merchant, there is another power, sometimes obvious, always completely unmanifested: the power of people, their associations. People who understand the true power of such power associate with others and thus become Citizens. Citizens and their associations, when they do not aim to achieve state or economic power, create a third system [1, p. 47].

This approach is especially useful, because the relevant experience in this area of Azerbaijani legal science is only being formed, especially when it comes to the principles of the Constitution of the Republic of Azerbaijan.

The literature review. The constitutional principles are one of the most popular vectors in the constitutional researches, so there are various types of publications on this topic – starting from the leaflets for the schoolchildren's debates, up to the monographic researches. In this article the author refers to the works of D. Lyons "Constitutional Principles", R. Guastini "Applying constitutional principles" and M. Nerfin "Neither Prince nor Merchant: Citizen – An Introduction to the Third System". It should be underlined, that so far there are practically no publication on the constitutional principles, when it comes about the Constitution of the Republic of Azerbaijan, 1995.

As for the Constitutional Court of the Republic of Azerbaijan's functions, the researchers usually

don't pay a lot of attention to their nomenclature, citing the typical lists of the bodies of the constitutional jurisdiction's functions. So far there were no proposals to distinguish the axiological function as one of the Court's functions. This can be considered as a drawback, as it affects the legislation and the legal practice (when it comes about the legal practice, it might seem that the Court uses the doctrine of the judicial activism far more often, than the doctrine of judicial self-restraint).

The aim of the article is to argue that the Constitutional Court of the Republic of Azerbaijan has the most important role amongst the other bodies of the public power in the interpretation of the principles of the Basic Law 1995, solving conflicts between the principles and much more, and that one of the Court's functions is the axiological function.

The main text. The concept of "principle" (from the Latin *principium*) means the basis, the beginning, the guiding idea, the starting position. Consequently, legal principles are the main guidelines of law, reflecting objective patterns that express the essence and value of the entire system of law. Principles in law are of a generally binding nature, since they are formally defined and affect a wide range of legal relations. Constitutional principles cover a particularly wide range of social relations.

The principles of the Constitution are the fundamental ideas enshrined in the Basic Law, that express the essence of law and arise from the current state of the society and the state.

"Principles that are not given by the constitutional text, are sometimes attributed to the Constitution" [2, p. 1237]. The Constitutional Court of the Republic of Azerbaijan through the official interpretation of the provisions of the Constitution and laws makes a significant contribution, proclaiming that the constitutional text indirectly includes the certain principle, determining the importance of a certain principle in particular and creating a hierarchy of constitutional principles in general.

Most of the researches claim, that:

- the values in the constitution and other legal acts are enshrined in the constituent norms, that are a type of system-forming specialized legal norms;
- the principles are enshrined in the provisions of legal norms-principles, that also belong to the system-forming specialized legal norms.

Legal norms-principles could be distinguished from the constituent norms based on the form of their expression and on their functional purpose. Most of the times the constituent norms 'contain' the ideological foundations – and these foundations are developed by the norms-principles.

The principles in the Constitution of the Republic of Azerbaijan are enshrined by direct reference to them in the following provisions:

¹ *Ius est ars boni et aequi* (from the Latin) – law is the art of goodness and justice.

- Article 7, that proclaims: the state power in the Republic of Azerbaijan on the basis of the principle of separation of powers consists of legislative, executive and judicial;

- Preamble, that has a reference to the principles reflected in the Constitutional act "On the State Independence of the Republic of Azerbaijan", guided by which the people of Azerbaijan adopted the Constitution;

- Article 10, according to which "the Republic of Azerbaijan builds its relations with other states on the basis of the principles provided for in generally recognized international legal norms" (reference to the principles of international relations);

- Article 18, that introduced the prohibition of the dissemination and propaganda of religions (religious movements) that degrade the dignity of the individual and contradict the principles of humanity;

- Article 24 and the basic principle of the rights and freedoms of man and citizen (in accordance with the provisions of this article, "Everyone from the moment of birth has inviolable, inviolable and inalienable rights and freedoms. Rights and freedoms also cover the responsibility and duties of everyone to society and others persons");

- Article 127 part 7, that proclaims such a principle of legal proceedings, as the principle of competition.

According to the constitutional practice, the preference should be given to the approach when the principles are included in the provisions (text) of the Constitution of the Republic of Azerbaijan. The advantages of this approach are as follows:

- principles will be taken into account in the of rule-making process – that will positively affect the quality of regulatory legal acts;

- principles will be taken into account in the process of law enforcement – that will increase the level of effectiveness of the regulatory legal acts' impact on public relations;

- this will contribute to a deeper implementation of constitutional principles in legal consciousness, in legal culture;

- principles will be taken into account by researchers in developments of the constitutional law doctrine.

Constitution of the Republic of Azerbaijan of 1995 is a "rigid" Basic Law, that is amended using a complex procedure. One more important argument to consider is the need to comply this feature with such a characteristic of the Constitution, as the stability of its provisions, – so in some situations it is necessary to apply for an official interpretation of the provision of the Basic Law to the Constitutional Court of the Republic of Azerbaijan.

Constitutional Court of the Republic of Azerbaijan, as the body of constitutional jurisdiction, officially interpretes the provisions of the Constitu-

tion of the Republic of Azerbaijan, and can conclude that its text *de facto* contains constitutional principles that are not included in it *de jure*. In general, the Constitutional Court of the Republic of Azerbaijan acts to provide:

"(1) the identification of principles as such, that is, the ascription of the status (or "value") of principle to a definite constitutional provision;

(2) the interpretation of – that is, the ascription of meaning to – a constitutional provision (previously or contextually) identified as expressing a principle;

(3) the balancing of such a principle with other conflicting principles in view of selecting the principle to be applied;

(4) the specification or concretisation of such a principle in view of construing a rule apt to solve the case at hand" [3].

Two cases are the most notable in that context.

Plenum of the Constitutional Court of the Republic of Azerbaijan in its Resolution "On the interpretation of the provision "having a higher legal education" provided for in Article 126 of the Constitution of the Republic of Azerbaijan and a number of normative legal acts" dated June 30, 2014, noted that "any legal issue, in particular the issue of exercising the rights, enshrined in the Constitution, should be regulated in the legislation in such a way, that no damage is done to constitutionally significant values, a balance is maintained between public and private interests. Explaining its position on maintaining a balance in the system of state regulation in the field of education, the Constitutional Court of the Republic of Azerbaijan indicated that state authorities, within their powers, are free to exercise state regulation of the field of education. However, such regulation is possible only if and in the form that the determination of the relevant areas of higher education was based on objective circumstances, justified itself, served constitutionally significant goals and was proportionate to the legal means used to achieve these goals" [4].

Plenum of the Constitutional Court of the Republic of Azerbaijan in the Resolution of the "On the interpretation of certain provisions of Art. 320.1 of the Criminal Code of the Republic of Azerbaijan" of November 15, 2019, the body of constitutional control, considering the appeal of the Kapaz District Court of Ganja on the interpretation of the disposition of Article 320.1 of the Criminal Code of the Republic of Azerbaijan, which provides for liability for falsification of an official document in relation to the actions of a person who tried to enter to take an exam instead of another person (applicant), noted, that the cards, issued by the State Examination Center for participants in entrance examinations to higher or secondary specialized educational institutions, are an official documents, that give the right to fill out a form, which is

coded in the name of each applicant. The completion of an answer card by someone other, than the relevant applicant, should be characterized as a forgery of an official document. As a result, if another person filling out the answer card, the answer card reflects the results of the knowledge level of the person, who actually passed the exam, and not the applicant. This means that the answer card is, in fact, were falsified.

Thus, substantiating its position, the Constitutional Court of the Republic of Azerbaijan pointed out that “such actions hinder the process of training specialists useful for the developing modern society, and cast doubt on the state’s commitment to the principle of social justice and scientific values” [5] (the author of the article, as one of the justices, though, remained with a dissenting opinion).

In *summary*, the importance of constitutional principles in the legal system should be emphasized once more. They are the basis for the legal regulation not only of the constitutional, but of all other social relationships. Such universality is a feature of constitutional principles because of the role of the branch of constitutional law in the legal system. Based on such a characteristic of the 1995 Constitution, as the stability, it is logical, that it is the Constitutional Court of the Republic of Azerbaijan that fills the constitutional principles with essence and content, adequate to modern social realities, and solves the conflicts between these principles in case they occur. Constitutional Court of the Republic of Azerbaijan now performs all of the activities, that are typically associated with the judicial application of constitutional principles: the identification of principles as such, that is, the ascription of the status (or “value”) of principle to a certain constitutional provision; the interpretation of a constitutional provision (previously or contextually) identified as expressing a principle;

the balancing of such a principle with other conflicting principles in view of selecting the principle to be applied; the specification or concretization of such a principle in view of construing a rule to solve the case. All of these activities are performed by the Constitutional Court of the Republic of Azerbaijan within its axiological function (see [6 – 8]).

Bibliography

1. Nerfin M. Neither Prince nor Merchant: Citizen – An Introduction to the Third System/ *World economy in transition: essays presented to Surendra Patel on his sixtieth birthday* / ed. by K. Ahooja-Patel, A. Gordon Drabek, M. Nerfin. Oxford : Pergamon, 1986. P. 46–71.
2. Lyons D. Constitutional Principles. *Boston University Law Review*. 2012. Vol. 92. P. 1237-1244.
3. Guastini R. Applying constitutional principles. URL: https://www.researchgate.net/publication/316959347_Applying_constitutional_principles DOI:10.1436/85998
4. Resolution of the Plenum of the Constitutional Court of the Republic of Azerbaijan “On the interpretation of the provision “having a higher legal education” provided for in Article 126 of the Constitution of the Republic of Azerbaijan and a number of normative legal acts” dated June 30, 2014. URL: <http://www.constcourt.gov.az/decision/1097>.
5. Resolution of the Plenum of the Constitutional Court of the Republic of Azerbaijan “On the interpretation of certain provisions of Art. 320.1 of the Criminal Code of the Republic of Azerbaijan” of November 15, 2019. URL: <http://www.constcourt.gov.az/decision/849>.
6. Гараджаев Д.Я. Конституционный Суд Азербайджанской Республики: перспективы использования опыта Суда Европейского Союза: монография. Одесса: Издат. дом «Гельветика», 2017. 448 с.
7. Гараджаев Д. Я. Функционально-компетенционные характеристики органов конституционного контроля. *Науковий вісник Інституту законодавства Верховної Ради України*. 2017. № 1. С. 35-47.
8. Гараджаев Д.Я. Конституционные принципы прав человека: на практике Конституционного Суда Азербайджана и Европейского Суда по правам человека: монография. Киев: Издат. «Норма Права», 2020. 308 с.

ЗМІСТ

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА;
ІСТОРІЯ ПОЛІТИЧНИХ І ПРАВОВИХ УЧЕНЬ**В. М. Мельник**

Елементи римсько-візантійського юридичного спадку: титулатура, статус, правосуб'єктність понять «царство» і «королівство» 3

ЦИВІЛЬНЕ ПРАВО І ЦИВІЛЬНИЙ ПРОЦЕС; СІМЕЙНЕ ПРАВО;
МІЖНАРОДНЕ ПРИВАТНЕ ПРАВО**П. Д. Гуйван**Окремі актуальні питання належного виконання договору купівлі-продажу.
Темпоральні аспекти..... 12**V. Karvatskyu**

The nuclear energy in Ukraine: how to stimulate its development by legislative means? 17

ТРУДОВЕ ПРАВО; ПРАВО СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

А. Ю. Бабій

Правовий статус державного службовця в умовах перезавантаження системи управління державною службою..... 23

I. V. Lagutina

«Right to disconnect» as one of the employee's digital labour right 28

Г. І. Чанишева

Укладання та дія колективного договору в умовах воєнного часу..... 33

АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВО І ПРОЦЕС;
ФІНАНСОВЕ ПРАВО; ІНФОРМАЦІЙНЕ ПРАВО**О. В. Бурдейна**

Удосконалення адміністративно-правового регулювання статусу державних службовців органів судової влади України 38

С. О. Грицай

Курсові різниці у контексті перспектив оподаткування доходу підприємства від операцій з віртуальними активами в Україні 43

С. О. Короед

Способи оскарження спеціальних економічних та інших обмежувальних заходів (санкцій) в адміністративному судочинстві 49

N. Yu. Korolevska

EU member states practices in fighting corruption in social state aid sphere: lessons for Ukraine 54

А. О. Кошля

Оптимізація адміністративно-правового забезпечення механізму національної екологічної безпеки 60

П. П. Латковський

Соціально-політичні процеси в аспекті сучасних технологій політичної комунікації..... 64

А. А. Подольська

Тенденції діджиталізації податкових процедур та їх вплив на методи здійснення податкового контролю..... 67

Ю. І. Тюря

Визначення поняття адміністративно-правового регулювання діяльності
зі створення, впровадження та використання штучного інтелекту в Україні 72

Ю. І. Цвіркун

Стан впровадження міжнародних стандартів у сфері правосуддя
в адміністративному судочинстві України 78

КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО ТА КРИМІНОЛОГІЯ; КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧЕ ПРАВО

О. В. Ковальова

Управління окремими ризиками, котрі можуть виникнути в процесі вдосконалення
інформаційного забезпечення досудового розслідування 84

І. В. Кріцак

Духовно-моральне виховання молоді як запорука прогресивного розвитку кримінології:
попереджувальний аспект злочинності на основі ідей православ'я 89

О. О. Маслоva

Публічність як обстановка вчинення кримінального проступку,
передбаченого ч. 1 ст. 111-1 КК України 100

КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС ТА КРИМІНАЛІСТИКА; СУДОВА ЕКСПЕРТИЗА; ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ

В. Ф. Влад

Використання одорологічних знань та навичок під час досудового розслідування 106

М. Д. Денисовський

Реалії застосування цифрової криміналістики
під час здійснення кримінального провадження 110

О. С. Розумовський

Захист прав людини, пов'язаного з порушенням ст. 3 Конвенції про захист прав людини
і основоположних свобод (1950 р.) в аспекті умовно-дострокового звільнення
від покарання при довічному ув'язненні засудженого 115

С. В. Татаренко

Криміналістичний портрет особи, що вчиняє кримінальні правопорушення проти довкілля 120

СУДОУСТРІЙ; ПРОКУРАТУРА ТА АДВОКАТУРА

С. В. Борзаниця

Процесуальний розсуд суду та принцип пропорційності 126

Д. І. Піддубний

Розвиток інституту медіації в умовах воєнного стану в Україні 130

МІЖНАРОДНЕ ПРАВО

С. Ya. Qaracayev

Axiological function of the Constitutional Court of the Republic of Azerbaijan 135

CONTENTS

THEORY AND HISTORY OF STATE AND LAW; HISTORY AND POLITICAL AND LEGAL DOCTRINES

Melnyk V. M.

Elements of the roman-byzantine legal heritage: titles, status, legal personality
of the “Tsarstvo” and “Kingdom” concepts 3

CIVIL LAW AND CIVIL PROCEDURE; FAMILY LAW; INTERNATIONAL PRIVATE LAW

Guyvan P. D.

Certain current issues of proper execution of the purchase-sale agreement. Temporal aspects 12

V. Karvatskyi

The nuclear energy in Ukraine: how to stimulate its development by legislative means? 17

LABOUR LAW; SOCIAL SECURITY LAW

Babii A. Yu.

Legal status of a civil servant in the conditions of restarting a public service management system 23

I. V. Lagutina

«Right to disconnect» as one of the employee’s digital labour right 28

Chanysheva G. I.

Conclusion and effect of a collective agreement under conditions of maritime 33

ADMINISTRATIVE LAW AND PROCEDURE; FINANCIAL LAW; INFORMATION LAW

Burdeina O. V.

Improvement of administrative and legal regulation of the status of civil servants
of judicial authorities 38

Hrytsai S. O.

Exchange rate differences in the context of the prospects of taxation of income
of enterprises from operations with virtual assets in Ukraine..... 43

Koroied S. O.

Ways of appeal of special economic and other restrictive measures (sanctions)
in administrative proceedings 49

N. Yu. Korolevska

EU member states practices in fighting corruption in social state aid sphere: lessons for Ukraine 54

Koshlia A. O.

Optimization of the administrative and legal implementation of the mechanism
of national environmental safety 60

Latkovskiy P. P.

Socio-political processes in the aspect of modern political communication technologies 64

Podolska A. A.

Tendencies of digitalization of tax procedures and their impact on tax control methods 67

Tiuria Yu. I.

Definition of the concept of administrative and legal regulation of the activity of creating,
implementing and using artificial intelligence in Ukraine 72

Tsvirkun Yu. I.

Implementation status of international standards in the area of justice in the administrative judiciary of Ukraine.....	78
--	----

CRIMINAL LAW AND CRIMINOLOGY; CRIMINAL EXECUTIVE LAW**Kovalova O. V.**

Management of potential risks in improving the information support of pre-trial investigation.....	84
---	----

Kritsak I. V.

Spiritual and moral education of youth as a key to the progressive development of criminology: the preventive aspect of crime based on orthodox ideas	89
--	----

Maslova O. O.

Publicity as a setting for commitment of the criminal offense provided for in Part 1 of Art. 111-1 of the Criminal Code of Ukraine.....	100
--	-----

**CRIMINAL PROCEDURE AND FORENSIC SCIENCE; FORENSIC ANALYSIS;
OPERATIVE INVESTIGATIVE ACTIVITY****Vlad V. F.**

USE of odorological knowledge and skills during pretrial investigation	106
--	-----

Denysovskiy M. D.

Realities of application of digital forensics during criminal proceedings.....	110
--	-----

Rozumovskiy O. S.

Protection of human rights related to the violation of Art. 3 of the Convention for the protection of human rights and fundamental freedoms (1950) in terms of parole for life imprisonment.....	115
--	-----

Tatarenko S. V.

Forensic portrait of a person committing criminal offenses against the environment	120
--	-----

JUDICIAL SYSTEM; PROCURACY AND ADVOCACY**Borzanytsia S. V.**

Procedural discretion of the court and the principle of proportionality.....	126
--	-----

Piddubnyi D. I.

Development of the mediation institute in the conditions of martial law in Ukraine.....	130
---	-----

INTERNATIONAL LAW**C. Ya. Qaracayev**

Axiological function of the Constitutional Court of the Republic of Azerbaijan.....	135
---	-----

НОТАТКИ

JURIS EUROPENSIS SCIENTIA

науковий журнал

Випуск 3/2022

Виходить шість разів на рік

Українською, російською та англійською мовами

Коректор – Я. Вишнякова
Комп'ютерна верстка – С. Калабухова

Підписано до друку 10.11.2022 р. Формат 60x84/8. Обл.-вид. арк. 17,42, ум. друк. арк. 16,74.
Папір офсетний. Цифровий друк. Наклад 100 примірників. Замовлення № 1022/405.

Надруковано: Видавничий дім «Гельветика»
(Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 7623 від 22.06.2022 р.)
65101, Україна, м. Одеса, вул. Інглезі, 6/1.
Тел. +38 (095) 934 48 28, +38 (097) 723 06 08
E-mail: mailbox@helvetica.ua